

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

32

M 26

मदनपारिजातः

स्मृतिसंग्रहः

पण्डितपारिजात भट्टारमल्लैत्यादि-

विरुदराजीविराजमान-

श्रीमदनपाल-

विरचितः

कलिकातास्थ-संस्कृतविद्यालयाध्यापकेन

श्रीमधुसूदन-स्मृतिरत्नेन

संस्कृतः

पार्कषर्त्तमि सप्तपञ्चाशत्संख्यकभवनप्रतिष्ठितया

आसियिक-समित्या

प्रकाशितस्य

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश-विद्यारत्नवर्त्मनि चतुर्विंशतिसंख्यकसप्तनि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-भट्टाचार्येण सुद्रितः

१८८३

विज्ञापनम् ।

मदनपारिजात-नामधेय-निबन्धोऽयं प्राचीनः अर्वाचीनै-
र्विख्यातैर्नानादेशीयैः प्रामाणिकैः वाचस्पति-मिश्र-चण्डेश्वर-
रघुनन्दन-मित्रमिश्र-कमलाकर-नन्दपण्डित-प्रभृतिभिर्ग्रन्थकारैः
समादृततयातिप्रामाणिकश्च । परन्तु अस्य कियत्कालावध्य-
ध्ययनाध्यापना-विरहतो विलुप्तप्रायत्वं मन्यमानाया आसिया-
टीक-समितेः संशोधनपूर्वक-मुद्राङ्कनाय नियुक्तेन मया राज-
कीय-पुस्तकालयात् संस्कृत-विद्या-भवनात् श्रीनन्दकुमार-
विद्यारत्न-स्वर्गीय-राजपण्डित-वैद्यनाथोपाध्याय-श्रीकेदारनाथ-
काव्यतीर्थ-रामनाथ-तर्करत्नानां सद्नेभ्यश्च आदर्श-पुस्तक-घट्कं
संगृहीतम् । तेषाञ्च पुस्तकानां पाठापाठ-विनिर्णयार्थं मूल-
वेदसंहिता-स्मृतिसंहिता-पुराणादीन् प्राचीनार्वाचीन-प्रामा-
णिक-मिताक्षरा-हेमाद्रि-पराशरभाष्य-हलायुध-शूलपाणि-रघु-
नन्दन-निबन्ध-निर्णयसिन्धु-वीरमित्रोदयादीन् निबन्धांश्चालोक्य
आदर्शपुस्तकानां परस्परविरोधे तैः संवादिततया पाठं निर्णीय
क्वचिन्मूले निवेशितमादर्शान्तरस्य पाठान्तरं निम्ने निवेशितञ्च
क्वचित् । क्वचिच्च सुसङ्गततया मूलसंहितादेः ग्रन्थान्तरस्य च
पाठान्तरं निम्ने सन्निवेशितम् । अपिच नाना-वेदसंहिताभ्यः
संगृह्य प्रयोगसौकर्यार्थञ्च सूक्तमन्त्रादयोऽत्र निम्ने निवेशिताः ।
एवं स्मृतिपुराण-मन्त्रादीनां प्रायेण गूढार्थ-पदानि विषम-
पदानि च संस्कृतेन अनूदितानि ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता धर्मशीलः प्रबल-क्षितिपालो मदन-पालः । स तु मिताक्षरायाः सुबोधिनी-नामक-टीका-प्रणेतृ-त्वेन कर्मविपाकादि-संग्रह-निबन्ध-कर्तृत्वेन च प्रथित-यशसः पण्डित-प्रवरस्य विश्वेश्वर-भट्टस्य साहाय्येन नवभिः स्तवकै-र्विभक्तं मदनपारिजाताभिधं निबन्धमभिनिनीतवान् । अप-रांश्च आनन्दसञ्जीवन-तिथिनिर्णयसार-यन्त्रप्रकाश-शूद्रधर्म-बोधिनी-सिद्धान्तगर्भ-स्मृतिकौमुदी-पालनिघण्टु-वैद्यक-नामधे-यान् बहून् निबन्धान् निर्मितवान् । तस्य दिल्ली-नामक-प्रसिद्धनगर्या उत्तरस्यां दिशि महानदी-यमुना-तट-प्रदेश-वर्तिनी काष्ठेति नाम्ना प्रसिद्धा महानगरी राजधानी आसीत् । सोऽयं प्रसिद्ध-विशुद्ध-राजकुले एकत्रिंशदधिक-चतु-र्दशशत-विक्रमाब्दे साधारण-नामधेय-प्रथित-भूपात् जातः । तस्य ज्येष्ठ-सहोदरः सहजपालः, पितामहश्च हरिश्चन्द्रः, प्रपितामहो भवपालो, वृद्धप्रपितामहश्च रत्नपालः ।

निबन्धोऽयमस्य बहुदर्शितां सुधीरताञ्च विज्ञापयति स्म । यदिह प्रमादतो मुद्राङ्कनकारदोषतो वा अन्यथा मुद्रितं पतितं विस्मरणाद्वा असन्निवेशितञ्च, तदिदानीं यथामति आद्यन्तमवलोक्य यथास्थानं संस्कृतम् । एवमपि यद्यपि क्वचिद्भूमी लक्ष्यते, तथापि प्रथमसङ्कलनमिति विवेकेन क्षन्तव्यं पाठकेनालमिति ।

श्रीमधुसूदन-स्मृतिरत्नस्य ।

निर्घण्टः ।

सूक्तकाः	विषयाः	पृष्ठे
प्रथमः	ब्रह्मचर्यादिनिर्णयः	१-१२८
द्वितीयः	गृहस्थधर्मनिर्णयः	१२९-२०६
तृतीयः	आश्रमिककृत्यनिर्णयः	२०८-३४५
चतुर्थः	गर्भाधानादिसंस्कारः	३४६-३७७
पञ्चमः	अशौचादिनिर्णयः	३७८-४४४
षष्ठः	द्रव्यशुद्ध्यादिनिर्णयः	४४५-४७२
सप्तमः	आद्यादिनिर्णयः	४७३-६४४
अष्टमः	दायभागनिर्णयः	६४५-६८०
नवमः	प्रायश्चित्तादिनिर्णयः	६८१-८८५

विषयसूची ।

अ

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अंशानर्हाः	६८१	७
अकुलकरणानि	१२४	२
अग्नीकरणविधिः	५८६	१३
अघमर्षणव्रतम्	७४६	८
अतिकृच्छ्रः	७१५	८
अतिथिपूजा	३२५	६
अतिसान्त्वनम्	७३२	१४
अधिकारिणः	४७८	१२
अधिमासे विहितानि निषिद्धानि	५४४	१८
अधिवेदनम्	१८८	१
अध्ययनविध्यादयः	८८	७
अनध्यायाः	१०४	१
अनपत्यस्त्रीधनाधिकारिणः	६६५	१४
अनवलोकनीयानि	१२२	४
अनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि	१२०	८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अनुकल्पाः	५५८	१४
अनुगमनाशौचम्	४३६	६
अनुपनीताशौचम्	३८४	४
अन्नप्राशनम्	३६०	१
अन्येऽपि कृच्छ्राः	७३७	१
अभिवादनम्	२५	१
अभोज्यान्नभोजने	८४४	१०
अयाज्ययाजने	८१७	१०
अविभाज्यम्	६८३	१५
अशुद्धापवादः	४६८	४
अशौचसन्निपातनिर्णयः	४३७	११

आ

आचमननिमित्तानि	५७	१
आचमनम्	५२	८
आपदि प्रतिग्रहवृत्तिः	२१७	४
आपहृत्तिः	२३१	१८
आभ्युदयिकश्राद्धम्	६३१	११
आमश्राद्धकालनिर्णयः	५१२	६
आवसथाधानम्	१६८	७

उ

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
उच्चारविधिः	४०	१८
उत्सर्जनम्	८५	३
उदकतर्पणम्	७१४	४
उपनयनकालादयः	१७	१
उपपातकप्रायश्चित्तानि	८५३	११
उपपातकादिप्रायश्चित्तम्	८८१	८
उपाकर्म	८३	५
उपाध्यायाद्युपरमे	४३१	५
उपासनस्य चोपासनम्	१७५	४

ए

एकोद्दिष्टश्राद्धम्	६१०	१२
---------------------	-----	----

क

कर्णवेधः	३५८	१
कर्त्तव्यधर्माः	१८२	८
कर्मप्रशंसा	१३	७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ति
कर्म्मविपाकः	६८८	८
कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्त्तव्यता-		
विकल्पः	७०४	१६
काम्यकालः	५२०	८
काम्यस्नानानि	२६२	८
कुसीदम्	२२८	७
क्षच्छप्रत्याम्नायः	७५२	१
क्षच्छातिक्षच्छः	७१६	४
क्षच्छादिलक्षणानि	७०८	१
केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	२११	१
क्रमप्राप्ततिलकविधिः	२७८	१
क्रमप्राप्तसायंसन्ध्यायां विशेषः	२६	२०
क्रियाङ्गस्नानम्	२७०	७
क्षत्रियादिवधे	८०४	८

ग

गमने वर्ज्यानि	१२६	२
गर्म्भाधानम्	३४८	५
गुरुकुले वासचर्या	१०६	१
गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्	८३५	३

विषयसूची.

१३

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्	८८७	१
गुरुतल्पसमानि	८४४	१८
गुरुतल्यातिदेशः	८४६	८
गोवधप्रायश्चित्तम्	८५६	१७
गौणस्नानविधिः	२७२	१
ग्रहणकालः	५३४	३

च

चतुर्थाश्रमः	३६५	१०
चान्द्रायणम्	७३८	११
चान्द्रायणतिकर्तव्यता	७४७	१०
चूडाकर्म	३६१	१

ज

जननमरणाशीचे वर्णनियमेन काल-

निर्णयः	३८१	७
जननाशीचम्	३८१	८
जपः	७४	८
जपसंख्याविधिः	७८	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
जातकर्म	३५२	१४
जातिभ्रंशकरादिषु	८४८	६
जीवत्पितृकश्राद्धकालः	५४१	१५
जीवत्पितृकश्राद्धम्	६३८	४

त

तप्तकच्छः	७३५	५
तर्पणम्	२८३	११
तीर्थयात्रास्नानम्	७५५	४
तुलापुरुषाख्यकच्छः	७१८	१
तृतीयाश्रमः	३६४	८

द

दन्तधावनम्	२०६	२
दशाह्नमध्ये दर्शपाते	४४०	११
दहनकाले अग्निनाशे	४३८	२०
दाढनिरूपणम्	१४५	८
दारानुकल्पाः	१४३	८
देवतार्चनम्	२८७	१५

विषयसूची

१५

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
द्रुमच्छेदे	८२०	१४
द्वितीयधर्माः	१०८	१६
द्विपितृकश्राद्धम्	६०७	१८
द्विराचमननिमित्तानि	५७	७

ध

धान्यादेः	४५५	१४
-----------	-----	----

न

नरकाः	६८४	१६
नवश्राद्धानि	६१८	१४
नामकरणम्	३५५	४
नित्यश्राद्धपञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि	३०७	१
नित्यश्राद्धम्	३०७	१६
नित्याधिकारः	५२२	१२
निष्क्रमणम्	३५८	१
नैमित्तिकस्नानविधिः	२५३	१

प

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पङ्क्तिपावनाः	५५७	१
पतिव्रताविशेषधर्माः	१८५	१६
पराकः	७१७	६
परिवेदन-पारिविच्ये च	८८३	११
परिवेषणादिविधिः	५८६	७
परिषत्	७७२	१०
पर्णकच्छः	७३३	१
पर्षदुपस्थानम्	७७४	८
पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारः	८१	२
पितामहधने पौत्रविभागः	६५८	१५
पुंसवनम्	३५०	१५
पूजोपयुक्तपुष्पाणि	३०१	१
पोथवर्गचिन्तादि	११२	१
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि	८५५	७
प्रतिग्रहविषये आपदनापत्ताधारणं		
किञ्चित्	२२०	३
प्रसङ्गात् गुर्वादिलक्षणम्	३०	३
प्रसङ्गात् वर्णवृत्तिः	२१५	१
प्राजापत्यकच्छः	७१०	१

विषयसूची ।

१७

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्राणायामः	६७	३
प्रातःस्नानम्	६१	१
प्रायश्चित्तकर्तव्यतानिर्णयः	७०२	१८
प्रायश्चित्तनिर्णयः	७७७	१
प्रायश्चित्तम्	८१५	१५
प्रोषितमरणजननाशौचम्	८२७	६
प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम्	८३०	८

फ

फलादिकच्छः	७३४	१२
------------	-----	----

ब

ब्रह्मचारिनियमाः	३८	१
ब्रह्मयज्ञः	२७८	१७
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि	७८४	८
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	७८६	१८
ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः	८०८	१०
ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं		
तत्स्वरूपं	८०६	८

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तत्रियमाद्य	५६१	१
ब्राह्मणपरीक्षा	५५६	५

भ

भिक्षाचरणम्	३२	३
भूम्यादेः	४५१	१४
भोजनविधिः	३२६	१५
भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गात् भोज्याभोज्यान्ना		
अपि	३३८	४
भोज्याभोज्यद्रव्याणि	३३७	१

म

मध्याह्नसन्ध्यायां स्तौकार्थाय विशेषः	७५	१८
मलापकर्षणं स्नानम्	२६७	१४
महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम्	८४८	४
महापातकोद्देशः	७८६	३
महासान्तपनम्	७३१	१५
मांसभक्षणं	८२८	१७
मातुरंशुल्लसिः	६६२	७

विषयसूची ।

१८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मार्जनम्	६८	१
मिथ्याभिग्रंसनप्रायश्चित्तम्	८६२	७
मृताहकालः	५०४	३
मृताहापरिज्ञाने कालः	५१०	१५

य

यतिधर्माः	३७३	१३
यतिसान्तपनम्	७३१	११
यमतर्पणम्	२८६	८
यावकव्रतम्	७४६	५
युगादिमन्वादिकालः	५३८	१८

र

रक्षोपायाः	१८२	३
रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि	८६८	१

व

वरलक्षणाणि	१४२	८
------------	-----	---

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
वर्ज्याः	५५८	३
वर्ज्यानि	५५४	१४
वस्त्रविधिः	२७४	३
वस्त्रादेः	४५२	४
वाग्दुष्टादिभक्षणे	८३७	१६
वाग्निष्ठे स्नानविधिः	२४२	१२
विक्रतियागस्य कालः	४८३	१७
विजातीयपुत्रविभागः	६५७	८
विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे	८३२	१
विष्णुमूत्रव्यतिरिक्तशरीरमलशौचम्	५०	८
विद्यारम्भः	३६३	१०
विभक्तस्य स्वर्यातस्य पुत्रपौत्ररहितस्य दायग्रहाधिक्रमः	६७१	१५
विवाहभेदः	१५५	६
वेदव्रतानि	८६	३
वैश्यवृत्तिः	२२७	३
वैश्वदेवकालनिर्णयः	३२०	६
वैश्वदेवपाकनिर्णयः	३१८	१
वैश्वदेवविधिः	३१०	७
व्रतलोपः	८०८	१२
व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च	७८१	८

श

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शयनविधिः	३४३	१०
शीतकृच्छ्रः	७३६	७
शूद्रवृत्तिः	२३०	६
शौचविधिः	४४	७
श्राद्धकालाः	४८६	१
श्राद्धदिनेऽपराह्नकृत्यम्	५६७	६
श्राद्धदिने पूर्वाह्नकृत्यम्	५६५	१८
श्राद्धदेशः	४८३	१८
श्राद्धभेदाः	४७५	११
श्राद्धस्वरूपम्	४७४	४

स

संक्रान्तिकालः	५२८	१०
संसर्गिप्रायश्चित्तम्	८८०	१३
संस्तुतिविभागः	६७६	१५
सङ्कल्पश्राद्धम्	६०८	१४
सन्धिन्यादिक्षीरपाने	८२८	३
सपिण्डीकरणम्	६१८	१८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभ- कालादि	१८६	११
समानोदकाशीचम्	४२६	१५
समावर्त्तनम्	११२	१८
सर्वविभागशेषः	६८८	११
साधारणधर्माः	१४	५
सान्तपनकच्छम्	७२७	१६
सामान्येन पापनिष्कृतिहेतवः	७६०	५
सिद्धान्तादेः	४५८	१
सीमन्तोन्नयनम्	३५१	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	८१३	१८
”	८७३	३
सुरापानसमानि	८२५	१
सुवर्णस्त्रियप्रायश्चित्तम्	८२६	३
”	८७६	१
सुवर्णस्त्रियसमानानि	८३४	१६
सूर्योपस्थानम्	७३	८
सोमायनम्	७४४	८
सौम्यकच्छः	७१७	८
स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः	८६८	१
स्त्रीधर्मः	१८०	१३

विषयसूची -

२३.

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ति
स्त्रीशूद्रविट् चतुर्वधे	८०२	१५
स्त्रीसंस्काराः	२६२	१२
स्नातक व्रतानि	११४	१५

ह

हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणे	८३८	१०
-----------------------------	-----	----

—

ऋष्यादिनामसूची ।

*** । एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याः पृष्ठाङ्कबोधिकाः ;
एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याश्च पङ्क्त्यङ्कबोधिका इत्यवगन्तव्यम् ।

ऋषिनामानि ।

मनुः—११।१८, १२।४, १२।१८, १४।६, १७।४, २०।२,
२०।१३, २१।७, २२।५, २४।४, २५।८, २६।३, २७।२२,
२८।७, २८।१३, ३०।८, ३२।८, ३४।१, ३५।६, ३६।५,
३७।४, ३७।१५, ३८।४, ४१।११, ४२।६, ४२।८, ४३।१०,
४५।१४, ४६।६, ४७।१, ४७।११, ५०।८, ५१।७, ५३।१०,
५७।२, ६८।१७, ७१।१३, ७८।२, ८४।२, ८५।१०, ८७।१,
८८।१०, १००।३, १००।१२, १०२।४, १०२।१०, १०३।२,
१०५।१५, १०६।२, १०८।५, १०८।११, ११४।४,
११७।१८, १२०।३, १२०।१०, १२०।२०, १२३।१२,
१२६।३, १३१।१६, १३२।७, १३३।१३, १३५।६, १३६।८,
१४३।१०, १४४।१३, १४७।२२, १४८।१४, १५३।४,

मनुः (क्रमागतः)—

१५४।४, १५४।१०, १५५।१, १५५।१८, १५६।२, १५८।४,
 १५८।२, १६०।२, १६१।१७, १६२।७, १७०।१५,
 १७५।१५, १८८।१, १८८।१८, १८०।५, १८०।१७,
 १८२।८, १८३।६, १८५।१७, २०४।५, २०६।१३, २०८।६,
 २१५।२, २१५।१८, २१६।६, २१६।१८, २१७।१४,
 २१८।१६, २२०।५, २२१।४, २२२।२, २२४।१७, २२६।३,
 २२७।४, २२८।१२, २३०।७, २३१।१८, २३३।१२,
 २४६।१६, २४८।१, २५७।८, २५८।३, २६८।८, २७४।४,
 २८१।१०, २८२।११, ३०५।१६, ३१५।१७, ३१६।८,
 ३२१।५, ३२४।१४, ३२७।१, ३२८।१७, ३३५।१६,
 ३४१।१४, ३४६।१०, ३४७।८, ३५५।५, ३५७।११,
 ३६०।२, ३६१।१, ३६२।१२, ३७४।५, ३७५।८, ३७७।१,
 ३८४।८, ३८१।८, ३८३।१२, ३८५।८, ४०५।८, ४०६।१५,
 ४१५।८, ४२६।१७, ४२७।२, ४२७।८, ४२८।८, ४३१।१४,
 ४३१।१८, ४३५।१, ४४३।११, ४४६।३, ४४८।५, ४५३।८,
 ४५८।२, ४६१।१०, ४६८।५, ४६८।१०, ४८३।१८, ४८५।१,
 ५२०।८, ५२४।१८, ५३६।१४, ५४२।१६, ५४३।१५,
 ५५०।१३, ५५६।६, ५५७।२, ५५८।१५, ५५८।४, ५६०।११,
 ५८१।१७, ५८८।३, ५८८।१६, ६०१।५, ६०१।१७,
 ६०८।४, ६५१।२०, ६५२।६, ६५४।४, ६५५।१३, ६६६।१८,
 ६६७।११, ६६७।२१, ६७५।८, ६७५।१५, ६७५।१८,

मनुः (क्रमागतः)—

६८२।६, ६८२।११, ६८५।६, ६८६।८, ६८६।१२,
६८१।१८, ७००।६, ७०२।१६, ७०५।१६, ७१०।११,
७१५।८, ७३५।१२, ७४२।२०, ७४६।१०, ७४८।३,
७७४।८, ७८४।१०, ७८६।४, ७८७।१०, ७८८।१३,
७८०।३, ७८७।१५, ८००।१७, ८०१।१८, ८०२।८,
८०८।१२, ८१३।२०, ८१४।१७, ८१५।१६, ८१८।१,
८२२।१७, ८२४।७, ८२५।२, ८२५।८, ८२६।८, ८३६।१,
८३६।१२, ८३७।११, ८४०।८, ८४३।१२, ८४८।५,
८५१।७, ८५८।११, ८५८।२१, ८७१।८, ८७४।१,
८७४।१७, ८७५।१२, ८८१।१८, ८८२।५, ८८५।१,
८८८।४, ८९७।११, ८९८।१६, ८९०।१५, ८९५।१२,
८९७।७, ८९२।४, ८९८।१८, ८९०।६, ८९०।१८,
८९४।१७, ८९७।५, ८९४।१०, ८९६।१२, ८८३।५,
८८४।४

वृद्धमनुः—२८६।१२, २८७।८, ३२८।१, ३२८।१७, ४०५।१३,
४२८।६, ४८७।२०, ५७८।५, ८४०।२

वृहन्मनुः—३८२।४

अत्रिः—१५०।२, ३२८।८, ४७०।१३, ४७१।७, ५७८।४,
८०१।१५, ८८१।१

विष्णुः—२७।१२, २७।१६, ४०।२०, ४२।१२, ४५।१२, ५२।३,
१२१।१२, १२२।५, १२२।७, १२२।१२, १२६।१४,

विष्णुः (क्रमागतः)—

१८८३, २०४३, २०५३, २०६३, २०६१८, २०७३७,
 २०८१८, २२५१४, २६३८, २६५१४, ३२६१,
 ३२७२०, ३२८२२, ३३०१४, ३३११, ३४०८, ३४५१,
 ३५२६, ३५२१३, ३८८१४, ४१६१४, ४२६१, ४३३७,
 ४३४१, ४३५१७, ४५५१८, ४५७११, ४६६१०,
 ५२११३, ५३४१५, ५५२१७, ५८७१६, ६००१६, ६२०५,
 ६३१७, ६७२१५, ७३३१२, ७३६१७, ७३७८, ७४७१,
 ७७६१४, ७८१११, ७८५१६, ८०७२१, ८१०६, ८२२५,
 ८४५१७, ८४८११, ८७६१५, ८८६१०, ९२७१५

बृहविष्णुः—४३२१६, ४३३८

बृहद्विष्णुः—४३७, ८१४८, ८४८१६, ८६८१७, ९२४१५,
 ९३२१६, ९८७८

हारीतः—३५११, ३७६, ४२२२, ४७४, ५६५, ५६१२,
 ५७४, ७०४, ८५१८, ११०८, ११३१६, ११८१६,
 १२११५, १२७१६, १५७६, १५७११, १७२११,
 १८६१७, १८८८, २१८१३, २२८१५, २४०१०,
 २४११५, २८५१७, २८८१०, २८८६, ३२८१५, ३२८१५,
 ३४१८, ३४२४, ३४८१७, ३५२३, ३८५१८, ४२५६,
 ४४७१३, ४५११३, ४६५१४, ४६६४, ४६७१४, ४८२६,
 ४८७२२, ५००१७, ५७८१८, ६०७१८, ६२८१७, ६८१५,
 ७०३१८, ७०६१८, ७१८१२, ७४२११, ७४८१८,

हारीतः (क्रमागतः)—

७८२।२०, ८१८।८, ८४५।१३, ८६८।३, ८७८।१२, ८२६।१८,
८३१।१७, ८३४।१७, ८५८।३, ८५८।६, ८६१।२, ८६७।१५

लघुहारीतः—६२७।२२

बृहहारीतः—८३६।४, ८५०।१६

यान्नवल्काः—१०।२२, १४।१५, २३।१८, २५।२, ३०।४, ३२।४,
३३।८, ३४।११, ३५।१५, ३६।११, ३८।२, ४१।१६, ४४।८,
५४।१३, ५५।१८, ५७।७, ६१।१५, ७७।१६, ८३।६, ८५।४,
८७।८, ८८।८, १०१।४, १०२।१५, १०४।४, १०८।१७,
११०।१२, ११२।१८, १२०।१७, १२२।८, १३२।२, १४१।१३,
१४२।८, १४५।८, १५०।१७, १५५।७, १५६।११, १८८।८,
१८८।८, १८०।२, १८३।१, १८५।४, २११।६, २१२।८,
२१५।५, २१७।५, २१८।१०, २२१।१, २२१।७, २२८।८,
२२८।१५, २३१।२, २३५।६, २४३।४, २४३।६, २४५।१७,
२४७।१५, २५२।६, २५३।२, २८०।१८, ३११।१७, ३२६।४,
३२७।७, ३३५।१३, ३३६।२०, ३३७।२, ३४०।१५, ३४६।३,
३४७।१२, ३५०।१८, ३५५।८, ३७३।१४, ३७६।१४, ३७७।८,
३८५।१०, ३८८।१८, ३८१।१६, ३८२।१८, ३८६।१, ३८७।७,
३८७।१७, ३८८।१४, ४०२।८, ४०४।१३, ४०५।१८,
४११।१८, ४२७।१५, ४३१।७, ४३३।१६, ४३६।७, ४३७।१४,
४४५।३, ४४६।१८, ४४८।२, ४५१।४, ४५२।२१, ४५३।१५,
४५८।८, ४६२।१६, ४७१।१०, ४७३।६, ४८६।१, ५५८।७,

यान्नवल्क्यः (क्रमागतः)

५६२।५, ५६७।२, ५७२।३, ५७५।१, ५७६।१८, ५७७।५,
 ५७८।१२, ५८६।१०, ५८७।१, ५८७।७, ५८८।४, ५८८।६,
 ६१०।१३, ६१२।३, ६२१।१४, ६४५।१३, ६४६।१४,
 ६४७।२२, ६५०।१०, ६५५।१, ६५६।३, ६५७।८, ६५८।३,
 ६५८।१६, ६६२।८, ६६५।१, ६६५।१५, ६६८।१७, ६७०।८,
 ६७१।१७, ६७६।१, ६७६।१५, ६८१।८, ६८३।१७, ६८८।७,
 ६८८।१२, ६८५।८, ६८८।१०, ७०३।८, ७०३।१३, ७०४।१८,
 ७०८।१, ७१०।२, ७१५।१४, ७१६।१७, ७१७।७, ७१७।१४,
 ७१८।२, ७२७।१८, ७३१।१५, ७३३।२, ७३५।६, ७३८।१२,
 ७४३।२, ७४७।६, ७४७।११, ७७२।२०, ७८६।१८, ७८८।८,
 ७८८।१६, ८०२।१, ८०४।१७, ८०६।११, ८०८।११,
 ८११।१३, ८१५।८, ८१६।३, ८१८।१८, ८२३।२, ८२५।१३,
 ८२६।४, ८२८।१, ८३०।१४, ८३४।१८, ८३८।७, ८४५।३,
 ८४६।१६, ८५०।१३, ८५३।१८, ८५६।१८, ८७०।१८,
 ८८८।४, ८८८।१४, ८१५।३, ८१५।२०, ८२५।१६,
 ८५०।११, ८५०।२२, ८५१।८, ८५३।३, ८६१।१७, ८६२।८,
 ८६३।१२, ८६३।१८, ८६४।४, ८६६।६, ८६७।१०, ८६८।६,
 ८७०।७, ८७३।५, ८७६।३, ८८७।३, ८८१।१०, ८८३।११,
 ८८४।७

योगियान्नवल्क्यः—६१।१०, ६८।२, ७४।१३, ७८।५, ८०।१८,
 ८१।३, २३६।१, २७२।५, २७३।२१, २७५।६, २८१।५,

योगियान्नवल्काः (क्रमागतः)—

२८४।१३, २८६।८, २८२।७, २८७।१७, २८८।८, ५७५।२१,
७३८।१, ८४३।८

वृद्धयान्नवल्काः—२१०।२, ३८३।१२, ४०८।१८, ८३८।१५

उग्रना—१०४।१, २५८।१७, ५६६।११, ६२७।१४, ८७८।१,
८८०।१७, ८८५।१८, ८८६।१६, ८४३।१६

अङ्गिराः—४१।४, ४२।१५, ५७।१६, ३८३।१, ३८८।१८,
४०६।१०, ४०७।२, ४१४।११, ४१७।१७, ४२३।५, ४५०।१६,
५३५।८, ६१७।१, ६१८।१५, ७०४।६, ७११।७, ७७३।८,
७७५।१, ७७७।२, ७७८।८, ७७८।३, ७८१।१, ७८२।२१,
८०२।१३, ८०८।१५, ८१६।८, ८१७।८, ८६८।३, ८६८।७,
८३३।१५

यमः—२८७, ३७।१४, ४१।१८, ४४।१६, ४६।८, ५१।१६,
५३।८, ५८।४, ७१।२२, ८१।१८, १०२।७, ११८।१४,
१२०।१४, १४८।४, १५२।३, २०८।८, २१०।१४, २१८।५,
२४८।८, २५४।६, २६२।१७, २६३।१८, २८८।२, ३०५।२,
३०५।१३, ३२७।१०, ३५८।५, ३६०।५, ३६१।४, ३८५।२३,
४३८।२०, ४५२।५, ४६०।७, ४६३।५, ४६६।१७, ४६७।१,
४६८।१३, ४८४।१५, ४८५।८, ५०४।६, ५१७।७, ५४६।५,
५६२।१६, ५६४।२, ५६५।१, ५६७।७, ५६८।७, ५६८।१५,
५७०।२०, ५७३।४, ५८५।१०, ६०३।४, ६२३।१०, ६२४।१,
६८५।२, ७१६।८, ७२१।१२, ७३२।५, ७३२।१५, ७५०।१८,

यमः (क्रमागतः)—

८०१।१२, ८१०।१२, ८३५।४, ८४७।१५, ८६४।७, ८६८।१४,
८७१।३, ८८४।१७, ८८०।६, ८८८।१८, ८५६।११, ८६०।१८

वृहथमः—८२२।१३, ८४८।१

आपस्तम्बः—२४।८, २४।१४, २५।१५, ३०।१, ५२।१५, ५८।१,
१२७।१०, १३१।५, १३७।३, २४०।१३, ३१०।८, ३१२।५,
३१४।२१, ३२७।३, ३३४।१, ४१५।१६, ४४८।१७, ४५४।१६,
४६६।७, ४७४।५, ५४३।१८, ६१८।१२, ६६३।१६, ६७४।२१,
७८४।४, ८६५।८, ८६६।३, ८६८।२०, ८८६।८, ८१३।४,
८३६।४, ८३६।१२, ८३७।३, ८४०।३, ८४६।१, ८६१।८

संवर्त्तः—६५।१, ११७।१, १५०।७, ३७५।१७, ३८२।१७,
४०७।१८, ४१६।११, ४१८।१४, ४५६।१७, ७८८।७,
८२८।१०, ८४३।१६, ८६५।१५, ८८८।४, ८११।१८, ८३७।८,
८३८।१

वृहत्संवर्त्तः—८८६।६

कात्यायनः—२३।८, २४।१८, ५६।१५, ६२।७, ६२।१२, ६६।२२,
८६।५, १४२।१५, १५३।१६, १७१।८, १७३।७, १७६।१,
२०५।१२, २०६।१६, २०८।१, २३८।८, २४१।३, २५०।८,
३०६।१, ३१०।१५, ३१२।१०, ३१४।१७, ४०२।२२, ४८०।४,
४८०।१२, ४८०।२, ४८४।८, ५०१।८, ५४१।१६, ५५२।१,
५६४।१७, ५६८।१, ५७१।१६, ५७५।६, ५८०।७, ५८२।६,
५८५।६, ५८६।१०, ५८२।५, ६०२।५, ६१२।१७, ६१७।८,

कात्यायनः (क्रमागतः)—

६२४।१८, ६२५।२२, ६१८।१०, ६३२।१४, ६३५।१५,
६३६।२०, ६३८।१५, ६५४।७, ६७१।३, ६७२।७, ६८५।३,
६८५।१८, ८४३।१

बृहस्पतिः—२८।१७, ४८।१, ५८।१, ७८।१५, ११७।८, १२४।१६,
२१८।१८, २३०।१, २३०।१०, २६१।६, २८१।१८, २८३।१३,
३३३।१६, ४१८।१०, ४२२।११, ४२८।८, ४३२।३, ४४२।१८,
४६४।१३, ४६५।८, ४७०।१८, ४७१।१७, ५१०।१६, ५४५।८,
६११।२०, ६७७।७, ६८०।७, ६८५।१६, ६८६।१, ६८०।३,
८०४।६, ८१६।१०, ८५२।८, ८४८।१५, ८५६।८, ८५७।१४

पराशरः—४१।१२, ६८।५, १०१।१६, २३०।१३, २४७।११,
२६१।१६, २६२।४, २७३।७, २८६।१, ३५०।४, ४०८।८,
४१२।१८, ४३६।१७, ४५८।१४, ४७८।१५, ७२।८,
७३५।१७, ७३६।३, ७३६।१२, ७४८।२५, ७५२।१४,
७७६।१२, ८०८।१८, ८५१।१२, ८६६।१०, ८६८।४, ८७०।७,
८८६।३, ८११।२३, ८३३।२१, ८३६।१८, ८३७।१७,
८३८।११, ८५१।१३

बृहत्पराशरः—४८।७, ४८।१४, ५२।८

व्यासः—३३।१४, ६४।१७, ६६।१२, ६७।७, ६८।१२, ७२।८,
७३।१६, ७४।१०, ८२।१, १०२।१, ११३।६, १२५।५, १७।२,
२१०।१०, २१७।१८, २४६।१८, २६८।१०, २७।२,
२७८।२०, ३०८।१४, ३१४।१, ३२७।१५, ३३४।२२,

વ્યાસઃ (ક્રમાગતઃ)—

રૂરદ્વા૧૨, રૂઠા૧, રૂપૂર૨, રૂપુઠા૬, રૂદ્વા૧, રૂદ્વા૩૭,
 ઠપૂર૧૪, ઠપૂગ૧૫, ઠદ્વા૧૨, ઠદ્વા૧૬, ઠદ્વા૨૦,
 પૂરૂઠા૧૧, પૂઠપૂર, પૂઠદ્વા૧૪, પૂઠગ૧૨, દ્વ૦૦૧૬. દ્વ૦૮૧૫,
 દ્વ૧ઠા૧૧, દ્વ૩૧૩, દ્વદ્વા૩, દ્વાપૂપૂ, દ્વાદ્વા૧૫, દ્વદ્વા૨૧,
 દ્વદ્વા૧૨

શઙ્કઃ—૧૨૧૪, ઠદ્વા૧૨, પૂપૂ૪, દ્વા૧૧૮, દ્વા૧૧૨, ૧૨૧૧૮,
 ૧૪૦૧૨, ૧૮પૂ૩, ૨૧ગ૧૦, રૂરદ્વા૧૭, રૂરદ્વા૧૮, રૂપૂગ૪,
 રૂ૦૧૮, રૂદ્વા૪, રૂદ્વા૮, રૂરગ૧૫, રૂપૂઠા૧૧, રૂપૂદ્વા૧,
 રૂપૂગ૫, રૂપૂગ૮, રૂદ્વા૮, રૂદ્વા૧૩, રૂદ્વા૧૬, રૂદ્વા૧૦,
 ઠ૦૩૧૦, ઠ૩૦૪, ઠ૪દ્વા૮, ઠ૪દ્વા૪, ઠ૪દ્વા૧૨, ઠ૫૧૧૬,
 ઠ૫પૂ૩, ઠ૫દ્વા૨૨, ઠ૫દ્વા૧૮, ઠ૬૧૧, ઠ૬૮૧૦,
 ઠદ્વા૧૪, પૂ૧૮૧, પૂપૂ૨૪, પૂપૂઠા૧૪, પૂદ્વા૧૩, પૂદ્વા૧૫,
 દ્વ૦૨૧૮, દ્વા૨૧૬, દ્વા૧૪૪, દ્વા૩૧૮, દ્વા૩૧૮, દ્વા૦૧૨,
 દ્વા૪૧૮, દ્વા૪૧૭, ૭૦૧૪, ૭૩૧૧૨, ૭૩૦૨, ૭૪૨૧૭,
 ૭૪દ્વા૬, ૭૪૮૧૭, ૭૫૦૪, ૭૮૦૧૩, ૭૮૧૪, ૭૮૧૧૮,
 ૭૮૧૧૫, ૭૮૦૧૧, ૮૨૪૧૬, ૮૨૦૧૩, ૮૭૮૧૬,
 ૮૮૦૧૩, ૮૩૪૧૮, ૮૪૨૧૦, ૮૫૮૧૨, ૮૬૧૧૩

શ્વચ્છઙ્કઃ—પૂઠા૧૮

લિખિતઃ—૨૮૧૫, રૂપૂદ્વા૩, રૂદ્વા૩, રૂદ્વા૧૦, ઠપૂપૂ૪,
 ૭૩૩૧૮, દ્વા૩૧૫, ૮૪દ્વા૪

દ્વાઃ—ઠ૪૧૧૩, ઠપૂ૩૨, ઠદ્વા૮, ઠગ૧૮, ઠદ્વા૧, પૂ૩૪, પૂઠા૩,

दक्षः (क्रमागतः)—

६२।१५, ८६।१२, १००।८, ११२।१६, २११।१५, २१२।२,
२३७।१३, २८८।६, ३६६।१८, ७८८।१३

गौतमः—२०।५, २८।८, ३४।१६, ३८।१८, ५३।१३, ८६।१५,
११४।१, ११८।११, २३०।१८, ३६३।१०, ३३५।२०, ३३८।६,
३६४।५, ३८३।६, ३८७।१२, ४०२।२, ४०६।४, ४१५।११,
४३८।१, ४५८।१२, ४७१।१५, ५१८।८, ६१६।४, ६६५।८,
६६६।१४, ६६८।१३, ६७५।४, ६८७।१, ७०२।२०, ७०८।१२,
७११।११, ७१६।५, ७६०।६, ७८७।१४, ७८८।३, ८२३।७,
८२७।८, ८८७।२, ८५८।१८, ८६४।१८, ८६६।१६

बृहगौतमः—५३७।१८

श्रातातपः—२३।६, २८।१०, ४५।३, ४६।५, ४८।१३, ७८।१३,
१५४।१३, १७०।१७, २६०।१७, २६१।११, २७४।८,
२७४।१२, २८३।१६, २८४।१५, ३१२।१, ४३५।१८,
४३८।६, ४३८।१०, ४६०।१६, ४६६।१४, ४८१।१,
४८५।१३, ५१८।१८, ५४४।२०, ५७८।६, ६०२।२१,
६२३।१५, ६२४।१०, ६३२।५, ७८७।७, ८५४।१३, ८८४।१०

बृहश्रातातपः—४००।१, ५७७।१६, ६३४।१५, ७७८।४, ८३४।५

वशिष्ठः—१२।१७, २०।८, २७।१, ३५।३, ३६।२, ३८।६,
३८।१५, ७६।१७, ७८।७, ८८।१, ८८।५, ११७।११, १२७।६,
१३८।१, १३८।६, १४१।७, १५३।८, १७१।३, २२५।१८,
२५२।३, २१७।१५, २२२।१२, २३५।१७, २४३।१६, २४८।७,

वशिष्ठः (क्रमागतः)—

३७४।१३, ३७५।१४, ३८८।५, ३८८।३, ३८७।१४, ४१५।४,
४३०।१३, ४५८।७, ५३०।१६, ५४८।२०, ५५८।१, ५६२।७,
५८७।१४, ६४७।८, ६५२।१५, ६५२।१८, ६५६।१४, ६८२।३,
७१०।१५, ७८२।४, ७८५।१, ७८७।२२, ८०८।१७,
८१०।१६, ८११।४, ८३६।१७, ८३७।५, ८४३।१८, ८५१।१,
८८३।१२, ८८५।२, ८०८।१८, ८११।५, ८१५।१५, ८१६।१०,
८२१।२, ८३८।३, ८५८।१७, ८६७।५, ८६८।२, ८६८।१६

ज्योतिर्वशिष्ठः—५३०।१, ५३१।१७

लघुवशिष्ठः—८२८।५

बृहवशिष्ठः—५२८।११, ५३०।१३, ५३१।५, ५३१।१८, ५३५।११,
५३६।२१, ६१२।३, ८८८।३, ८८८।१७, ८००।१५

बृहद्वशिष्ठः—१७२।८, २६४।७, ४२०।१४, ४२८।५, ५१५।१६

योगीश्वरः—५२।१८, ६१।७, ६७।४, ८२।२, ६५७।३, ६६३।२१,
६६८।१५

योगियोगीश्वरः—२७५।२०

द्वैपायनः—६८।१३

वादरायणः—१८६।१८

कश्यपः—४५।६, ७२।१६, ७३।१०, १३१।२०, १५०।१२,
२५५।१, ३८४।१८, ४६६।२०, ८८८।११

गार्ग्यः—८६।१२, १७०।१०, २०७।३, २०७।१५, २६७।१८,
२६८।४, २६८।१३, ५२३।५, ५२१।८, ५७६।८, ६१६।८

वृद्धगार्ग्यः—५२३।१२, ५३३।१३, ५३४।४

प्रचेताः—५२।१२, ३०८।८, ३५४।२, ३८६।१६, ३८८।२,
३८८।५, ४३५।११, ४५४।२२, ४८२।२, ४८८।१०, ५६४।४,
५६५।२०, ५७३।१३, ५७७।१, ५८०।४, ६१८।१०, ८०८।२,
८१७।६, ८६४।१७

वृद्धप्रचेताः—४३२।५, ८८३।४

वृद्धप्रचेताः—८८।१

मरीचिः—१८०।१, २०८।२१, २८८।११, २८८।८, ३८८।८,
४०१।११, ४०३।१४, ४२२।१६, ४३४।१६, ५०८।१,
५११।८, ५२७।३, ६००।११, ६१६।१३, ७२८।१, ८१५।१०

पौलस्त्यः—२०८।१२, २६२।८, ३३४।१२, ४१८।१८, ४७८।१७,
५४०।५, ८१४।१२, ८३८।१, ८५४।७

भृगुः—७१।१६, ५१७।१२, ५१८।११, ५४८।१०

नारदः—११८।५, १४३।१, १४५।१५, १४८।३, १५०।२१,
१५४।१, २०८।१८, २१८।१, २२६।१८, ५०८।६, ६४५।३,
६४७।१, ६४७।५, ६६७।२, ६७५।१२, ६८४।२०, ६८८।१०,
८४६।८

विश्वामित्रः—४७५।१३, ७७२।३

कौशिकः—२३८।१६, २४१।७

देवलः—२१।१५, ४२।२, ४८।७, ७३।१३, ८६।१८, १०८।१४,
१२५।१७, १५७।१८, १८८।१६, २१६।१, २४७।५, २५०।६,
२७२।१३, ३१८।५, ३२६।१७, ३३४।१५, ३३५।६, ३३६।५

देवलः (क्रमागतः)—

३४८१७, ३७४२०, ३७७५, ३८६१०, ४१६१३, ४१६१२०,
४१७१८, ४२७१३, ४५४१३, ४६११६, ४६४१६, ४६६१,
५१५११, ५२२१३, ५६२१३, ५६६१२, ५६६१३,
५७७१२०, ७०६१२, ७५८१२०, ७७७१५, ७७८१३,
८२५१७, ८२४१२२, ८३६१८, ८५७१२१, ८६०१४.

ऋष्यशृङ्गः—८६१८, ३२६१६, ४०२१४, ५१११६, ६०८११,
६१८१५, ८७०१६, ८८५१८, ८५८१६

बौधायनः—५११४, ५११३, ५७१०, ५८१८, ७०१४, ८५१२,
८७१४, १३७१५, १४८१७, १४८१११, १७८१३, २७५११,
२८८१७, ३१५१६, ३२७१८, ३२८१२, ३५१११, ३७४१४,
४०२१७, ४२५१२, ४४७१४, ४५०१२, ४५५१५, ४५७१५,
४६०१३, ४६४१७, ४६७११, ४८११५, ५६८१४, ५८८१८,
६१८१८, ६२५१२, ६६८११, ७५०१७, ७८२१०, ८२१११,
८२२११, ८१६१७, ८८११६

पैठीनसिः—५४११६, ५५१०, ११८१६, ११८१८, १३८११,
१८४१०, २३५१०, २४८१८, २५६१८, ३१८१५, ३२८१०,
४१७१८, ४२०१०, ४२८१३, ४४११५, ५५७१०,
५६११८, ६१७१३, ६२३१५, ७८३१७, ७८६१६, ८१७१४

जाबालिः—२४६१०, २४७१२, २७२१२, २७२१६, ४८६१६,
५०२१२, ६१८१३, ७३११६, ७३२१०, ७३३१७, ७३७१२,
७४८१८, ८४२१६

सुमन्तुः—१३५।१४, १७२।५, १७२।१६, ३४२।१, ४०३।३,
४८१।१०, ५२०।४, ५२८।१, ५४४।७, ६२२।७, ६२४।१४,
६३०।८, ७८०।१८, ७८५।८, ७८५।३, ७८६।३,
८४०।१२, ८७१।४, ८८३।१५

पारस्करः—१७।१४, ११४।१६, १६८।१८, १७५।६, २७५।१७,
३५०।२१, ३५१।२०, ३८८।१५, ४३७।८, ४७८।७

लोकाक्षिः—२३।१२, २४।२, ३१८।११, ३२०।७, ३५१।१३,
३५८।८, ३६०।३, ३६१।१२, ४८३।१, ४८४।१५, ६१६।२१

कौथुमिः—५४८।५

च्यवनः—७८६।७

छागलेयः—७८४।५

जातूकर्णः—२७५।१२, २७६।८, ४१८।३, ४४२।११, ५८४।१,
६००।३, ६१३।२०, ८१८।१०, ८३८।१७

पितामहः—४१।१, ५०५।८

प्रजापतिः—३५४।१७, ४३४।८, ४३८।१६, ६१८।२०, ८१२।६

धीम्यः—८४४।४

आश्वलायनः—४३१।११, ५८६।१४, ६००।१, ६३४।४

भरद्वाजः—४४।५, ५३।१७, २१४।६, २४७।८, २४८।२,
५८७।२२, ८४०।७, ८४२।१८

गोभिलः—१८।१४, ५६।८, ८४।१६, २३६।१७, २८७।१,
३३१।२०, ३५१।८, ४८८।६, ४८८।१३, ५०६।८, ५०७।१८,
५०८।१२, ६१४।१५, ६१५।२२, ६६६।१८, ६३०।१४

जमदग्निः—२८।१, ३१७।१, ३३८।१२, ४८१।१७, ५८८।१०,

५८८।४

कण्वः—३७५।१, ६१८।१४, ८४१।७, ८४१।१५

कार्ष्णाजिनिः—८६।१७, २८२।१, ४८८।५, ४८५।१४, ५१८।४,

५२४।१४, ५२८।७, ६१६।७

मार्कण्डेयः—५६।२, ५६।१८, २०७।१८, २१३।६, २६४।५,

२६४।१०, ३०८।१६, ३३०।४, ३३०।१८, ३३६।१७,

३४४।१५, ३६३।११, ३८३।१५, ५०३।१२, ५३५।१४,

५३७।१२, ५८१।२, ७३४।१३, ७४६।१, ८८८।७, ८०१।१८

शाण्डिल्यः—८१०।२१, ८११।१४

सत्यव्रतः—२८८।१६

श्रीनकः—१८।१७, ३३।६, ७०।७, ८४।८, ८४।१८, ३१२।१६,

३५१।१५, ५७८।१, ६१८।१८

वत्सः—१६१।३

व्याघ्रः—८४१।१, ८४७।८

वैयाम्नपादः—२३६।१८, २५१।२४, २५५।१८, ३२५।१०,

३८०।२, ४२८।२०

वैशम्पायनः—७४८।१५

पाणिनिः—१०१।८

वायुलः—४७।१८

सांख्यायनः—५८।८, ६०।८

ब्रह्मा—७१।१८

जैमिनिः—३५३।११, ३८२।१२

वैजवापः—३५३।१८, ३५७।१

अगस्त्यः—५४७।११

—

संग्रहकारनामानि ।

नारायणः—६८।१७, ७१।१०, ७२।१२, ५६५।८

गाङ्गेयः—८६।७, ८६।१०

यज्ञपाश्वः—५४३।२१, ५७६।३

गृह्यकारः—५८६।८

शिवस्वामी—६१८।१०

सुरेश्वरः—१७।२०, ११४।१२, १८६।१२, ३५८।११

मण्डनमिश्रः—१८३।७, १८५।१४

सङ्ग्रहकारः—२१।११

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः—५८४।११, ५८५।६

—

श्रुतिग्रन्थनामानि ।

श्रुतिः—३५।१, ३६।२२, ७३।७. १७७।१, २७८।१७, २८१।१४.

२८२।८, ३७४।१६, ४८८।५, ५०७।६, ६०२।२०

निगमः—८५।५, २५१।१३, २५१।२२, ३८६।२०

तैत्तिरीयशाखा—६४।८

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

बह्वचगृह्यपरिशिष्टम्—८४।१३, ८७।२०

गृह्यपरिशिष्टम्—३५५।१४, ५४५।२१, ६३२।१०

काठकगृह्यपरिशिष्टम्—५४७।५

छन्दोगपरिशिष्टम्—२१।१, ८२।८

भरद्वाजगृह्यम्—८७८।२०

साङ्ख्यायनगृह्यम्—४२।१८, ११८।८

षट्त्रिंशत्तमम्—४२१।५, ४७१।३, ४८३।१, ७५०।१, ८२८।८,

८३५।१७, ८८०।२, ८८२।१७, ८३४।२, ८४३।१५

संग्रहग्रन्थनामानि ।

चतुर्विंशतिमतम्—६३८।३, ७५४।३, ८३४।५, ८८३।३

धर्मविवृतिः—७५३।१३, ७७२।११

कल्पतरुः—५८५।२२, ६८७।८

विष्णुसमुच्चयः—२८१।१८

आचारसागरः—५८।१३

पैङ्गिरहस्यम्—३७२।१०

चमत्कारखण्डम्—३१०।३

परिशिष्टम्—३१४।८, ३१४।१३

स्मृतिमहार्णवः—८३।८

स्मृतिसङ्ग्रहः—६१।१७

स्मृत्यन्तरम्—२४।१०, ३६।१३, ८२।१५, ३७८।६, ४४८।८,

५०६।३, ५७२।७, ६१०।५, ८४८।१४, ८७८।४, ८८४।११,

८६१।२०

स्मृत्यर्थसारः—२८५।७, ३२८।५

पुराणनामानि ।

ब्रह्मपुराणम्—२५।५, ५७।१३, ७८।१६, ८०।३, ३२८।५,
 ३३०।१०, ३३३।१, ४१४।१, ४२२।७, ४३८।१०, ४८७।६,
 ५२१।१७, ५७०।१२, ५७०।१६, ५७६।१३, ५७७।८,
 ५८०।१३, ५८०।१३, ६०१।१५, ६१४।१७, ६२२।१,
 ६३४।१८, ६३८।५

पद्मपुराणम्—२८८।६

विष्णुपुराणम्—४३।४, ४४ २, ४५।८, ६७।१६, ११७।२२,
 १२१।२०, २०४।८, २११।२, २१२।१४, २४६।१३, २७६।५,
 २८४।६, ३२५।७, ३३३।४, ३४३।१७, ३४४।७, ३४८।७,
 ४२०।१, ४७८।१४, ५१५।१८, ५३८।१८

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्—३५३।१४, ४८४।१०, ५३८।३

वायुपुराणम्—२४।१६, ४८६।१८, ५५२।१६, ५५८।१०,
 ५७८।८, ५८१।८, ५८५।१३, ५८१।३, ५८६।१६, ६००।८,
 ६२५।१५

नारदीयपुराणम्—२६५।१, ५०७।२, ५३८।४

मार्कण्डेयपुराणम्—६१।२, ६७।८, ११८।११, १२२।११,
 १२५।८, २४८।११, २६४।१६, ३०८।५, ३२६।६, ३२८।२०,
 ४७३।८

भविष्यपुराणम्—३३।१८, ७३।२, २६२।१४, ३२४।३, ३२५।२,
 ३३२।१७, ३५५।१०, ३५८।२, ४११।१५, ४४०।१२,

४७६।१, ५४३ ३, ६१८।७, ६३०।१८, ६३६।१५, ७८०।१३,
७८१।१०, ८०१।१, ८०२।३, ८०२।१६, ८१६।१७, ८३१।११

भविष्योत्तरपुराणम्—८७।१०, ८०।२

लिङ्गपुराणम्—५३५।१, ५३८।१०

स्कन्दपुराणम्—७८।१८, १२३।३, १८३।१७, २०५।८, २८६।८,
३०३।३, ४८५।११, ५०४।८, ६२२।१६, ८७८।१०

गरुडपुराणम्—३०२।१८

ब्रह्माण्डपुराणम्—६८।७, १०५।६, २५५।८, २७८।५, २७८।८,
३२२।२२, ५१५।१६, ५२५।१०, ५२६।२२, ५५५।७,
५६५।१६, ५६७।१८, ५७१।१४

मत्स्यपुराणम्—१३।८, २६४।१, ३०८।१७, ३७५।४, ५२५।७,
५३४।१८, ५३७।३, ५४०।८, ५४०।१३, ५५८।७, ५६८।८,
५७५।१०, ६१२।८, ६३१।१२

कूर्मपुराणम्—७४।३, २०६।८, २५८।२३, २७२।१३, २८२।४,
२८४।१५, २८६।१८, ३०८।६, ३१२।१३, ८७८।१४

वराहपुराणम्—२१०।५, ५६१।२, ६११।११

नरसिंहपुराणम्—२११।१२, २८८।१, ३०१।१

वामनपुराणम्—६२।१८

आदिपुराणम्—४८।४, ३३३।११, ४४८।११, ४५६।१४, ५५२।१२

आदित्यपुराणम्—४७।२०, ३३१।३

देवीपुराणम्—१२२।१, ३०४।७

कालिकापुराणम्—८०।५, २२८।३

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

ज्योतिःशास्त्रम्—६८८, ३५४।२०, ३५६।२, ५२४।४

ब्रह्मसिद्धान्तम्—५०५।१७, ५३४।७

महाभारतम्—११८।१८, १६१।१२, १६७।१, २१३।२,
५२३।१६, ५३६।१७

उमासंवादः—८०।१२

शुद्धाशुद्धनिर्णयः ।

मूलस्य ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चशाब्दक्रमं	पञ्चषाब्दक्रमं	१	८
आकाङ्क्ष तत्र च	आकाङ्क्षतेऽत्र च	११	८
परस्य	वरस्य	१५	१७
यस्मिन्यस्मिन्	यस्मिन् कस्मिन्	३६	१८
न्यासोऽथ नौशनः	नासोऽघनाशनः	६६	१७
सन्ध्या नित्यमुपासते	सन्ध्यां नित्यमुपासते	७२	२३
मासादिप्रोऽर्द्धपञ्चमात्	मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्	८४	५
अधीष्य	अधीष्व	१००	६
भार्यैव न सा	भार्यैव न सा	१४०	१६
यद्वागामिक्रियामुख्यः	यद्वागामिक्रियामुख्य	१८१	१५
कार्यन्तया	कार्यस्तया	२०२	१८
कुसीदमपि तं	कुसीदमपि तत्	२३०	४
नमत्येतावानेव	नम इत्येतावानेव	२३१	६
शूद्राः	शूद्रः	२३३	७
अन्यिं	अन्यिः	२४०	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धर्मद्रवाः	धर्मद्रवी	२५१	१३
सर्व्वतीराणि	सर्व्वतीर्थानि	२६५	४
मनुष्ययज्ञस्य	मनुष्ययज्ञश्च	२८२	२
शुध्येन	शुद्धेन	२८८	१८।१८
अतन्वित	अतन्द्रित	४१०	२१
अयस्त्रस्तरे	अघस्त्रन्तरे	४१५	५
अयश्चस्तर	अघस्त्रस्तर	४१५	७
संग्रणं	संग्रहणं	४१८	६
बालमूली	तालमूली	५५४	६
वंशान्तराणां	वंशाग्राणां	५५५	१
प्रसिद्धत्वा	प्रतिषिद्धत्वे	५५५	१
कुण्डगोली	कुण्डगोली	५५८	८
श्येनाजीवी	श्येनजीवी	६८८	४
एतान्वै	एतान्ये	७६१	३
स्यावदन्त	श्यावदन्त	७७४	१३
पार्षद	पर्षदि	७७५	४
एवमुत्कृष्टवर्णेषु	एवमुत्कृष्टवर्णेषु	७८०	२
कीर्णा	कीर्णि	७८३	१०
भिच्चासम्भवे	भिच्चासम्भवे	७८८	८
शाली	शालि	७८१	४
जहोमि	जुहोमि	७८८	१३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
होमा	लोमा	७८८	१८
यायि	याजि	८२२	१०
र्चना	र्चला	८२२	१३
यायि	याजि	८२२	१८
वस्त्रद्वयं	वस्त्रवर्द्धं	८३०	१२
राजन्य	राजान	८३०	१७
निर्गुणं	निर्गुणः	८३१	१७
अनल्पे	अत्यल्पे	८३२	३
आत्मानं	आत्मनी	८३२	११
कृत्वा	कृत्वा	८३२	१५
०	उपमन्युः	८३८	८
स्वशुः	स्वसुः	८४६	१
प्रयुक्तस्त्वस्त्येव	प्रयुक्तन्त्वस्त्येव	८६८	१
शृङ्गानां	शृङ्गाणां	८६८	२
ब्रह्मशब्दवाच्या	ब्रह्महशब्दवाच्या	८७३	२
पुरुषानां	पुरुषाणां	८७३	११
ताञ्चैवोपच्छेत्	ताञ्चैवोपयच्छेत्	८८५	४
कल्पगौ, प्रसूतावत्सा	कल्पगौ, प्रसूतवत्सा	८०४	२
सत्सरश्च	वत्सरश्च	८०६	८
ब्रह्मचार्यं	ब्रह्मचार्यः	८०८	१७

टीकायाः ।

अध्यायम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एवं वैश्येन	एवं वैश्यायां वैश्येनेत्यादि	३७	१
संक्रुतिपूतिमाषनखिहशस्तुशैवगवानां	सांक्रुतिपूतिमाषतखिहशस्तुशैवगवानां		
प्रत्येकमाङ्गिरसगौरिवीतसां-	प्रत्येकमाङ्गिरसगौरिवीतसांक्रुत्य		
क्रुत्यचिनामकप्रवरचतुष्टयं ।	इति त्रयः प्रवराः	१०८	१
पश्चिमस्यां दिशि	पश्चिमदिशि	१६८	२
एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा ग्रन्थ-	एतद्वचनं विष्णुपुराणमिति कृत्वा		
कारैर्लिखितं	ग्रन्थकारेण लिखितं किन्तु		
	विष्णुपुराणे एतद्वचनं न		
	लभ्यते परन्तु	२०४	६
अश्वस्तनप्रमाखेन अश्वस्तनवदल्प-	अश्वस्तनविधानेन तद्दिनमात्राङ्गारीप-		
परिमाखेन	योगिद्रव्यग्रहणेन	२३४	२
शेष	शेष	२७१	४
तपती	तपसी	२७१	५
कालेन सह देशः कालदेशः तस्मात्	देशेन सह कालः देशकालः तस्मात्		
कालदेशात् । कालात् वर्षा-	देशकालात् । देशात् अवतर-		
कालप्रयुक्तात् देशलदेशप्रयुक्ता-	णाद्ययोग्यदेशप्रयुक्तात् वर्षादि-		
चेत्यर्थः ।	कालप्रयुक्ताच्चेत्यर्थः ।	२७२	२
यावीदकैः	यवीदकैः	२८६	१
गवां	गोशृङ्गाणां	२८६	१

अथुद्धम्

शुद्धम्

पृष्ठे

पङ्क्तौ

पिशाची गुह्यकः सिद्धी भूतीऽमी
देवयोनयः इत्यमरीक्तेः भूत-
यामचतुर्विधमित्यनेन एत-
च्चतुर्विधं परिगृह्यते ।

भूतग्रामश्चतुर्विध उक्तः कालिका-
पुराणे २६ अध्याये । यथा
हृते वराहस्य गणे भर्गमा-
साद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै
जगुः ॥ भूतत्वमभवत्तेषां
चतुर्भागवतान्तथा । वच-
नात्यद्भुतजातस्य भूतग्रामा-
स्तती मताः ॥ यो लोक-
विदितः पूर्वं भूतग्रामश्चतु-
र्विधः । यतस्तेभ्योऽधिका
यन्नैस्तद्भूतग्राम उच्यते ।
इति वः सर्वमाख्यातं भूताः
शम्भुगणा यथा ॥

२६१

पितृपत्नीमात्राणामित्यर्थः

केवलपितृपत्नीशब्द एव उपात्त-
इति न तथाच सर्वशब्द-
समभिध्याहारेण पितृपत्नी-
शब्द उपात्त इत्यन्वयः ।

२६४

१

गङ्गायामिति देशान्तरीयः पाठः

गङ्गायामिति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

२६५

२

देश

ग्रन्था

३७६

१

देश

ग्रन्था

३८३

१।२

क्षेत्रे

क्षेत्री

४०४

२

कुन्दशालायां तैलयन्त्रे

कुन्दशालायां तैलयन्त्रे

४५०

२

देश

ग्रन्था

४७७

५

देश

ग्रन्था

४८१

१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ति
देशा	ग्रन्था	५०१	१
अभ्यनुज्ञात	अभ्यनुज्ञात	५८७	५
लौगाच्चि	लौगाच्चि	५८८	११
चाहुतिव्यं	चाहुतिव्यं	५९४	२
पिण्डान्नाहार्यकश्च	पिण्डान्नाहार्यकश्च	५९६	२
अन्नाहार्यशब्दे	अन्नाहार्यकशब्दे	५९६	४
दश	दर्श	७०८	१
पणि	पाणि	७११	१
रुद्र	रुद्रा	७२९	८
मिताक्षराया पाठः	मिताक्षरायां पाठः	७८८	१
दम्पतिं भवतीति	दम्पतिर्भवतीति	८१०	२
अत्यल्पे	अनल्पे	८३२	१
मिताक्षरायां	मिताक्षरायां	९०७	१
घातजा	कृतजा	९१६	२
यस्मिन्नने च रथः कृतः	यस्मिन्नने च क्षुतं कृतं	९४५	२
जीवितः	जीवी	९४५	४

मदनपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

प्रबालाद्रिप्रस्थद्युतिनिचयपर्यायवपुषे
नमो विघ्नश्रेणीविघ्नटनपटिष्ठाय महसे ।
जगत्प्रादुर्भावस्थितिलयनिरायासरचना-
विनीदासक्ताय प्रणतफलसिद्धिप्रतिभुवे ॥ १ ॥
प्रकटचलकुण्डलस्तवकट्टगण्डस्थलं
महार्हमणिमेखलं मरकताङ्कुरश्यामलम् ।
करोतु करुणां सदा कलितपञ्चशाब्दक्रमं
महः किमपि मोहनं कपटशैशवं केशवम् ॥ २ ॥
कान्ते कृतागसि रुषा परुषं ब्रुवाणा
कुण्ठीकृतात्मवसु नार्द्धनियन्त्रणेन ।
मौलेन मानमधिगच्छति या ददातु
सा पार्वती हरविभक्ततनुः शिवं वः ॥ ३ ॥
अस्ति प्रशस्तविभवोपगतप्रशस्ति-
विस्तारिणी भुवि शकाधिपराजधानी ।
दिल्लीति विश्वविदिता नगरीमतल्ली
पल्लीव भाति पुरतस्त्रिदिवोऽपि यस्याः ॥ ४ ॥

तामुत्तरेण यमुनातटदेशनिष्ठा
 काष्ठेत्यभूदनुपमा नगरी गरिष्ठा ।
 यस्यामनल्पविभवोपचिता बभूवुः
 काष्ठान्वया महितकीर्त्तियुषी महीशाः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नभूद्विमलकाष्ठकुलाम्बुराशा-
 वुद्यत्प्रभूतशुभकीर्त्तिघनप्रकाशः ।
 लोकैः सदा हृदि धृतो गुणसन्निविष्टः
 श्रीरत्नपालनृपतिर्भुवनैकरत्नम् ॥ ६ ॥
 तस्यात्मजो भवहपाल इति प्रसिद्धः
 सिद्धाङ्गनाजनसमाजसमिद्धकीर्त्तिः ।
 दानेन यः सुकृतिनां क्षिपति स्म दैन्यं
 सैन्यञ्च वैश्यसदृशः प्रतिभूयतीनाम् ॥ ७ ॥
 सुतोऽस्य जातः सुकृतोन्नतस्य
 न तस्य कश्चित्सदृशो बभूव ।
 यमस्खलत्सत्यमवेक्ष्य तातो
 नाम्ना हरिश्चन्द्र इति व्यवत्त ॥ ८ ॥
 सत्यान्वितो हरिरतो गिरिजेशयोगो
 लक्ष्मीयुतो जगति वर्णचतुष्टयेन ।
 वर्णान्वयः स तु हलाविधया* प्रतीत-
 स्तत्रावतेरुरमराः पुरुषाः पवित्राः ॥ ९ ॥

तस्यात्मजोऽभूदनलपतापो-

ऽसाधारणो भूमिपतिर्वदान्यः ।

अभूतपूर्वामवनीश्वराणा-

मजीजयद्योगगतिञ्च कीर्त्तिम् ॥ १० ॥

यस्मिन्नसाधारणधैर्यशौर्य-

गाम्भीर्यसौन्दर्यगुणैकधुर्यम् ।

गिरीन्द्रभीमानुजसिन्धुराज-

स्मराश्च साधारणत्वं भजन्ते ॥ ११ ॥

लक्ष्मीं लक्ष्मवतीं विधाय विबुधाहारस्य हारस्य च

ज्योतिर्गर्वमपास्य पार्वणशरच्चन्द्रस्य चन्द्रस्य च ।

उन्मीलन्नवसौरसैन्धवलसड्डिण्डीरपिण्डीपमा

यस्यैता भुवि नो मृजन्त्यनुदिनं सन्मूर्त्तयः कीर्त्तयः ॥ १२ ॥

बन्धच्छिदां द्विरदकीर्त्तिः*मिहान्वितार्थां

कृत्वा परत्र च तथैव विधातुमिच्छुः ।

कीनाशपाशचय†बन्धविमोचनार्थं

तीर्थत्रयीकरविमुक्ति‡मचीकरदयः ॥ १३ ॥

पुरोहितश्रीरामदेवकृतमिदं श्लोकत्रयोदशकम् ।

* छलिनां विसारम् ।

† यमपाशसमूहः ।

‡ काश्यादितोर्थत्रयेषु दर्शनार्थमागतानां लोकानां करविमुक्तिः करविमोचनं करस्त्राद्यद्वयमिति यावत् ।

महीपतेस्तस्य महानुभावौ
 सुतावभूतां सुकृतोन्नतस्य ।
 आद्यो महीजाः सहजेन्द्रनामा
 तदाश्रयः श्रीमदनो द्वितीयः ॥ १४ ॥
 अपारदः सिद्धरसो जनाना-
 मनभ्रष्टष्टिर्विभवौषधीनाम् ।
 अनन्तको मृत्युरहो रिपूणा-
 मासीदसौ श्रीसहजाधिनाथः ॥ १५ ॥
 तस्यानुजः श्रीमदनो नु नाम्ना
 धाम्ना च रूपेण च सङ्गतार्थः ।
 रोषारुणे चक्षुषि यद्विपक्षो
 नितान्तकान्तारसमाश्रितोऽभूत् ॥ १६ ॥
 विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं
 विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।
 यस्यावदातञ्च यशोवितानं
 दिङ्मण्डलीमण्डलमेकमास्ते ॥ १७ ॥
 परिशीलयता कलाकलापं
 विदधानेन च भूरिशः प्रबन्धान् ।
 मदनेन महीभृताथ येन
 प्रथिता नूतनभोजराजकीर्त्तिः ॥ १८ ॥
 यः कूपानारामान्धर्मायतनानि सन्निबन्धांश्च ।
 कृत्वा स्वकीर्त्तिमेकामदीदशन्मूर्त्तिभेदेन ॥ १९ ॥

श्रीमानयं मदनपूर्वकपारिजात-
 नामाङ्कितं स्मृतिपद्यानुगतं निबन्धम् ।
 वर्णाश्रमप्रमुखधर्मविवेचनाय
 विद्वन्मुखेन सुकृती मितमातनोति ॥ २० ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥ २१ ॥
 माता पुण्यपवित्रकीर्त्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः
 सा कन्या परमूर्त्तिरार्यचरितः श्रीपेदिभट्टः पिता ।
 सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो
 वेदस्मार्त्तमते नये च सपदे वाक्ये कृती वर्द्धते ॥ २२ ॥
 हेमाद्रिकल्पद्रुमसापरार्क-
 स्मृत्यर्थसारान् स्मृतिचन्द्रिकाञ्च ।
 मिताचरादीनवलोक्य यत्ना-
 निबध्यते संग्रहतो निबन्धः ॥ २३ ॥

स्तवकः प्रथमो ह्यत्र ब्रह्मचर्याभिधोऽपरः ।
 गृहस्थाख्यस्तृतीयः स्यादाङ्किकं तदनन्तरम् ॥ २४ ॥
 गर्भाधानादिसंस्कारासुरीयस्तवको मतः ।
 अशीचस्तवकः पश्चात् द्रव्यशुद्ध्यादयो मताः ॥ २५ ॥
 सप्तमः आइसंज्ञो हि विभागाख्योऽष्टमस्ततः ।
 नवमस्तवकश्चात्र प्रायश्चित्ताभिधो मतः ॥ २६ ॥

स्तवका नव निर्दिष्टा निबन्धेऽस्मिन्ननुक्रमात् ॥ २७ ॥
 स्मृतिप्रदर्शनं कर्मप्रशंसा तदनन्तरम् ।
 धर्माः साधारणाः कालादयो मौञ्जीविधिर्विधिः ॥ २८ ॥
 नमस्कारस्य गुर्वादिलक्षणानि ततः परम् ।
 भिक्षाचर्याप्रकारादिनियमा ब्रह्मचारिणः ॥ २९ ॥
 उच्चारस्य विधिः शौचविधिश्चाचमनस्य च ।
 प्रातःस्नानस्य सन्ध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥ ३० ॥
 मार्जनादिविधिः सन्ध्या मध्याह्नस्य तथापरा ।
 जपसंख्याविधानाद्या उपाकर्म ततः परम् ॥ ३१ ॥
 उत्सर्जनं तथा वेदव्रतान्यध्ययने विधिः ।
 ततः परमनध्यायाः कुले वासो गुरोस्ततः ॥
 नैष्ठिकस्य तथा धर्माः समावर्तनमेव च ।
 स्नातकस्य व्रतादीनीत्येवं प्रकरणानि तु ॥
 स्तवके ब्रह्मचर्याख्ये प्रथमे सप्तविंशतिः ।
 सापिण्डावर्णनं पञ्चाल्लक्षणानि वरस्य च ॥
 दारानुकल्पो दत्तस्य निरूपणमतः परम् ।
 विवाहभेदास्त्वाधानमावसथ्यानलस्य च ॥
 श्रावसथ्यस्य कालाद्या गौणकालनिरूपणम् ।
 द्विरागमनकालश्च ततः स्यादाधिवेदनम् ॥
 स्त्रीधर्माश्च द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके गृहमेधिनः ।
 एवं प्रकरणान्येकादशाख्यातानि संग्रहात् ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यं ततः स्यादन्तधावनम् ।

केशप्रसाधनाद्याश्च पोथ्यवर्गस्य चिन्तनम् ॥
 वृत्तिः क्षत्रस्य वैश्यस्य शूद्रवृत्तिस्ततः परम् ।
 आयवृत्तिश्च मध्याह्ने स्नानं नैमित्तिकं तथा ॥
 काम्यस्नानं ततः प्रोक्तं माघस्नानविधिस्ततः ।
 मलापकर्षणस्नानं क्रियास्नानमतः परम् ॥
 गौणस्नानानि वासांसि तिलकस्य विधिस्तथा ।
 ब्रह्मयज्ञविधानञ्च तर्पणं यमतर्पणम् ॥
 अर्चनं देवतानाञ्च पुष्पाध्यायस्तथैव च ।
 नित्यश्चाद्वमहायज्ञस्वरूपाणि ततः परम् ॥
 नित्यश्चाद्वं ततो वैश्यदेवं तत्पाकनिर्णयः ।
 तत्कालनिर्णयः पूजा चातिथेर्भोजने विधिः ॥
 भोज्याभोज्यं तथा भोज्याभोज्यान्नाः शयने विधिः ।
 एवं प्रकरणान्यत्र द्वाविंशच्चाह्निकाह्वये ॥
 तृतीये स्तवके सम्यग्वर्णितानि यथाक्रमात् ।
 ऋतुकालस्तथा गर्भाधानं पुंसवनं ततः ॥
 सीमन्तोन्नयनं जातकर्म स्यान्नामकर्म च ।
 ततो निष्क्रमणाख्यस्य संस्कारस्य विधिः स्मृतः ॥
 कर्णवेधस्तथैवान्नप्राशनं चौडकर्म च ।
 स्त्रीसंस्कारास्ततो विद्यारम्भो वैखानसाश्रमः ॥
 तुर्याश्रमस्तुरीयेऽस्मिन्नेवं प्रकरणानि तु ।
 गर्भाधानादिसंस्कारास्तवके दश पञ्च च ॥
 शावाशीचन्तु पूर्वं स्यात्प्रसवाशीचमेव च ।

अशीचमनुपेतस्य दशाहप्रमुखास्ततः ॥
 अनुलोमसपिण्डस्य त्वशीचं स्यादतः परम् ।
 समानसलिलानाञ्च प्रोषितोपरतौ तथा ॥
 मृतस्य प्रोषितस्यैव दाहे विधिरतः परम् ।
 उपाध्यायाद्युपरतौ क्षेत्रजादिमृतौ तथा ॥
 अनुगच्छन्तु वाशीचमशीचानां परस्परम् ।
 सङ्करे निर्णयो दाहकालेऽग्नौ विरते विधिः ॥
 दशाहमध्ये दर्शस्य सम्पाते कल्पनिर्णयः ।
 देशान्तरे गते जीवहार्त्तानाकर्णने विधिः ॥
 एवं प्रकरणान्यत्र स्तवके दश पञ्च च ।
 पञ्चमे च विनिर्दिष्टान्यशीचपदसंज्ञिते ॥
 शुद्धिः सीवर्णपात्रादेर्वस्त्रादेस्तदनन्तरम् ।
 धान्यादेश्चापि शुद्धिः स्यात्सिद्धान्तादेस्ततः परम् ॥
 भूम्यादेश्च ततः शुद्धिरपवादस्तथेति षट् ।
 षष्ठेऽस्मिंस्तवके द्रव्यशुद्धौ प्रकरणानि तु ॥
 आदौ आङ्गस्य महिमा तत्स्वरूपञ्च तद्भिदा ।
 तत्राधिकारिणस्तद्वदामआङ्गाधिकारिणः ॥
 आङ्गदेशास्तथा काला अन्नाधानस्य चैव हि ।
 अन्नाधानस्य पिण्डादि पितृयज्ञस्य चाप्यथ ॥
 दर्शआङ्गस्य चेत्येषामेकस्मिन्वासरे कृतिः ।
 अपराङ्गस्य समय अमावास्याविनिर्णयः ॥
 मृताहकालस्तस्यैवाग्नौ कालविनिर्णयः ।

आमश्राद्धस्य कालश्च नित्ये नैमित्तिके तथा ॥
 प्रत्याम्नातं श्राद्धयोश्च ततस्त्वापरपक्षिकम् ।
 काम्यकालाश्च संक्रान्तिकाला राहुग्रहे तथा ॥
 काला युगादिमन्वाद्याः श्राद्धे जीवत्पितृस्तथा ।
 विहितानि निषिद्धानि मलमासे ततः पुनः ॥
 हविर्विशेषा वर्ज्यानि ब्राह्मणानां परीक्षणम् ।
 षड्भ्यश्च ब्राह्मणास्तेषामनुकल्पस्ततः परम् ॥
 वर्ज्या विप्रा ब्राह्मणानामामन्त्रणविधिस्ततः ।
 दिने श्राद्धस्य पूर्वाह्णे कृत्वा यज्ञापराह्निकम् ॥
 अग्नौकृत्यग्निमीमांसा तथान्नौकरणे विधिः ।
 परिवेशनकर्मादि श्राद्धं द्विपिठकस्य च ॥
 सङ्कल्पसंज्ञकं श्राद्धमेकोद्दिष्टमतः परम् ।
 नवश्राद्धानि तद्वच्च सपिण्डीकरणं ततः ॥
 वृद्धिश्राद्धविधानञ्च जीवच्छ्राद्धमतः परम् ।
 इत्थं प्रकरणान्येकचत्वारिंशदनुक्रमात् ॥
 श्राद्धाह्नये सप्तमेऽग्निंस्तवके तु समासतः ।
 आदौ विभागकालाः स्युर्मुख्यगौणसुतास्ततः ॥
 विजातीयसुतानाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ।
 पैतामहधने पौत्रभागमात्रंशसम्पत्तिः ॥
 असुतस्त्रीधनग्राहे त्वधिकारिनिरूपणम् ।
 तथापुत्रधनग्राहे भागः संसृष्टिनां ततः ॥
 अंशानर्हस्ततो द्रव्यमविभाज्यमतः परम् ।

शेषः सर्वविभागस्येत्येवं प्रकरणानि तु ॥
 एकादशास्त्रिंस्तवके दायभागपदेऽष्टमे ।
 पूर्वं पापफलोद्देशो नरकास्तदनन्तरम् ॥
 विपाकः कर्मणां प्रायश्चित्तकर्त्तव्यनिर्णयः ।
 कामाकाममहापापप्रायश्चित्तविकल्पनम् ॥
 लक्ष्म्यान्म्रायणादीनां लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 इतिकर्त्तव्यता तेषां प्रत्याम्नायास्तथैव च ॥
 सामान्येन तथा सर्वपापनिष्कृतिहेतवः ।
 पर्षत्पर्षदुपस्थानं प्रायश्चित्ते विनिर्णयः ॥
 व्रतस्य ग्रहणे कालो विप्रशस्त्रग्रहे तथा ।
 उद्देशः पातकानाञ्च ब्रह्महत्यादिनिष्कृतिः ॥
 उपपातकनिर्द्देशस्तन्निष्कृतिरतः परम् ।
 असत्यप्रतिग्रहादीनां निष्कृतिस्तदनन्तरम् ॥
 जातिभ्रंशकरादीनां निष्कृतिस्ततः परम् ।
 प्रकीर्णकेषु पापेषु प्रायश्चित्तमिति क्रमात् ॥
 एवं प्रकरणान्येकविंशतिर्नवमे पुनः ।
 प्रायश्चित्ताभिधानेऽस्त्रिंस्तवके तु समासतः ॥

धर्मशास्त्रप्रवृत्तानां तदधिगमोपायतया तच्छास्त्रप्रणेतारः
 प्रदर्शनीयाः ।

तत्र मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत्तज्ञेयजन्मेषजताया इति मनो-
 र्वेदादृतत्वेन तत्प्रमुखा धर्मशास्त्रप्रणेतारः प्रथमं प्रदर्शयन्ति ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

मन्त्रविविष्णुहारीतयाञ्जवल्कगोशनोऽङ्गिरः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति, नेयं परिसंख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत्, यतो बौधायनादयोऽपि धर्मशास्त्रप्रयोजका भवन्ति । न चैतेषां मन्वादि-धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वेन परस्परमनपेक्षप्रमाणत्वान्नान्योऽन्यमाकाङ्क्षा तत्र च कचिदधिकाङ्गकर्मविधिः कचित् न्यूनाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं, सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायेन सर्वत्र विधेयस्य कर्मण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावादङ्गेषु प्रातीतिको यः परस्परविरोधस्तत्परिहारो मृग्यः । स च परिहार आकाङ्क्षावशात्, आकाङ्क्षा चेतिकर्तव्यतायां, सा चेतिकर्तव्यता यस्मिञ्चास्ते न्यूना तच्छास्त्रं स्वावगतार्थेऽनपेक्षप्रमाणमप्यनवगतांशे शास्त्रान्तरमपेक्षत इति नात्यन्तमनपेक्षा, अतएवाविरोधान्नाप्रामाण्यम् । एवं समग्राङ्गकर्मण्यनुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । धर्माच्चेष्टसिद्धिः । धर्मश्चाचारायत्तः ।

तथाच मनुः ।

आचारः परमो धर्मो विवद्विः परिकीर्त्तितः । इति ।

अत्र कार्यकारणयोरभेदोपचारः । धर्मस्तज्जन्यं सुकृतापूर्वम् ।

तथा ।

श्रुतिसमृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्म्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति ।

आचारश्च मध्यदेशादिप्रसूतेभ्यो विज्ञेयः ।

यथाह मनुः ।

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि ।

विनशनं सरस्वत्या अन्तरालदेशः ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ इति

शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणार्थ्यावर्त्तमाह ।

कृष्णमृगो यावद्विचरति तावदार्थ्यावर्त्तः स्यादिति ।

यावद्विचरति स्वत इत्यर्थः ।

आर्थावर्त्तं इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठोऽपि ।

यावदा कृष्णमृगो विचरतीति ।

अन्यच्च मनुराह ।

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

अनन्तर ईषदून इत्यर्थः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्त्वं भिक्षुरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
 आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमग्रुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् ॥

तथा ।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुह्यं परमिति ॥

अथ कर्मप्रशंसा ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

ज्ञानयोगसहस्रादि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तु परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
 वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम् ।
 अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः ॥
 दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्ती रक्षातुरस्य च ।
 अनसूया तथा लोके शीघ्रमन्तर्वहिर्दिजाः ॥
 अनायासस्तु कायेषु मङ्गलाचारसेवनम् ।
 न च द्रव्येषु कार्पण्यमात्मपाण्यज्जितेषु च ॥
 तथासृष्ट्वा परस्त्रीषु परार्थेषु च सर्वदा ।
 अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणे चैव कीविदैः ॥

अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कुत्रचिन्नेह दृश्यते ॥
 देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणाञ्चैव सर्वदा ।
 त्वं करोति विपुलां कर्म कुर्वन्मथोदितम् ॥

अथ साधारणधर्माः ।

तत्र मनुः ।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत्स्वेत यत्नतः ॥
 सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात्ममासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
 यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥
 यत्कर्म कुर्वीत इति शास्त्राविरुद्धमित्यर्थः । शास्त्राविरुद्धेऽपि
 क्वचिदपवादो दृश्यते ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

कर्मणा मनसा वाचा यद्वाहर्मं समाचरेत् ।
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥
 तच्च कर्म कथं कार्यमित्याकाङ्क्षायां सारसंग्रहे ।
 यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्वं कर्म प्रदक्षिणम् ।
 मनःप्रमोदात्सत्याक्त्या तपसा ज्ञानकर्मणा ॥
 आचान्तोऽप्याचमेच्छंति कृत्वा कर्म समारभेत् ।

कर्मायथाकृतं ज्ञात्वा तावदेव पुनश्चरेत् ॥
 प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गाकरणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं न कर्म तत् ॥
 प्राची दिशामनुक्तौ स्यादुदीचीशानदिक् तथा ।
 तिष्ठत्वप्रद्वतानुक्तावासीनत्वञ्च कर्मसु ॥
 कर्त्तृज्ञानाः*मनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा ।
 कुक्षिते† वामहस्तः स्यादक्षिणः स्यादकुक्षिते ॥
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परचेति श्रुतिः स्मृतिः‡ ॥
 बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितम् ।
 तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
 श्रौतेषु सर्व्वशास्त्रोक्तं सर्व्वस्यैव यथोदितम् ।
 स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥
 ग्रामाचाराः परियाह्या ये च विध्यविरोधिनः ।
 युगधर्म्माः परियाह्याः सर्व्वत्रैव यथोचितम् ॥
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य वै ॥

* दक्षिणहस्तादीनाम् ।

† मलप्रचालनादी ।

‡ न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमिति कचिन्पाठः ।

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
कमण्डलुविधारणमिति नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते ।

महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्रु सुराग्रहः ।
सुराग्रह इति सौत्रामणी ।

अग्निहोत्रहरण्याश्च लेहो नीचापरियहः ।
अग्निहोत्रहरणी यज्ञपात्रविशेषः, तत्र स्थितस्य हविषो लेह-
आस्वादनं चमसस्थितसोमवत् । नीचाया अग्निहोत्रहरण्याः
परियहः स्वीकारः ।

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ।
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ॥
वृत्तं यायावरगृहस्थाद्याचारः, स्वाध्यायो वेदः, अघमशौचम् ।
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥
दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परियहः ।
शामित्रञ्चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥
शमिता यज्ञपशुहिंसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥
इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयन्तु परमो धर्म्मो यद्योगिनात्मदर्शनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेवं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्व्वेषां धर्म्मसाधनम् ॥

अथोपनयनकालादयः ।

द्विजश्रनामुपनीतानामेव श्रौतस्मार्त्तकर्माधिकारात्साधारणधर्मानन्तर*मुपनयनकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः ।

गर्भाष्टमेऽप्ये कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे वैश्यः ॥

अथ काम्यकालाः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति ।

तथा । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

तथाच ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेद्वीषे राजन्यं शरदि वैश्यमिति ।

पारस्करोऽपि ।

ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवर्षस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् ।

यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनमिति ।

यथामङ्गलं पूर्वोक्तब्रह्मवर्चसादिकामानतिक्रमेण ।

तथा मासविशेषादपि फलविशेषः ।

तत्र सुरेश्वरे ।

* साधारणधर्मानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राज्ञो बली फालुने
 मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।
 वैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्येष्ठे बलिष्ठो बुधः
 आषाढेऽपि महाविपक्षविजयी ख्यातो महापण्डितः ॥

तथा नक्षत्रादिविशेषा अपि ।

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च
 शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरेवतीषु ।
 वारेषु शुक्रार्कवृहस्पतीनां
 हितानुबन्धी द्विजमुच्चबन्धः ॥

तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी दशमी तथा ।
 द्वितीयायाञ्च मेधावी भवेद्दर्पबलान्वितः ॥
 रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च ।
 प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत्* ॥
 सप्तम्यामष्टम्याञ्च प्रतिपदि रिक्ताचतुर्दश्याम् ।
 आयुर्विद्यानाशो व्रतबन्धे पञ्चदश्यां वा ॥
 न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्वणि ।
 प्रतिपत्सु न कर्त्तव्यो न विष्टिकरणे तथा ॥
 रिक्तासु च न कर्त्तव्यस्त्रहस्पृग्दिवसे तथा ।
 न विपज्जन्मतारासु नैधने प्रत्यरौ तथा ॥
 सम्पत्करे तथा क्षेमे साधके मित्रसंज्ञके ।
 मित्रं परममित्रञ्च ताराः सर्वत्र शोभनाः ॥

* कुलबुद्धिविनाशकृदिति पाठान्तरम् ।

मेघे भवति सुरायो धीमान् गवि रोगशोकपरिहीनः ।

गदवान्मथलग्ने विधुरोऽधीरः कुलीरे च ॥

करिकुलवैरिणि बलवान्विद्यावान्नैव योषिति क्रूरः ।

सुभगः सुखोपभोक्ता तौलिनि कीटे विनाशमुपयाति ।

धनुषि धनाढ्यः श्रेयान्यादसि सधटे धनैः परित्यक्तः ।

घट्कर्माभिरतः स्वामीने धनवान् प्रवक्ता च ॥

दृषभश्च तुला कन्या ब्राह्मणानामुदाहृताः ।

सिंहो धन्वी तथा मीनः क्षत्रियाणां प्रकीर्तितः ॥

युग्मन्तथा कर्कटको वैश्यानां परिकीर्तितः ।

कुर्यान्नाकालवर्षे च व्रतोपनयनं द्विजः ।

नानध्याये न भूकम्पे निर्घाते न गलग्रहे ॥

एवंविधे पूर्वोक्ते विशिष्टकाले आचार्य्यो माणवकं पूर्वं भोज-
यित्वा कर्म समारभते ।

तथाच गोभिलः ।

प्रगे एवैनं तदहर्भोजयन्ति इति ।

प्रगे प्रातःपूर्वमित्यर्थः । पूर्वता च स्वस्वगृह्योक्ता विज्ञेया ।

अपरो विशेषः शौनकेनोक्तः ।

अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमाहतेन वाससा
संवीतमिति ।

कुशलीकृतशिरसं कृतशिरोवपनम् । वस्त्रधारणादिकर्मक्रमस्तु

स्वस्वगृह्योक्तो विज्ञेयः ।

वासांसि च मनुनोक्तानि ।

वसीरन्नानुपूर्व्वेण शाणक्षीमाविकानि चेति ।

आनुपूर्व्वेण वर्णानुपूर्व्वेण ।

गौतमः ।

वासांसि शाणक्षीमचीरकुतपाः सर्व्वेषां कार्पासं वा
विकृतमिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः ।

वशिष्ठः ।

शुक्लमाहतं वासो ब्राह्मणस्य मान्निष्ठं क्षीमञ्च क्षत्रियस्य
पीतक्रीशेयं वैश्यस्येति ।

क्रीशेयं पटविशेषः ।

मीञ्जीलक्षणञ्च मनुराह ।

मीञ्जी त्रिवृत्तमा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मीर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवीति ॥

मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवस्त्रजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा इति ।

मीर्व्वी मुर्व्वी तेजनी* तक्षयी ज्या धनुर्गुणः । अत्र च त्रिवृत्तं
नास्ति ज्याविनाशप्रसङ्गात् । मुञ्जाद्यभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या
ग्राह्याः । अश्मन्तकाख्यं द्रव्यं तथा वस्त्रजमपि । ग्रन्थिभेदस्तु
मुख्यास्तु गौणीषु च ।

* धनुर्गुणोपयुक्तो लताविशेषः सुरगा इति ख्याता ।

यज्ञोपवीतलक्षणं कृन्दीगपरिशिष्टे ।

त्रिवद्रूर्ध्वतं कार्यं तन्मुत्रयमधीवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ।

तथा ।

पृष्ठवंशञ्च नाभिञ्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तत्कार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

मनुः ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्ध्वतं त्रिवृतम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

ऊर्ध्वतलक्षणमाह

संग्रहकारः ।

करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं मानवे सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्वतं स्मृतम् ॥

ऊर्ध्वगतेनोर्ध्वस्थितेन दक्षिणकरेण यद्वलितं तद्रूर्ध्वतमित्यर्थः ।

उक्तोपवीताभावे देवलः ।

कार्पासक्षौमगोबालशणवल्लहतोद्भवम् ।

सदाऽसम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

शुभा अतसी । वल्कं तरुत्वक् । असम्भवतः सार्वविभक्तिकस्त-
सिल् । मुख्यासम्भव इत्यर्थः ।

तथा ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवर्त्य षण्णवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यन्नतः ॥

अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योद्धृतं त्रिवृत् ।
 सप्रदक्षिणमावृत्य सावित्रं त्रिगुणीकृतम् ॥
 ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
 तिरावेष्ट्य दृढं बद्ध्वा ब्रह्मविष्णीश्वरान्नमेत् ॥

अजिनान्याह मनुः ।

कार्णारीरववास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः ।

तथा दण्डानपि ।

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
 पैलवौडुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हति* धर्मतः ॥

तथा ।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 ललाटसन्नितो राज्ञां तथा नासान्तिको विशः ॥
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः† सौम्यदर्शनाः ।
 अनुङ्गेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिता इति ॥

यथासमयञ्च गायत्रीमुपदिशेत्ताञ्च प्रणवव्याहृतिपूर्विकां‡ ।
 पादाङ्गर्चयस्ततः सर्वामिति । गायत्रीच्छन्दस्कां वेदमातरं
 सूर्यदेवतां महाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे क्षत्रि-
 याय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवतां देवसवित-

* अर्हन्तीति पाठान्तरम् ।

† छिद्ररहिताः ।

‡ आदौ गायत्र्याः पादं यावद्येत्ततोऽङ्गं ततः सम्प्रणामित्यर्थः ।

रित्यादिकां वाजपेयनिर्युक्तां वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगती-
च्छन्दस्कां सवितृदैवतां रुक्मपाशमोचने उषाभरणे विनि-
युक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्च इति तामृचं ब्रूयात् । सर्व्वेषां
वा ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्रीमेवं ब्रूयात् । गायत्रीच्छन्दस्कां
सावित्रीमुक्तलक्षणाम् ।

आह शातातपः ।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य ।

देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति॥

कात्यायनोऽपि ।

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत्तिष्ठुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं
सर्व्वेषां वा सावित्रीति ।

आह लोकाक्षिः ।

ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्ता तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिर-
न्वाह । पच्छोऽर्द्धर्चशः* सर्वांमन्तत इति ।

अथ समिदाधानमुपनयनाङ्गभूतं कर्त्तव्यम् । स्वस्वशाखोक्त-
विधिना एवं प्रतिदिनमपि अग्निकार्य्यञ्च कुर्व्वीत । मेधावी
तदनन्तरमिति संवर्त्तस्मरणान्तदनन्तरं सम्योपासनादन-
न्तरम् । एतच्च कालद्वयेऽपि कार्य्यम् ।

आह यान्नवल्काः ।

अग्निकार्य्यं ततः कुर्यात्सम्यग्योरुभयोरपि इति ।

केचिन्मायमेवेच्छन्ति ।

तथाच लोकाक्षिः ।

सायमेवाग्निमिन्यते इत्येक इति ।

मनुस्तु ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

दूरादन्यापरिगृहीतदेशादित्यर्थः । विहायसि मण्डपादौ ।

अन्यपरिगृहीतनिषेधमाह आपस्तम्बः ।

यथाकथञ्चित्परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हि भवतीति ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

पुरास्तमयाग्रागुदीचीं दिशं गत्वा समिध आहरे-
दिति ।

पुरास्तमयादित्यभिधानादस्ते निषेधः ।

अतएवापस्तम्बः ।

नास्तमिते समिद्धरो गच्छेदिति ।

समिन्नियमो वायुपुराणे ।

पालाशः समिधः कार्याः खादित्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसाविति ॥

समिल्लक्षणं कात्यायन आह ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना तथा नैव दिशाखिकेति ॥

अथाभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मज्ञानसावहमिति ब्रुवन् ।

ततोऽग्निकाव्यादनन्तरमित्यर्थः ।

ब्राह्मपुराणे ।

उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् ।

आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥

मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥

अभिवादादभिवादय इत्येतस्माच्छब्दात्परममुकनामाहमस्मीति
स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् । विप्रग्रहणं द्विजात्युपलक्षणार्थम् ।

आपस्तम्बः ।

स्वदक्षिणबाहुं* श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

* ब्राह्मणः स्वदक्षिणबाहुं श्रोत्रसममभिवाद्यस्य कर्णसमानं यथा तथा प्रसार्य
पश्चात्प्राञ्जलिः सन्नभिवादयेत् । एवं अत्रियोऽभिवाद्यस्य वक्षःसमानं वैश्वः कटि-
समानं शूद्री नीचैर्मध्यदेशादधःसमानं स्वदक्षिणबाहुं प्रसार्य प्राञ्जलिः सन्नभिवादये-
दित्यन्वयः ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः
सर्व्वत्र ।

मनुः ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोःशब्द ऋषिभिः स्मृतः ॥

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः श्रुतः ॥

भोःशब्दो नाम्नां स्वकीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोध्यं
प्रति प्राप्तिहेतुः । अयमर्थः भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य
नाम बुध्यत इति । अत्र भूधातुः प्रात्यर्थः । भो भाव इति
पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्ता । आयुष्मान् भव सौम्येति वाक्य-
स्यान्ते अस्याभिवादकस्य नाम वाच्यं विष्णुशर्मन्निति । तस्य
चान्ते अकारो वाच्यः तस्य चाकारस्य पूर्वाक्षरः श्रुतः । पूर्वाक्षरं
श्रुतं छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । यद्यपि पूर्वाक्षरं नकारस्तथापि
तस्य व्यञ्जनत्वेन श्रुतत्वायोगात् शर्मन्नित्यत्र योऽयमकारः
स एव पूर्वपदाभिधेय इति तस्यैव श्रुतता । पूर्वाक्षरं श्रुत-
मित्यपि पाठः । तत्र पूर्वमक्षरं श्रुतमस्येति चतुरस्रम् । अथवा
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः । अस्याभिवादकस्य
नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमान्नोपलक्षणं सर्व्वेषां
नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्त्यस्वरः पूर्वाक्षरम् ।
पूर्वाणि नामगतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः एवंविधः श्रुतो
वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नामान्ते वा इति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आमन्त्रिते स्वरोऽन्योऽस्य भूत इति ।

आमन्त्रिते कर्त्तव्ये अभिवादकान्त्रोऽन्ते यः स्वरः स भूतः
त्रिमात्रोभवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवादनप्रत्यभिवादनयोरेवं
प्रयोगो भवति । अभिवादये चैवनामाहमस्मि भो इति । आयु-
ष्मान् भव सौम्य विष्णुशर्मान् इति । चतुर्यवैश्ययोस्तु वस्मंगुप्त-
शब्दप्रयोगः । यौ तु स्वनाम गुप्तं भवति ।

आत्मनाम गुरोर्नाम यन्नाम कृपणस्य च ।

आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥

इत्यादिविधिनिषेधौ तयोरभिवादनव्यतिरिक्तं स्थलं विधेय
इति विज्ञेयम् । एतच्चाभिवादनं हस्तद्वयेन कार्यमन्यथा-
करणे विष्णुना दोषसंकीर्त्तनात् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्सा धर्म्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनादिति ॥

एतदपि विद्वद्विषयम् ।

यतः स एवाह ।

अजाकर्णेन विदुषो मूर्खाणामेकपाणिना इति ।

अजाकर्णेन ओचसमौ करो कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्वयेने-
त्यर्थः । अपि वाऽजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितकर-
द्वयमपीत्यजाकर्णोक्तिः । प्रत्यभिवादनेऽपि दीक्षितस्य नाम न
ग्राह्यम् ।

तथाच मनुः ।

अवाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भो-भवत्-पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

भो दीक्षित भवन् दीक्षित इति । भो-भवत्-पूर्वकं यौगिकैः
शब्देरेनं प्रत्यभिवादनादिष्वभिभाषितेत्यर्थः ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवादः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

यमः ।

अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।

श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रादिसेवितः ॥

शतातपः ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्वं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

धावन्तञ्च प्रमत्तञ्च मूर्खोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं* जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

जपयज्ञगणस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवादय द्विजोमोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

यमदग्निः ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चित्प्रायश्चित्तीभवेद्भरः ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

ज्यायांसमभिवादयेदिति ।

अतएव गौतमः ।

ऋत्विक्स्वशुरपितृव्यमातुलादीनां यवीयसां प्रत्युत्थान-
मभिवाद इति ।

ज्यायस्त्वच्च कियता कालेनेत्याकाङ्क्षायाम्

मनुः ।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्राब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

दशाब्दपर्यन्तमाख्यायत इति दशाब्दाख्यं, एवं पञ्चाब्दाख्य-
मिति घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । पुरे भवाः पौराः ।
एकपुरनिवासिनां विद्याहीनानां दशभिर्वर्षैः पूर्वं सखा
भवति । ततोऽधिकः ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां
पञ्चाब्दपूर्वं सखा श्रोत्रियाणां त्र्याब्दपूर्वस्ततोऽधिको ज्यायान् ।
स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु स्वल्पेनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि
ज्येष्ठता । एकदिनजातत्वे तु ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

वयस्यः समानेऽहनि जात इति ।

अथ प्रसङ्गाद्गुर्वदिलक्षणम् ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥

मनुः ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।

योऽध्यापयति ह्यत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

एकस्यैकदेशं* संहितां† ब्राह्मणं‡ वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थ§-
मध्यापयति अपरिभाषितह्यभिधानेन वा पूर्वोक्तमध्यापयति
एते त्रयोऽप्युपाध्याया इत्यर्थः ।

* वेदस्य ।

† मन्वात्मकवेदभागः ।

‡ सन्नेतरवेदभागः ।

§ वेतननियममकृत्वा इत्यर्थः ।

¶ मन्वमात्रात्मकवेदाध्यापयिता, सन्नेतरवेदभागमात्राध्यापयिता, वेदाङ्गमात्रा-
ध्यापयिता ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुकथ्यते ॥

विप्रपदं पितृपलक्षणम्*, अतश्चानेवंविधः† पितैव न गुरुः‡
रिति गम्यते ।

अग्न्याधानं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

तथा ।

उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रन्तु पितृर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्मनि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

ब्रह्मजन्मनि ब्रह्मणो वेदाज्जन्म उपनयनम् । प्रेत्य मीलसाधन-
पर्यन्तयोम्यतापादकत्वात् । इह च सर्वकर्माधिकारापाद-
कत्वात् शाश्वतं स्थायिफलं भवति ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥

* क्षत्रियादिजातीयपितृपलक्षणम् ।

† यथाविधि गर्भाधानादिकर्माकारौत्थः

‡ न महागुरुरित्यर्थः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणामेव जन्मतः ॥

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षादिभ्यो णः ।

मनुः ।

प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥

ईष्टितं यद्यस्य विहितम् । वचनान्तरप्रतिनियतदण्डविधाना-
दनेन विजातीयग्रहणनिषेधः । भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थाय ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य एतद्विहितं भिक्षाङ्गं विधाय यथाविधि
वक्ष्यमाणविधिना भैक्षं चरेत् ।

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

चरेदित्यनेन याज्ञा लक्ष्यते । अमुमेवार्थं द्योतयति । भैक्ष-
मिति कर्मविभक्त्या तेन चार्थसिद्धां भिक्षां देहीतिवाक्य-
रचना । तत्र गौरवसम्बोधनार्थं* भवत्पदमादिमध्यावसानेषु

* भवन् भिक्षां देहि विप्रस्य, क्षत्रियस्य भिक्षां भवन् देहि, मित्रां देहि भवन्
वैश्यस्य ।

ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्यं तच्च सम्बुद्धान्तम् । प्रायशोगृह-
मेधिनां गृहे स्त्रिय एव भिक्षां ददतीति सामर्णात्स्नीप्रत्ययवच्च
तत्पदं भवति । तच्चायं प्रयोगः । भदति भिक्षां देहीति
ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि
भवतीति वैश्यः । नायं नियमः । स्त्रिय एव भिक्षणीया इति ।
अतएवाह शौनकः ।

अप्रत्याख्यायिनमये भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीचेति ।

भिक्षाचरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वामृत्यये ।

आत्मवृत्तये स्वशरीरयाचार्थमेव नाधिकामं । यदा त्वाचार्यः
सीदहृत्तिर्नेत्रादिविकलस्तदा तत्पोषणार्थमपि भैक्षं चरेत् ।
अन्यथा प्रधानभूतवेदाध्ययनविरोधात् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येत-
द्ब्राह्मणविषयम् ।

अतएव व्यासः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव चेति ॥

सार्व्वशब्दः, प्रकृतवर्णत्रयपरः । नायमैच्छिको विकल्पः, अपि तु
व्यवस्थितो विकल्पः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

सर्व्वं वा विचरेद्भामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्यवर्ज्जं महाभाग इति ॥

अन्यः शूद्रः ।

उक्तेष्वपि कचिदपवादमाह मनुः ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥

भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् ।

इत्यनेन विरोधः स्यादिति चेन्नैवम् । एतदुपनयनाङ्गभिक्षा-
विषयम् ।* पूर्वीकं तु नित्यभिक्षाविषयम् । एवं भिक्षां
भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्
आसीनः शयानो वा भवेत् । ततः सायंसन्ध्यां विधाय
यस्मिन्नुपनयनहोमो विहितस्तस्मिन्नेवाग्नी समिधं स्वर्गह्योक्त-
प्रकारेणाधाय वाचं विसृजेत् । ततश्च तद्भैक्षं भुञ्जीत ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

अमृतोपस्तरणमसीत्यादिका आपोशानक्रिया तां पूर्वं कृत्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

सायं प्रातस्त्वनमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति ।

सायं† प्रातरित्यनेन मध्ये भोजननिषेधः ।

* गुरोः कुले न भिक्षेत इत्यादिकम् ।

† सायं प्रातः पदं रात्रिदिवापरं मध्ये भोजननिषेध इत्यनेन दिवाभोजनादूर्ध्वं
रात्रिभोजनात् प्रागपरभोजनं न कर्तव्यमिति ज्ञापितम् ।

तथा च श्रुतिः ।

सायं प्रातराश्वेव स्यादिति ।

अत्र वशिष्ठः ।

अष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तः* वानप्रस्थस्य षोडश ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

भोक्तृनियममाह मतुः ।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतमिच्छन् द्युदङ्मुखः ॥

आयुषे हितमायुष्यं यशसे हितं यशस्यं श्रियमिच्छन् ऋत-
मिच्छन्नित्यन्वयः ।

पात्रनियमो हारीतेनोक्तः ।

लौहेण मृण्मये वा पात्रे भुञ्जीतेति ।

तच्च स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भुक्त्वा स्वयममन्त्रं प्रक्षालयेदित्याप-
स्तम्बस्मरणात् । एवं भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमित्युक्तम् ।

तत्रापवादमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छात्रे व्रतमपीडयन्निति ।

* यासान् भुक्तमिति कां दिशं गन्तव्यमिति वत् भावाव्युत्पत्तेरन्वात्माध । सुनेरिति भावत्कान्तत्वात्कनृषष्ठी । क्वचिदष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तमिति पाठः तत्पाठे तु सुनेर्भुक्तं भोजनं कियत्परिमितं—अष्टौ यासा इति ।

+ अत्र लौहपदं सर्वज्ञैजसपरं वार्त्तं वचनात्तरं लौहनिषेधात् यथा अकंपने तथा घृष्टे आयसे तावभाजने । करे कर्पटकी चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् अतएव सर्वज्ञैजसं लौहमिति स्मरन्ति ।

व्रतमपीडयन्मधुमांसादि वर्ज्यन्नित्यर्थः ।

अकामापन्ने मधुनि अदोषमाह वशिष्ठः ।

अकामापन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति ।

उपनयनकालस्य परमावधिमाह

मनुः ।

आषोडशाब्दाब्जस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशात्तृत्तियस्य आचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकाले न संस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

उक्तपरमावध्यतिक्रमे ब्राह्मस्तोमरूपप्रायश्चित्तानन्तरं संस्कार्येण ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्मस्तोमादृते क्रतोरिति ।

तथान्योऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

षण्णान्धबधिरस्तब्धजङ्गदपङ्गुषु ।

कुञ्जवामनरोमार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

स्तब्धपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः स्वर्यथोचितम् ॥

यस्मिन् यस्मिन् संस्कारे क्रियमाणे तद्विहितकर्मसु समर्थो भवति

तैः संस्कार्य एवेत्यर्थः । मूकोन्मत्तो न संस्कार्यावित्येके ।

एतेषामसंस्कारेऽपि पातित्यं नास्ति कर्मस्वनधिकारात् ।

तदपत्यन्तु संस्कार्यमेव ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो वा ब्राह्मण एवेति श्रुतेः । अत्र

ब्राह्मणत्वजात्या चक्षियत्वादि अप्युपलक्ष्यते* । असंस्कृतेऽपि जातिमात्रस्यानपायात्† । ब्राह्मण एव भवति न द्विजातिरेवेत्यर्थः । स्त्रीणान्तु विवाह एवोपनयनम् ।

तथाच मनुः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृत इति । यत्तु हारीतेनोक्तम् ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षाचर्येति । सद्योबधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

तत्कल्पान्तराभिप्रायः ।

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥

इति यमस्मरणात् । यदा तु मेखलादीनि चुटितानि तदा तेषां प्रतिपत्तिकर्म मनुनाभिहितम् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य‡ विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवदिति ॥

यस्य गृह्णे यो मन्त्र उदितस्तु मन्त्रवत् ग्राह्यम् ।

इत्युपनयनम् ।

* तथाच चक्षिण्यां चक्षियेण जातः चक्षिय एव भवति एवं वैश्येनेत्यादि ।

† जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मरणात् । संस्कारैर्द्विज उच्यते इति स्मरणात् ।

‡ निविध्य ।

अथ ब्रह्मचारिनियमाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनाञ्जीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥

मांसवर्जनं व्याधिराहित्ये वेदितव्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

स चेद्वाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं शेषमौषधार्थं

सर्वं प्राञ्जीयादिति ।

व्याधीयीत व्याधिमत्तामनुभवतीत्यर्थः । अञ्जनं तैलादिना

शरीरस्य कज्जलादिना नेत्रयोः । एतन्निषेधोऽप्यौषधादन्यत्र ।

तथा स्मर्यते ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तं स्वस्य परस्य च वर्जयेत् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं चेति ।

गुरुस्तूतलक्षणी निषेकादिकृत् । शक्तं परुषवचः पर्युषिताञ्जम् ।

स्त्रीशब्देन तद्विषयप्रेक्षणात्मने लक्ष्यते ।

तथाच गौतमः ।

स्त्रीप्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायामिति ।

भास्करालोकने तु मनुना विशेषो दर्शितः ।

नेत्रेतीद्यन्तमादित्यं नास्ति यान्तं कदाचन ।

नोपरतां न वारिस्थं न मध्यनभसो गतमिति ॥

अस्त्रीलं सभाऽयोग्यं वचः । परिवादः सदसद्रूपपरदीपकथनम् ।
आदिशब्दाद्गन्धमात्यादिनिषेधः ।

मनुः ।

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं मात्स्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं वाष्णीरूपानच्छत्रधारणे ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥

द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणांलापमुपघातं परस्य वै ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्वि स्कन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

व्रतं ब्रह्मचर्यम् ।

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी हिजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वा कर्मचयेद्विप्रः पुनर्न्मामित्यृचं जपेत् ॥

पुनर्न्मा तस्मादेनसो विज्ञानं मुञ्चत्वं हसः ।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रेमावयमिति ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम्* ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पायादीनि प्रचक्षते ॥

* वाजिनां घोटकानाम् ।

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 यस्मिञ्चिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ।
 यद्यैतान् प्राप्नुयात्सर्वान् यद्यैतान् केवलांस्त्यजेत् ।
 प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥
 न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया ।
 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥
 इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥
 वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥
 सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥
 इन्द्रियाणां विचरतामित्यारभ्याभिहिता धर्मा न केवलं ब्रह्म-
 चारिणामपित्वितरेषामपि सम्भवति ।

अथोच्चारविधिः ।

तत्र विष्णुः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

ब्राह्ममुहूर्त्तलक्षणं पितामह ग्राह ।

रात्रेस्तु पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते इति ।

पश्चिमे यामे पश्चिमार्द्धप्रहरे ब्राह्ममुहूर्त्त इत्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्हाय तृणैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवीच्छासवर्जितः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहित इति ॥

आचम्य स्वापाद्यादमननिमित्ते सति । तृणैर्यज्ञीयैः तृणग्रहणं
काष्ठादेरप्युपलक्षणार्थम् । तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं
तृणानि वेति मनुस्मरणात् ।

पराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विस्मूत्रमेव च ।

नैर्ऋत्यामिषुविचेपमतीत्य ह्यधिकं भुवः ॥

ग्रामात्क्रमशतं* गच्छेन्नगराच्च† चतुर्गुणमिति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

दिवासम्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेहक्षिणामुखः ॥

यमः ।

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वार्द्धे परार्द्धे प्राङ्मुखस्तथा ।

* क्रमशतं पादशतमिति यावत् ।

† चतुर्गुणं चतुःशतानि ।

उदङ्मुखः मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥
देवलोऽपि ।

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
विष्णून्माचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥
सन्ध्यासु वर्जनं निरुद्धेतरविषयम् । न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः
क्रियां कुर्यादिति मनुस्मरणात् । दिङ्नियमे विकल्पो
वेदितव्यः ।

यच्च मनुनोक्तम् ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथामुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु चेति ॥
तन्नीहाराद्यन्धकारजनितदिङ्मोहविषयम् ।
विष्णुः ।

प्राणास्ये समावेष्टयित्वा मृद्वारी श्रीवायामासज्योच्चरेत् ।
मृद्वारी मृत्तिकाधारी श्रीवायां यज्ञोपवीतमासज्य ।
अङ्गिराः ।

कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्णून्तु गृही कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥
कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् ।

तथाच सांख्यायनगृह्ये ।

यथेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोक्तं
कुर्यादिति ।

हारीतः ।

उच्चारै मैथुने चैव प्रस्त्रात्रे दन्तधावने ।

स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥

उच्चारै पुरीषोत्सर्गं ।

विष्णुपुराणे ।

दूरादावसथा*न्मूत्रं पुरीषञ्च विवर्जयेत् ।

पादावनेजनोच्छिष्टं† न क्षिपेच्च गृहाङ्गने ॥

बृहद्विष्णुः ।

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ॥

मनुः ।

वायुग्निदिप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम् ।

न कदाचित्प्रकुर्वीत विष्णून्त्रस्य विसर्जनम् ॥

प्रश्वन्सन्मुखः ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाले ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न मच्छन्न पथि स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न भस्मनि न गोमये ॥

न च पर्वतमस्तक इति पाठे पूर्वकृतपर्वतग्रहणेनैव तन्म-
स्तकसिद्धावपि पुनर्ग्रहणाद्दोषाधिक्यं द्योत्यते । तद्भाष्ये तु

* गृहात् ।

† पादपशालनावशिष्टजलम् ।

अत्यन्तार्त्तस्य पर्वते दोषाभावप्रतिपादनार्थमित्युक्तम् ।
विष्णुपुराणे ।

उत्सर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।
तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

भरद्वाजः ।

अपक्वस्य च विष्णुचं काष्ठलोद्घटनादिना ।
उदस्तवासा* उत्तिष्ठेद्दुर्लभं विधृतमेहनः ॥

अथ शौचविधिः ।

यान्नवलक्यः ।

गृहीतमिन्द्रियोत्थाय मृद्विरभ्युष्टृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

उद्धृतैरिति जलान्तर्निषेधः । गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वेषां
साधारणं शौचम् । वक्ष्यमाणमृतसंस्थानियमस्त्वदृष्टार्थः ।

दक्षः ।

शौचे यज्ञः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

यमः ।

आहरेभृत्तिकां प्राञ्जः कूलात्मसिकतात्तया ।

कूलग्रहणमनुपहतदेशोऽपलक्षणार्थम् ।

* कटिदेशादुत्थितवसनः ।

† अग्रहवस्तुशून्यदेशः ।

वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

शातातपः ।

शुचिदेशात्तु संयाज्या शर्कराश्लादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा खेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

कश्यपः ।

विप्रे गौरा मृदः प्रोक्ताः क्षत्त्रे रक्तास्तथोदिताः ।

वैश्यस्य हरिताः प्रोक्ताः कृष्याः स्त्रीशूद्रयोस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

वल्मीकभूषिकोत्खातामृदमन्तर्जलात्तथा ।

श्रीचावशिष्टां गेहाच्च मृदः श्रीचे विवर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अन्तःप्राण्यवपन्नाच्च हलोत्खातां न चाहरेत् ।

मनुः ।

आहृतामन्यश्रीचार्थं बालुकां पांशुरुपिणीम् ।

न मार्गान्न श्लशानाच्च नादद्यात्कुड्यतः क्वचित् ॥

तथा ।

यस्मिन्देसे च यत्तथां या च यत्र च मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा श्रीचं विधीयते ॥

मृत्संस्थानियममाह

दक्षः* ।

एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृद्वयं स्मृतमिति ।
करे सव्ये एतच्च मूत्रशौचविषयम् ।

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तद्विगुणं भवेत् ॥
इति शातातपस्मरणात् ।

विट्शौचे तु मनूक्तो विशेषः ।

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौचोपपादिकाः ॥
यमदक्षौ ।

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या इति ।

शङ्खः ।

अपाने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ।
एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाः* चतुर्दश ॥
तिस्रस्तु मृत्तिका देया कर्तुं वै नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्ज्ञेयाः शौचकामस्य सर्व्वदा ॥
शौचमेतद्बृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।
द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं स्मृतम् ॥
मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्व्वी पूर्य्यते यथेति ।

अत्र मृत्तिकाधिक्यं यत्तन्मूत्रपुरीषनिर्हरणाशङ्कायाम् । यदा त्वेव-
मपि गन्धलेपक्षयो न भवति, तदोक्तसंख्यातिक्रमेणापि कार्य्यम् ।

* देयेति कश्चिन्वाठः ।

यदाह मनुः ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वा देयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिष्विति ॥

हस्तशौचे तु हारीतो विशेषमाह ।

दश सव्ये षट् च पृष्ठे सप्तीभाभ्यां च तिसृभिः ।

पादौ प्रक्षालयेदिति ।

पृष्ठे सव्यपञ्चाङ्गाणि ।

लिङ्गशौचे तु मृत्प्रमाणमाह

दक्षः ।

लिङ्गे तु मृत्प्रमाणायाता त्रिपर्वीं पूर्यते यया इति ।

विट्शौचे तु मनुः ।

अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्तिता ॥

एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचे शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

वायुलः ।

तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्भूतवारिणा ।

कथमप्युद्धरणाशक्नो आदित्यपुराणे ।

रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छीचमनुवृते ।

पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

दत्तः ।

यद्विवा विहितं शौचं तदर्द्धञ्च निशि स्मृतम् ।

तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि ॥

आदिपुराणे ।

स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

यो विष्मूत्रोत्सर्जनायोपविष्टः सन्न करोति तस्याप्यर्द्धशौचमाह

वृद्धपराशरः ।

उपविश्य तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तन्न* विन्दति ।

स कुर्यादर्द्धशौचन्तु स्वस्य शौचस्य सर्व्वदेति ॥

यत्र संख्याया विषमत्वेनाङ्गीकरणासम्भवस्तत्र साध्या मृद्वर्द्ध-
परिमाणा ग्राह्या ।

आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति सुस्थः कुर्याद्यथोचितम् ।

बालस्यानुपनीतस्य गन्धलेपक्षयावहम् ॥

वृद्धपराशरः ।

अरण्ये निर्जने रात्रौ चौरव्यालाकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषञ्च द्रव्यहस्ती न दूष्यति ॥

मृदादिकं हस्ते धारयित्वा न दूष्यतीत्यर्थः । अन्ये तु द्रव्यहस्ती
न दूष्यतीत्यस्यान्यथार्थं वर्णयन्ति । एवंविधस्थले अदनीयद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वा मूत्रपुरीषकरणेऽपि तद्रव्यं शुद्धमेवेति । तद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वैवाचमने कृते शुद्धं भवतीत्यर्थः ।

भोजनकाले गुदस्त्रावे विशेषमाह

* यस्त्विति पाठान्तरम् ।

वृहस्पतिः ।

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचिन्नचवेद्गुदम् ।

उच्छिष्टमशुचित्वञ्च तस्य शीचं विधीयते ॥

पूर्वं कृत्वा तु शीचन्तु ततः पश्चादुपस्थेत् ।

ततः कृत्वोपवासञ्च पञ्चगव्येन शध्यतीति ॥

विप्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् ।

शीचे हस्तनियममाह देवलः ।

धर्मविहृत्क्षिणं हस्तमधःशीचे न योजयेत्* ।

तथा च वामहस्तेन नामेरूढं† न शोधयेत् ॥

अत्रेदं विचारणीयं विष्णुत्रयोर्मिलितयोः करणे एका लिङ्गे
गुदे तिस्र इत्येतच्छीचं प्रवर्त्तते, आहोस्वित्‍‡ प्रत्येककरणम-
पीति§ । प्रत्येककरणं तावन्न युक्तं केवलमूर्चोत्सर्गं शातातप-
वचनविरोधात् । वचनन्तु

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूर्चशीचं समाख्यातमिति ॥

अथ केवलपुरीषोत्सर्गविषयत्वमुच्यते । लिङ्गशीचनिमित्ता-
भावेऽपि§ नैमित्तिकं तच्छीचमापयेत् तच्चायुक्तमदृष्टार्थप्रस-

* विवर्जयेदिति पाठान्तरम् ।

† किमुत ।

‡ केवलमूर्चोत्सर्गकरणं केवलपुरीषोत्सर्गकरणमपीत्यर्थः ।

§ मूर्चोत्सर्गरूपनिमित्ताभावे ।

॥ लिङ्गशीचम् ।

झाडचनादस्त्विति* चेन्न । एका लिङ्ग इत्यस्यांशस्य केवल-
मूत्रोत्सर्गविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अगतिका हीयं गतिः† ।
यददृष्टकल्पनम् अतो विशिष्टोत्सर्ग एवेति युक्तम् । तत्रापि‡
लिङ्गशौचं पूर्वम्§ । वचनप्रतीतक्रमातिक्रमेण कारणाभा-
वात्सन्निहितत्वात्प्रथमतः॥ एतदकरणे** साक्षात्मूललेपस्य
मणिवन्धोपरिभागेऽपि संसर्गप्रसक्तेश्च । हस्तपादादिशौचन्तु
तन्त्रेणैव देशकालकर्त्रेणैवाच्छौचरूपोपकारस्यैकत्वाच्च ।

अथ विण्मूलव्यतिरिक्तशारीरमलशौचम् ।

मनुः ।

जङ्घं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व्वशः ।

यान्यधस्थान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुता इति ॥

खानीन्द्रियच्छिद्राणि ।

मलानपि स एवाह ।

वसा शुक्रमसृङ्गज्जा मूत्रं विट् कर्णविण्मखाः ।

* अदृष्टमिति शेषः ।

† इयं गतिः अदृष्टकल्पनारूपा गतिः अगतिका नास्ति गतिर्यस्यास्तद्विषयिकेत्यर्थः ।

‡ मूत्रपुरीषोभयोत्सर्गकरणेऽपि ।

§ पुरीषशौचात्प्राक् ।

॥ एका लिङ्गे गुदे तिस्र इत्यादि वचनप्राप्तकमील्लङ्घने ।

॥ प्रथमं तत्र तदकरण इति पाठान्तरम् ।

** लिङ्गाशौचाकरणे ।

श्लेष्मासु दूषिका स्वेदो दादयैते तृणां मलाः ॥

वसा कायस्नेहः । मज्जा शिरोभवनेदः । कर्णविट् कर्णमलम् ।
दूषिकाक्षिमलम् ।

एतैरुपघाते बौधायनः प्राह ।

आददीत मृदोऽपञ्च षट्सु पूर्वेषु शुद्ध्यै ।

उत्तरेषु च षट्सङ्घिः केवलाभिर्विशुध्यतीति ॥

मनुसु ।

विष्णुत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदाय्यादियमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादयस्त्वपि ॥

विष्णुत्रमुत्सृज्य तोयेन* तत्तादृशं तच्छुद्ध्यर्थमर्थवत्प्रयोजनवत् ।

एवञ्च बौधायनमनुवचनयोर्विकल्पः । स च देशकालाद्यपे-
क्षया ।

तथाच बौधायनः ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

यमः ।

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ।

मृदः पञ्चदशामध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदात्म्यमूत्रादिस्पर्शशौचमुदाहृतम् ।

उत्सर्गकालादन्यत्र परकीये तु पठ्यते ॥

* तोयेन तत्तादृशमिति पाठस्य बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाद्भित्तं परन्तु सार्थकं
माक्षीति ।

परस्य शीणितस्पर्शं रेतोविस्मूत्रजे तथा ।

चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात्पवादुषु कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वीपहतो

मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्रोपहतो

मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नात्वैव इन्द्रियोपहतस्तूपोऽथ

स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छेदोपहतः*चेति शीचप्रकरणम् ।

अथाचमनम् ।

तत्र वृद्धपराशरः ।

कृत्वाथ शीचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।

निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनञ्चरेत् ॥

प्रचेताः ।

अनुष्णफेनशीताभिराचामेदिति ।

आतुराणामुष्णोदकमप्यविरुद्धम् ।

तथाचापस्तम्बः ।

उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति ।

अत्राचमनं भवतीति शेषः ।

योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

तथा ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

दक्षः ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥

वीक्षितमित्येतदहर्विषयम् ।

रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति

यमस्मरणात् ।

मनुः ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि* चोपस्पृशेदङ्गिरात्मानं† शिर एव च ॥

गीतमः ।

त्रिंशत्तुर्वा अप आचामेदिति ।

चतुर्ग्रहणं दैवपित्राकर्मापेक्षयेति केचित् । त्रिर्ग्रहणेन‡ तुष्य-

भाव§ इत्यन्ये ।

भरद्वाजः ।

संहताङ्गुलिभिस्त्रायं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

* इन्द्रियाणि ।

† आत्मस्थानं हृदयमित्यर्थः ।

‡ त्रिर्ग्रहणेन त्रिवारजलपानेन ।

§ मनलुपेरभावे ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायं प्राजापत्यं । चैदशिकं दैवं । यस्मिन् आचमनप्रयोगे
यद्वाह्मणादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्यो न तीर्था-
न्तरेण ।

दक्षः ।

संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै ॥

सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाह्यं चाग्नेण संसृशेत् ।

यान्नवल्कलः ।

अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हर्नाभिः केनबुद्धैः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यङ्गिः समुपसृशेत् ।

अत्र विशेषमाह पैठीनसिः ।

सव्ये पाणी शेषा अपो निनयेदिति ।

शेषा आचमनावशिष्टाः ।

हृहच्छहस्वन्यथोपस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृशेन्नासापुटद्वयम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन सृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणे सृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥
नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्पाणितलेन तु ।
संस्पृशेच्च तथा शीर्षमिति ॥

शङ्खस्तु ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्ध्ना नमादितः ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥
मध्यमानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।
अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदितलं स्पृशेत् ॥

पैठीनसिः ।

अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति ।
अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखाया-
मङ्गस्पर्शनमेव नाम्नातम्, अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः,
तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः । येषान्तु स्वशाखायां
कतिपयाङ्गस्पर्शनमात्रातं, तेषान्तु स्वशाखोक्तक्रमानुसारी
शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्पर्शे भवतीति व्यवस्था ।

उदकपरिमाणमाह

यान्नवल्कलः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुभ्रैरन् स्त्री च शुद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततस्तालुगाभिः । हृद्गानां परिमाणमाह उशना ।

माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

आचमनप्रसङ्गात्सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

एतद्दक्षिणकराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् ।

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिराण मलेन चेति ॥

एतत्केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयणे गोभिलेन फल-
स्मरणात् ।

उभयत्र स्थितैर्द्विभैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करो बुधः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति ॥

पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

मार्कण्डेयः ।

चतुर्भिर्द्विर्भपिञ्जल्यैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्द्विभैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकमिति ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेद्वतीयं तथैव च ।

हारीतः ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवता-
मभिगन्तुकाम आचामेत् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

बौधायनः ।

भोजने हवने दाने उच्चारं च प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले वा तद्विराचमनं स्मृतमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

होमे भोजनकाले च सम्यग्योरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र च सकृत्सकृत् ॥

अङ्गिराः ।

चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचम्य विशुद्धानि ।

खादीन् स्पृष्ट्वापि वाचामेत्कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जानुनारधस्तात्खादिसर्पं आचमनम् । अन्यत्र स्नानवि-
धानात् । उदकाभावे असामर्थ्ये वा दक्षिणकर्णस्पर्शः ।

अनेनैवाभिप्रायेण वृहस्पतिः ।

पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे आत्मात्मनेऽधमेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ॥

मार्जारमूषिकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

तथा ।

आर्द्रं तृणं गोमयं वा भूमिं वा संसृशेद्विज इति ।

सांख्यायनः ।

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे ह्येते तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

आचारसागरे ।

अपो जग्ध्वीषधं जग्ध्वा कृत्वा ताम्बूलचूर्वणम् ।

सौगन्धिकानि सर्वाणि नाचामेत विचक्षणः ॥

अपो जग्ध्वेति अमृतापिधानमसीत्यादिभिर्मन्त्रैरपो जग्ध्वा
तन्निमित्तं नाचामेदित्यर्थः ।

बौधायनः ।

पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः ।

शुद्धाभावेऽपि* वै किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं सृशेत् ॥

* शुद्धजलाभावे तज्जलं भूमौ क्षिप्त्वा तेन जलेन आचमनं कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

सम्यार्थं भोजनार्थं वा पित्रर्थं वा तथैव च ।

शूद्राहतेन नाचामेज्जपेज्याहवनेषु* च ॥

यमः ।

तावन्नोपसृशेद्विप्रो यावद्वामेन संसृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

उदके चोदकस्थसु स्थलस्थसु स्थले शुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रापि आचान्तोभयतः† शुचिः ॥

जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त उभयत्र जलकर्म्मणि स्थल-
कर्म्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्‡ मुक्तशिखोऽपि वा ।

विना यन्नोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तिष्ठन्निति स्थलविषयं विष्णुना तिष्ठतोऽपि जलेऽभ्यनुज्ञानात् ।

जान्वोरुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति ॥

इति अधस्तान्निषेधाज्जानुदघ्ने§ऽप्यविरुद्धम् ।

तथाच स्मर्यते ।

जानुमान्ने जले तिष्ठन्निति ।

* जपयज्ञहोमेषु ।

† सन्धिरत्र आर्षः ।

‡ दण्डायमानः ।

§ जानुपरिमिते इत्यर्थः ।

अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।

तथा ।

सोपानत्को न क्षीणीधी पर्यङ्कासनयानगः ।

दुर्देशे प्रपदंश्चैव नाचामन्* शुद्धिमाप्नुयात् ॥

नरगोवरयानाण्वहस्यधी† रोहकस्तथा ।

आचान्तः कर्मशुद्धः स्यात्ताम्बूलौघधजग्धकृत् ॥

भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

न पादुकस्थो न त्वरितो न चायज्ञोपवीतवान् ॥

साङ्ख्यायनः ।

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः ।

कृतावसक्तिर्को‡ यच्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

परेषामाचमनायोदके दीयमाने ये विन्दवः पादयोः पतन्ति
तैर्नाशुद्ध इत्यर्थः ।

इत्याचमनविधिः ।

* प्रपदन् गच्छन् न आचामन् न शुद्धिम् आप्नयादित्यन्वयः ।

† कन्दमि दीर्घः ।

‡ पर्यङ्कवस्त्रवस्त्रः ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति ह्यफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मन्त्रिको विधिः ।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नानमद्देवतैर्मान्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

योगियान्नवलक्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

वानप्रस्थस्य कालद्वये स्नानं ब्रह्मचारिणश्च सकृत्स्नानमशक्त-
विषयम् । अतएव

यान्नवलक्यः ।

दान्त*स्त्रिसवनस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहादिति ।

स्मृतिसंग्रहे ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृहीति ।

शङ्कः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 दृष्टं मलापनयनादङ्गशुद्धिः । अदृष्टं नित्यत्वेन पापक्षयः ।
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नादुर्विचिन्तितम्* ।
 शायं हि पातनाहुःखं नित्यस्नायी न पश्यति† ॥
 कालकर्णी दुःसहदुःखिता ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते अपि पापकृतो नराः ॥
 कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे च तदमन्त्रवत् ॥
 अमन्त्रवदिति प्रातःस्नाने न सर्वमन्त्रनिषेधः । अपि तु मन्त्र-
 बहुत्वनिषेधः । यतः
 स एवाह ।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्षणः ।
 प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः इति ॥
 दक्षः ।

अत्यन्तमलिनः काये न वच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 वामनपुराणे ।

निषिध्य तीरङ्गुशपिञ्जलानि
 पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च ।

* दुःस्वप्नमिति क्वचित्पाठः ।

† एतान्न पश्यति इत्यध्याहारिणान्वयः

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिवेत्त्रिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमासज्येत ध्याहारः ।

एवं चैतदुक्तं भवति ।

उपवीतं निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदिति ।

त्रिजलं पिवेदाचामेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात्कालज्ञानं यथाविधि ॥

यथाविधि कालज्ञानं तिथिनक्षत्रादिज्ञानं कुर्यादित्यर्थः ।

मृत्तिकान्तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेताननुक्रमात् ॥

अष्टौ वक्ष्यमाणाः । ललाटमंसद्वयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिद्वयं

चेत्यष्टौ विज्ञेयाः ।

ललाटमंसौ हृत्पृष्ठमुदरञ्च सकुक्षिकम् ।

ततो वामक्रमेणैव नाभिवस्थुरुजङ्घकम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणी च त्रिभिस्त्रिभिः ।

मृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः स मार्जयेत् ॥

इति तूष्णीं मृदा स्नानं कृत्वाचम्य जलं विधेत् ।

नाभिमन्त्रे जले गत्वा कृत्वा केशान्निधा द्विजः ॥

निरुद्धकर्णौ नासाञ्च त्रिः कृत्वोन्मज्जनं ततः ।

हिराचम्याभिषेकञ्च कुर्यादष्टाक्षरेण तु ॥

आयं गौरिति सूक्तेन द्विज आवर्त्तयेदपः ।

जुम्बुकायेति मन्त्रेण विदध्यात्त्वघमर्षणम् ॥

जुम्बुकायेति नायं नियमः अपि तु भावहृत्तादिसूक्तानामुपलक्षणार्थम् ।

जपं द्वादशवारांस्तु महापापापनुत्तये ।

अघमर्षणक्रियया धूतपापः समाहितः ॥

ततो निमज्ज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्पणमारभेत् ।

तर्पणमिति स्नानाङ्गतर्पणम् ।

तथा तैत्तिरीयशाखायाम् ।

ओं भूर्देवांस्तर्पयामि भुवो देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । एवं भूर्ऋषींस्तर्पयामि । एवं भूः पितॄंस्तर्पयामीत्यादि ।

शङ्कः ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्संक्षेपतर्पणमिति ॥

एवमेव माध्याह्निकस्नानमपि विशेषस्वाह्निके प्रदर्श्यते ।

अथ प्रातःसन्ध्या ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्यमां स्नानकर्माणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥

मध्यमां स्नानकर्माणीति माध्याह्निकस्नाने जाते इत्यर्थः ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मासु ।

स यद्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
संवर्त्तः ।

अथाचम्य कुशैर्युक्त आसने समुपस्थितः ।
करसंपुटकं कृत्वा सन्ध्यां नित्यं समारभेत् ॥
नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताद्यप्रशान्तये ।
ब्रह्मवर्षसकामार्थं प्रातःसन्ध्यामुपास्महे ॥
इत्थं कृत्वा तु सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना ।
नद्यां नद्युत्थतोयैस्तु गृहे वामकरे स्थितैः ॥
त्रिभिर्युग्मैश्च त्रिभिर्युग्मैश्च प्रत्येकं मिलितैश्च तैः ।
गायत्र्या च ततः कुर्यादभिषेकन्तु तज्जलैः ॥
आर्षच्छन्दोदैवतञ्च विनियोगविधिं स्मरेत् ।
आवाहनञ्च गायत्र्याः प्राणायामं समभ्यसेत् ।
गायत्रीं चक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम् ॥

चक्षरां प्रणवात्मिकाम् ।

रक्तवस्त्रां चतुर्वर्त्तुकां हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं सूर्यमण्डलात् ।
ओङ्कारस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ॥
गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ।
त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्वकर्मणाम् ॥
व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः ।
गायत्र्युपनिगनुष्टुब्हहती त्रिष्टुबेव च ॥

पंक्तिश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ।
 अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपांपतिः ॥
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
 प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥
 भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकन्तु जानुनोः ।
 स्वर्लोकं गुह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥
 जनलोकन्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ।
 भ्रुवोर्ललाटसन्धी तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ।
 विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।
 जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

व्यासः ।

श्रीं भूर्विन्यस्य हृदये भुवः शिरसि विन्यसेत् ।
 स्वरितीदं शिखायान्तु गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्यसेत्कवचेनैव द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् ।
 तृतीयेनास्त्रविन्यास एष न्यासोऽथ नाशनः ॥
 या सन्ध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्थिता ।
 पूर्वा भवेत्तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ॥
 या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा च देवी सरस्वती ।
 आगच्छ वरदे देवि त्रयक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
 गायत्रीच्छन्दसां मातर्ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते ॥

कात्यायनः ।

भूर्भुवः सुवरित्यापः* अभिमन्त्रा परिचिपेत् ।
रक्षार्थमिति शेषः ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र योगीश्वरः ।

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा† सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
गायत्रीशब्दनिरुक्तिमाह व्यासः ।
गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृतेति ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्मोत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क‡ शृणुष्व मे ॥
लघु द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरः स उदाहृतः ॥

विष्णुपुराणे ।

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव वा ॥

* बहुपुलके आप इति पाठदर्शनाच्छब्दोऽतुरोधाच्च आप इति रचितं परन्तु
व्याकरणानुसारेण अप इति समीचीनः पाठः ।

† आपो ज्योतीरसोऽसृजमिति मन्त्रेण ।

‡ अलर्क इति अलर्कराजसम्बोधनम् ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ।

वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥

सत्रीजो ध्यानजपसहितः सगुणोपास्तिः । अवीजो निर्गुणो-
पासनं तच्च परमहंसविषयम् ।

यथाह पराशरः ।

सालम्बा भगवन्मूर्तिः स्थूलं रूपं द्विजोत्तम ।

अनालम्बमनन्तस्य योगिनोऽभ्यासतः स्मृतम् ॥

इडया कर्षयेदायुं बाह्यात् षोडशमात्रया ।

धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

सुषुम्ना मध्यमं सम्यग्द्वान्त्रिंशन्मात्रया शनैः ।

नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगविग्रहात् ॥

व्यासः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यः सर्वैरथर्वभिः ॥

मनुः ।

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥

प्राणायामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिष्ठष्वपि ।

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ।

अन्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥

अथ मार्जनम् ।

योगियाज्ञवल्करः ।

आपोहिष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥

प्रतिपादमादौ प्रणव उच्चार्यमाणे ऋक्त्रयेऽपि नव प्रणवाः
भवन्तीति नवप्रणवयुक्तत्वं भवति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नद्यां वायु ऋदे वायु भाजने मृगमयेऽथवा ।

श्रीडुम्बरे च सौवर्णे राजते दारवे जलम् ।

कृत्वाथ वामहस्ते वा सम्योपास्तिं समाचरेत्* ॥

एवञ्च वामहस्तोदकसम्यानिषेधवचनानि पात्रान्तरसङ्गावे
सावकाशानि ।

द्वैपायनः ।

दत्त्वा चाभिमुखं तोयं मूर्द्ध्नि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ॥

यस्य क्षयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेत्त्वधः ।

नारायणः ।

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

आपो हिष्ठेत्यृचं कार्यं मार्जनञ्च कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवयुक्तञ्च क्षिपेन्मूर्द्ध्नि पदे पदे ।

ऋचस्यान्तेऽथवा कुर्यादृषीणां मतमीदृशम् ॥

आपोहिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।

आपो वै देवता च्छन्दो गायत्री मार्जनं स्मृतम् ॥

मार्ज्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः ।

मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यादिति ।

एवं मार्जनं कृत्वा सूर्यस्त्रेत्पः पिवेत् ।

आह शौनकः ।

सायमग्निश्च मेल्युक्ता प्रातः सूर्येत्पः पिवेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने एतैश्चाचमनं चरेत् ॥

तत्र सूर्यश्च मा मन्युश्च इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतिच्छन्दः अग्निर्ऋषिः

मन्युमन्युपतिरात्रयो देवताः प्रातःसम्याचमने विनियोगः ।

केचन नारायणार्घं त्रैष्टुभं छन्दश्च मन्यन्ते । अग्निश्च सूर्य-

श्चेति यजुर्वेदिकौ मन्त्रौ ।

बौधायनोऽपि ।

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा

प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्य

अग्निश्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्यु-

श्चेति प्रातरपः पीत्वा सपवित्रेण पाणिना सुरभि-

मदबलिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभि-

र्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवतीति ।

सुरभिमती दधिक्रावूमिति । अस्या वामदेव्य ऋषिरनुष्टुप्

छन्दः दधिक्रावा देवता मार्ज्जने विनियोगः ।—अबलिङ्गाभि-

रापोहिष्ठीयाभिः । हिरण्यवर्णाभिः, हिरण्यवर्णाः शुचयः ।
यासां राजा यासां देवा शिवेन माचक्षुषा इति चतसृभिः ।
आसां त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्ऋषिः आपो देवता मार्ज्जने
विनियोगः । केचनात्र ऋषिं कश्यपं मन्यन्ते । पावमानीभिः
स्वादिष्टयेत्यादिभिः पावमानीनां बहुत्वादृषिच्छन्दोदेवतानाञ्च
भिन्नत्वाद्विस्तरभयान्नोक्ता । तत्स्वरूपं छन्दोगानान्तु सन्ध्याच-
मने गीतमोक्ती मन्वी द्रष्टव्यी । अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति
प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति । एतौ
प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तदैवतौ च ।

सन्ध्याचमनानन्तरं नारायणः ।

सृष्ट्वा चाभिप्लुतं तीर्थं मूर्द्ध्नि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपोहिष्ठेति सूक्तेन दग्धैर्मार्ज्जनमाचरेत् ॥

सृष्ट्वा आचम्य ब्रह्ममुखं मनुनोक्तम् ।

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखमिति ॥

सूक्तऋक्संख्यादिकमाह भृगुः ।

आपो हिष्ठानवस्त्रु सिन्धुहीप ऋषिः स्मृतः ।

अब्देवत्यासु सप्तर्चसा गायत्रीदे त्वनुष्टुभाविति ॥

मार्जनानन्तरं ब्रह्मा ।

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।

ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु क्षिती क्षिपेत् ॥

यमः ।

गृहीत्वा पाणिना वारि स्वशास्त्रीकामृचं जपेत् ।

विभृयान्नासिकाग्रे तु निरुध्य प्राणमारुतम् ॥

य एवं द्रुपदां नित्यं त्रिरङ्गः प्रयतो जपेत् ।

न च तिष्ठन्ति पापानि तस्य देहे द्विजन्मनः ॥ इति ।

ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तं चृचमघमर्षणदृष्टम् । द्रुपदादिव

मुमुक्षान इति द्रुपदाः । अस्याः कीकिलीराजपुत्र ऋषिः

आपो देवता अनुष्टप् कन्दः । ततः सूर्यार्घ्यं निवेदयेत् ।

व्यासः ।

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्तिरुर्द्ध्वं सन्ध्योः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमाह नारायणः ।

कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुल्यमिति मन्त्रेण तत्तीयन्तु क्षिपेत्ततः ॥

इति शाखानुसारेण व्यवस्था ।

उदकक्षेपणे कारणमाह काश्यपः ।

त्रिंशत्कीट्यो महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।

कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥

दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ।

एतस्मात्कारणादिप्राः सन्ध्या नित्यमुपासते ॥

ततः प्रदक्षिणमावृत्य जलं स्पृशेत् ।

तथाच भविष्यपुराणम् ।

सायं मन्त्रवदाचम्य ग्रीक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥

सायमित्युपलक्षणं सूर्यार्घ्यदानरूपनिमित्तस्य सर्वत्र विद्य-
मानत्वात् ।

श्रुतिरपि ।

यद्यदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानवधुन्वन्तीति* ।

अथ सूर्योपस्थानम् ।

तत्र काश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं† कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।

मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

देवलः ।

मित्रस्य चर्षणी तिस्रो वसवस्त्वेति चोदये ।

इमं मेति‡ चतुष्केण सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासः ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव उपस्थानं प्रचक्ष्यते ।

* पाप्मानमवधुन्वन्तीत्येवं भवितुमर्हति परन्तु बहुषु पुरुषेषु दर्शनवैदिकत्वाच्च
पाप्मानवधुन्वन्तीति रक्षितम् ।

† अञ्जलिरूपम् ।

‡ इमं मे वक्ष्ये इत्यादिमन्त्रः ।

उदयं* उदुत्यं† चित्रं‡ तच्चतु§स्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

एतच्चोपस्थानं प्रातर्जपानन्तरमेव कार्यम् ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।

कृत्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति जन्मना ॥

वेदमातरमुच्चार्येत्यध्याहारः । जन्मना द्विजन्मना ।

ध्यात्वा कर्मण्डलगतं सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।

अथोपतिष्ठेदादित्यमुद्यन्तं॥ तं समाहितः ॥ इति ।

अथ जपः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोसीति च मन्त्रेण गायत्रीमावहेद्द्विजः ।

उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेच्च ताम् ॥

योगियान्नवलक्यः ।

ओङ्कारपूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवश्चान्ते जपोद्घोष उदाहृतः ॥

* उदयं तमसः परिज्योतिरित्यादिमन्त्रः ।

† उदुत्यं जातवेदसमित्यादिमन्त्रः ।

‡ चित्रं देवानामित्यादिमन्त्रः ।

§ तच्चतुर्देवहृतमित्यादिमन्त्रः ।

॥ इति आर्षम् ।

॥ उदयन्तमिति कवित्पाठः ।

गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीच्छन्दः जपे
विनियोगः ।

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ न विचालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
मध्यमादिद्वयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।
एवं मेरुं विजानीयादूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्करं द्विजः ।
कुर्यात्पदक्षिणञ्चैव उपविश्यासने ततः ॥
देवागातुविदो मन्त्रात्कुर्याज्जपविसर्जनम् ।
पातःसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।
यथासङ्गेन जप्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥
उत्तरे शिखरे जाता भूम्यां पर्व्वतवासिनी ।
ब्राह्मणेः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति ॥
अकृतसन्ध्यस्य सूर्योदये सति प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते ।
आदित्योऽभ्युदयाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्व्वतः ।
स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
प्राणायामत्रयं कुत्वेत्यर्थः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सौकर्याय विशेषः कथ्यते ।

सङ्कल्पावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

तद्यथा । यथोक्तफलप्राप्तये माध्याह्निकीं सन्ध्योपास्तिमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्पः ।

सावित्रीं युवतीं शुक्लां शुक्लवस्त्रां विलोचिनाम् ।
 त्रिशूलहस्तां वृषभाधिरूढां रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ॥
 यजुर्वेदकतोत्सङ्गां जटामुकुटमण्डिताम् ।
 कैलाशविहितावासामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
 वरदां त्र्यम्बरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ।

त्र्यम्बरां प्रणवात्मिकाम् । इत्यावाहनम् ।

आपः पुनन्वित्याचमनमन्त्रः ।

अस्य नारायण ऋषिरापो देवता अनुष्टुप् छन्दस्वाचमने विनि-
 योगः । एकाञ्जलिं प्रक्षिपेत् । जड्बुबाहुः सूर्यमुदीक्षमाणः
 उपतिष्ठेत् । उपस्थानमन्त्रशेषः स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितः ।

गायत्र्या च यथाशक्त्या उपस्थाय दिवाकरम् ।

विभाङ्गित्यनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्यौपनिषदैस्तथा ।

जपयन्तो हि कर्त्तव्यः सर्व्ववेदप्रणीतकैः ॥

इति स्वस्वशाखाभिप्रायमुपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारये-
 दिति वशिष्ठस्मरणात् ।

मध्याह्नसन्ध्याङ्गत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्येन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

अथ क्रमप्राप्तसायंसन्ध्याविशेषः ।

सङ्कल्पावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

उपात्तदुरितक्षयार्थं ब्रह्मप्राप्त्यै सायंसन्ध्यापासनमहं करिष्ये ।

वृक्षां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।

शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहनाम् ॥

वदथ्याश्रमवासान्तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

सामवेदकृतोत्सङ्गां वनमालाविभूषिताम् ।

वैष्णवीं त्राक्षरीं शान्तां देवीमावाहयाम्यहम् ॥

अग्निश्च मेति नारायण ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः

आचमने विनियोगः । इमं मे वरुण श्रूयतीति चतसृभिः

उपस्थानम् । अवशिष्टोपस्थानं प्रातर्व्वत् ।

सायंसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्येन विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥

नोदकस्थो जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं वेदमातरम् ।

अग्नित्रयमुखी* यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

उत्थायेति न सायंसन्ध्याविषयम् ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

इति यान्नवल्कास्मरणात् । मध्याह्ने तु योगियान्नवल्कोक्ती
विशेषः ।

तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यादिति ।

अथ जपसंख्याविधिः ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

योगियान्नवल्काः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपं स्तिष्ठेत्सावित्रीमर्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥

यत्तराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।

हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्गुप्तं सुकारयेत् ॥

न चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।

उपाश्रितो न कुड्यादीन्न नग्नः प्रयतो नरः ॥

नावाश्रितो* न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरा†स्तथा ।

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न चासमाहितमना न च संश्रावयञ्जपेत् ॥

बृहस्पतिः ।

मनःसंहरणं शीघ्रं मीनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।

अथ्यग्रत्वमनिर्व्वेदो‡ जपसम्पत्तिहेतवः ॥

न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।

जपकाले न भाषेत स्नानहोमादिकेषु च ॥

* अवाश्रितः जलमप्यस्थितः शुक्लवासा इति शेषः ।

† आच्छादितशिराः ।

‡ विवेकशून्यः ।

तूष्णीमासीत च जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान्नद्युपसृज्याभाष्य स्नात्वा विशुध्यति ॥
 विधियन्नाञ्जपयन्तो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छब्दः* ।
 उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥

वशिष्ठः ।

मानसः शान्तिको जप्य उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
 सशब्दश्चाभिचाराय त्रिविधो जप उच्यते ॥
 गृहे तु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा भवेत् ।
 नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 प्राकृती यथावस्थिता नाधिकफलेति यावत् ।

शातातपः ।

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च ।
 पुनाति हृषलस्यान्नं सन्ध्या वहिरूपासिता ॥
 ब्रह्मपुराणे ।

अद्भुतेन जपन्मोक्षं तर्ज्जन्यामाभिचारिकम् ।
 मध्यमा धनसम्पत्तिः शान्तिः पुष्टिरनामिका ॥
 स्कन्दपुराणे ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं स्फाटिकं रत्नजं तथा ।

* पशुहिंसाद्यात्मकः पशुशरादिः ।

† श्लोष्ठः ।

अरिष्टं* पुत्तजीवञ्च† शङ्कं पद्मं तथा मेणिम् ।

कुशग्रन्थिञ्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अलुषा समरन्धा च परिपूर्णा दृढा नवा ।

निखिला ग्रथिताव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिवर्जिता ॥

समन्धा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तु या ।

भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ॥

पाषण्डस्य पाषण्डसम्बन्धिनीत्यर्थः ।

माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ।

अष्टोत्तरशती कार्या चतुःपञ्चाशिकाथवा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमाहिता ॥

उमासंवादे ।

उच्छिष्टो वा विकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः ।

नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥

लक्षन्तु स्पर्शने पुण्यं कीटिर्भवति चालनात् ।

दशकीटिसहस्राणि धारणात्तुल्यते फलम् ॥

लक्षकीटिसहस्रस्य लक्षकीटिशतस्य च ।

जपे तु तुल्यते पुण्यं नात्र कार्या विचारणा ॥

योगियान्नवल्लरः ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्था च पाणिना ।

* निम्बफलम् ।

† जीयापुत्रीतिष्ठितम् ।

जप एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारमाह

स एव ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमेण तु ।

तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तद्ध्रःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्तं
तर्ज्जन्यादिरेखा अन्ते कर्त्तव्या इयं करस्थिता अक्षमाला
भवतीति ।

मध्यमादिहयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

एतन्मेरुं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न कम्पेन्न विधूनयेत् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥

नार्द्रवासाः* जपं कुर्याद्भोमं दानं प्रतिग्रहम् ।

सर्व्वं तद्राक्षसं ज्ञेयं वह्निर्जानु च यत्कृतम् ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

यमः ।

जातके मृतके वापि सन्ध्याकर्म्मं न सन्त्यजेत् ।

* स्थूलस्थित इत्यर्थः ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायामं विवर्जयेत् ॥

योगीश्वरः ।

सन्ध्यां स्नानं त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
 तस्मात्सन्ध्याञ्च स्नानञ्च सूतकेऽपि न सन्धयेत् ॥
 शिवविष्णुर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।
 श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 सहस्रकृत्वस्तु वह्निर्जपन्नेतत्त्रिकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥
 योऽधीते चान्वहं चेतां त्रीणि वर्षाणि मानवः ।
 स ब्रह्मपदमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
 एतदचरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
 सन्धयोक्तमयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥
 सप्तावर्त्तात्पुनात्येषा दशभिः प्राप्नुयाद्दिवम् ।
 विंशावृत्त्या तु सा देवी नयते ईश्वरालयम् ॥
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तारयेज्जन्मसागरात् ।
 सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥
 दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

* स ब्रह्म परमर्थेति इति पाठान्तरम् ।

† अस्य पूर्वश्लोकार्हेनान्वयः तद्यथा पापानां सङ्करे समुपस्थिते नानाविधपापे जाते सति गायत्र्याः दशसाहस्रिकः अभ्यासः जपकृत् परं शोधनं तत्तत्पापनामाकः ।

वायुभक्तो दिनं तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वा तु सूर्यदृक् ॥*
जघ्ना सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधादृते ।
न गायत्र्या समो मन्त्रो न जपो वैदिकात्परः †
वासुदेवात्परो देवो नेति व्यासः समब्रवीत् ।

अथोपाकर्मम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अध्यायानामुपाकर्मं श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः । तेषां संस्कारकं कर्मोपाख्यं तत् ।
श्रावण्यां श्रावणस्य पौर्णमास्यां कार्यं चन्द्रमसायुक्तं श्रवण-
नक्षत्रं यस्यां सा श्रावणी । श्रवणेन वा श्रवणेन युक्तेऽहनि वा
हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा उपाकर्मं कार्यम् । अन्येन तु हस्तेन
युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते । अथवा श्रवणशब्दात्
सप्तम्यर्थे एनप्रत्ययः । एवं हस्तादपि श्रवणे नक्षत्रे हस्ते नक्षत्रे
इत्यर्थः । औषधिभावः औषधीनां व्रीहिप्रभृतीनां प्रादुर्भाव-
अङ्गुरोदय इति यावत् एतच्च विशेषणं श्रावणस्येति च सर्व्वैः
सम्बध्यते । यदा त्वौषधिप्रादुर्भावाभावो ग्रहसंक्रान्त्यादिदोषो†

* कल्पान्तरं दर्शयति वायुभक्त इत्यादि तथाच ब्रह्मवधादृते मन्त्रतः पातकादिना
न चार्थे सूर्यदृक् सूर्यं वीक्षमाणः वायुभक्तः सन्दिनं रात्रिञ्च नीत्वा सहस्रं गायत्रीं जघ्ना च
सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः शुचिः तिष्ठेन्मुक्तो भवेदित्यर्थः ।

† मलमासादिदोषः ।

वा स्यात्तदा भाद्रपदपौर्णमास्यादिषु कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशुक्लान्दांस्यधीयीत मासादिप्रोऽर्द्धपञ्चमात् ॥

अर्द्धः पञ्चमे मासो येषां ते तादृशः । उपाकर्त्तव्यमस्ति अर्द्ध-
सहितांश्चतुरा मासान् । शुक्लकृष्णपक्षे तु स्वाध्यायदिने
स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः । एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृहस्थस्यापि
भवति ।

यथाह शौनकः ।

समावृत्तौ ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपे-
यीत्येक इति । इतरे ब्रह्मचारिणः* जायोपेयी† गृहस्थः
अपिशुक्लाद्भाद्रपदश्रवणहस्तपञ्चमीनामुपसंग्रहः ।

तथा बहुचगृह्यपरिशिष्टकारिका ।

अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासेन तु भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

गाभिलः ।

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् ।

प्रौष्ठपदीं प्राप्य इत्यर्थः ।

शौनकः ।

तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

* नेष्टिकरूपाः ।

† जायाया उपेयो उपगतः ।

वर्षाकाले भवं वार्षिकम् ।

बोधायनः ।

आवण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां बोधाक्त्य च्छन्दांस्य-
धीयीतेति ।

निगमः ।

आवण्यां आवणीकर्म्म यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्य दिवाकरे ॥

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवण्यां अवणेन चेति ।

अत्र स्वस्वगृहानुसारेण व्यवस्थिति साधारणनिर्णयः । तत्रापि
ऋच्छाखिनां* अवणे अपि । यजुःशाखिनां पौर्णमास्याम् ।
तत्रापि तैत्तिरीयाणामौदयिके† पर्वणि इतरेषान्तु पूर्वविद्धे
पर्वणि सामगानान्तु हस्ते । अयञ्च निर्णयः अवणादि-
प्राधान्यनिर्द्देशात्प्रम्यते । असति ग्रहसंक्रान्त्यादिरूपप्रतिबन्धे
आवणे मास्येव । तत्र प्रतिबन्धे प्रौष्ठपद्यामुभयत्रापि प्रति-
बन्धसङ्गावे यदि स्वशाखायां शृङ्गग्राहिकतया‡ न निषेध-
स्तदा सर्वशाखाधिकरणन्यायेन कर्मण एकत्वात् बोधाय-
नाक्तत्वेन पारक्य§मविरोधवदिति वचनाच्चाषाढ्यां पौर्ण-
मास्यां यजुःशाखिनां भवति । बह्वृचानां सामगानां चाषाढ-

* ऋग्वेदिनाम् ।

† उदयप्राततिथिखण्डे ।

‡ प्रातिष्विकतया ।

§ परशाखोक्तम् ।

मासश्रवणहस्तनक्षत्रयोर्न भवति । कस्मिंश्चिदपि ऋच्छाखा-
विशेषे* सामशाखाविशेषे वा आषाढमासे विध्यदर्श-
नात् शिष्टपरम्परायामश्रुतत्वाच्च कालवृद्धावप्युपाकर्मात्कर्षो
भवति ।

यदाह कात्यायनः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्माणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चेति तच्छन्दोगविषयम् । यतः कालवृद्धावपि
तेषां सिंहार्क एवोपाकर्म ।

तथाच गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ च पुष्यर्त्वे पूर्वार्द्धे विचरेद्वह्निः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम्† ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति ।

सिंहे रवावुपाकर्म पुष्यर्त्वे उत्सर्जनमित्यन्वयः ।

अत्रेति कर्त्तव्यतामाह कार्णाजिनिः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥

* ऋग्वेदिविशेषे ।

† स्वस्वकर्माणिमिति पाठान्तरम् ।

बृहत्प्रचेताः ।

भवेदुपाकृतिः पीर्णमास्यां पूर्वार्द्ध एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र पितृनुद्दिश्य देवताः ॥

बीधायनः ।

गौतमादीनृषीन् सम कृत्वा दर्भमयान्पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्वचमुच्चरेत् ॥

गौतमादीनिति स्वस्वशास्त्रीकृषिप्रदर्शनार्थं पूजयेद्वचमिति ऋचमृग्वेदं पूजयेत् । तथा उच्चरेत् पठेत् । एतच्च वेदान्तराणा-
मपि प्रदर्शनार्थम् ।

भविष्योत्तरपुराणे ।

अप्राप्ते आवणस्यान्ते पीर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् शुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृञ्चैव तर्पयेत्परमात्मसा ।

उपाकर्म दिवैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ॥

कुर्वीत ब्राह्मणः आर्द्धं वेदानुद्दिश्य शक्तितः ।

अप्राप्ते आवणस्यान्त इति शुक्लप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण* ।

संप्राप्ते आवणस्यान्त इत्यपि पाठः तदा कृष्णप्रतिपदादि-
मासाभिप्रायः† । दिनोदय इति औदयिकपूर्वाभिप्रायम् ।

एतच्च तैत्तिरीयाणामेव ।

तथाच बह्वचपरिशिष्टकारिका ।

* तथाच आवणस्यान्ते अप्राप्ते अर्थात् पीर्णमास्यन्तमासो न भवतीत्यर्थः ।

† आवणस्यान्ते सम्प्राप्ते अर्थात् पीर्णमास्यन्तमासो भवति ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वचः श्रावणे कुर्युर्यज्ञसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयव्यतिरिक्तैर्यजुःशाखीयैः पूर्वविद्वैव पौर्णमासी ग्राह्या ।

श्रावणी दीर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति स्मरणात् ।

नखेतदनुपपन्नम् । औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयका एव कुर्यु-
रिति वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि औदयिकत्वविशेषण-
विशिष्टे पर्वणि यदुपाकर्म तदनुवादेन हि तैत्तिरीयकाः
कर्त्तारो विधीयन्ते तथाच वाक्यभेदप्रसङ्गः । किञ्च औदयि-
कत्वस्याप्राप्तत्वादनुवादोऽपि न घटते । नापि तैत्तिरीयक-
रूपकर्त्तृविधिः न हि कर्मणि कर्त्तृविधानमपि तु कर्त्तुर्हि
कर्म विधीयते । किञ्च बह्वचगृह्य एवोपाकर्मणस्तत्कालस्य
पौर्णमास्याश्च विधानादत्र कारिकायामङ्गस्य पौर्णमासी-
कालस्य औदयिकत्वसम्बन्धो विधेयः । तथाङ्गरूपकर्त्तृणां
तैत्तिरीयकाणामौदयिकत्वेनापरः सम्बन्धो विधेयः सम्बन्ध-
हयस्याप्राप्तत्वात् । तथाच दुष्परिहरणीयो वाक्यभेदः प्राप्ते
कर्मण्यनेकगुणविधानात् । नचारुणैकहायनीन्यायेन पार्श्व-
कान्वयः* । कर्मणः प्राप्तत्वाद्द्रव्यगुणरूपत्वाभावाच्च । तत्र
ह्यारुण्यं गुणो द्रव्यरूपगोद्वारा सीमक्रयणाय उपयुज्यते । अत्र तु

* अरुणयथा एकहायन्या गवा सीमं क्रीणाति पदे जुहोति । इति श्रुतिरस्ति अत्र
पार्श्वस्थत्वापदे इत्यस्य यथा गोपद इति लक्ष्यते इति न्यायः ।

तैत्तिरीयकरूपकर्त्तरि औदयिकत्वं चेत्युभयं परस्परनिर-
पेक्षाङ्गम् । न च निरपेक्षयोर्गुणयोर्भिन्नः सम्बन्धः* गुणा-
नाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति सूत्रकारवचनात् ।
कर्त्तुश्च शेषत्वमुपदिष्टं† गुरुणा ।

अधिकारो हि यज्ञेषु कर्त्तुः शेषस्य‡ चिन्त्यत इति ।
तस्मात्तैत्तिरीयकपदं हविरुभयत्ववदुपलक्षकम् । ततएवानु-
वादः । तथाचौदयिकत्वमात्रं विधेयमिति । तैत्तिरीयक-
व्यतिरिक्तानामपि यजुःशाखिनामौदयिक एव पर्वण्युपा-
कर्म प्राप्तम् । श्रावणी दीर्गनवमीत्यस्य तु हिरण्यगर्भ-
पवित्रारोपणविषयः§ । उपाकर्मङ्गभूतमाभ्युदयिकं श्रावणी-
कर्म चेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावद्विशिष्टानुवादे
वाक्यभेदः । उद्देश्यविशेषणविवक्षायामेव वाक्यभेदो न तु
विशिष्टोद्देशेनेति भवदेवेनोक्तत्वात् । यदुक्तमौदयिकत्वस्या-
प्राप्तत्वादानुवादी न घटत इति तदयुक्तम् । वाक्यान्तरेणै-

* परस्परवच्छेद्यावच्छेदकरूपेणान्वयः ।

† प्राधान्येनान्वयित्वमुपदिष्टम् ।

‡ निधीयतया अन्वयिनः ।

§ हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः पूजायां पूर्वविद्धा श्रावणी ग्राह्या इत्यर्थः तथाच धनदश्च
शमा गौरी गणेशः सोमराज्गृहः । भास्करश्छिन्दि काम्बाश्च वासुकी च तदर्थयः चक्रपाणि-
र्जनकश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः । यथोक्ताः
शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य चेति ।

दधिकपर्व्वप्राप्तेः ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते आवणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदय इति ।

वाक्यशेषसु पूर्व्वमेव दर्शितः ।

तथा कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभी ।

वेदान् स्त्रीकुर्व्वतः पद्मयोनेस्तौ जङ्गतुः श्रुतीः ॥

हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।

आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

स प्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते* तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ॥

असुखं वर्ज्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया । इति ।

तस्मात् ।

पर्व्वण्यौदयिके कुर्य्युः आत्रणीं तैत्तिरीयकाः ॥

इत्यत्र तैत्तिरीयककर्तृत्वमात्रं विधीयत इति न वाक्यभेदः ।

प्राप्ते कर्मणि गुणद्वयविध्यभावात् । न हि कर्मणि कर्तु-

र्विधानमिति चेत् । न अप्राप्तांशे विधिः । अत्र कर्तृविशे-

षस्याप्राप्तत्वादुपपद्यते अपित्वनुपादेयपञ्चकमध्यस्थत्वात् कर्म

विधीयते कर्तृदेशेन विधेः पर्य्यवसानं न तु कर्तृविशेषएव

* भूतयुते चतुर्दशीयुते तस्मिन् पर्व्वणि औपाकरणं न इष्यते इत्यर्थः ।

अथवा विशिष्टविधिरेव कारिकायाम् । ननु गृह्ये उपाकर्मादीनां विहितत्वेन प्राप्तत्वात्कथं विशिष्टविधिः, उच्यते अन्य-कर्तृभेदेन विशिष्टविध्याश्रयणं न च कारिकाकारेणोपाकर्मादि विहितम् । अन्यथा सर्वस्मृत्युच्छेदापत्तेः । न च सर्वशाखाधिकरणन्यायेन* कर्मणः प्रधानस्यैकत्वाद्विशिष्टविधौ गौरवप्रसक्तेश्च तैत्तिरीयकपदे लक्षणाश्रयणमुचितम् । तथा सति तैत्तिरीयकपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि पर्वण्यौदयिके आवर्णिं कुर्युरित्येतावता सर्वेषां प्राप्तत्वात्तैत्तिरीयकपदं व्यर्थमेव किञ्च विशिष्टविधौ गौरवभयाल्लक्षणास्वीकारे अनवस्था प्रसज्येत ।

यदुक्तम् ।

नाङ्गानां मिथः सम्बन्ध इति ।

तदप्यनुपपन्नं कर्तृविशेषस्य कालाकाङ्क्षायामौदयिकत्वरूपकालसम्बन्धोपपत्तेः, न चायं नियमः, द्रव्यगुणयोरेव सम्बन्ध इति । अद्रव्यगुणयोरप्याकाङ्क्षावशात्सम्बन्धोपपत्तेः । पूर्वोक्तदोषाणां बह्वचपदेऽपि समानत्वात्तदपि विवक्षितमेव । तस्मात्तैत्तिरीयका औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयकव्यतिरिक्तयजुः-शाखीयानां पूर्वविद्धैव पौर्णमासी बह्वचानान्तु श्रवण एवेति सिद्धम् । तच्च श्रवणनक्षत्रमुत्तराषाढाविद्धं न ग्राह्यम् ।

* सर्वशाखिप्रत्ययनेकं कर्म इति न्यायेन कर्म तु पौराणायुक्तम् ।

तथाच व्यासः ।

श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकर्मैति संज्ञितमिति ॥

तैत्तिरीयशाखिनां बह्वचानां सामगानां चौदधिक एव स्वीकृतः
कालो भवति ।

तथाच परिशिष्टम् ।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम्* ।

श्रावणे कर्म कुर्वीरवृग्यजुःसामपाठकाः ॥

धनिष्ठाद्युक्तं श्रवणनक्षत्रं प्रतिपद्युक्तं पर्वचित्रायुक्तं हस्तनक्षत्रं
वेधश्च षड्घटिकात्मको ज्ञेयः ।

वेधः षड्घटिको ज्ञेय इति स्मरणात् ।

एतच्चेपाकर्म ग्रहणादिरहिते कार्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतकेऽथवा ।

गणस्नानं* न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥
अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।
दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्निजातयः ॥

तथा ।

यदि स्याच्छ्रवणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥
शुक्लपञ्चमीति वाजसनेयाभिप्रायम्† ।
तथाच स्मृतिमहार्णवे ।
संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति ॥
तथा ।
संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

* गणानां वेदच्छन्दोब्रह्मादिदिवौकसादीनां सन्निधाने सति यत्स्नानं तद्गणस्नानं
उपाकर्मादिनिमित्तस्नानमित्यर्थः ।

तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

वेदाच्छन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽपि पितरोमरीच्याद्यास्तर्षयः ॥

उपाकर्माणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

थियासूननुगच्छन्ति संवृष्टास्तशरीरिणः ॥

समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवोमलाः ।

न्यूनं सर्वे चयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

† यत्तुल्येयभिप्रायम् ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥

हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः । न तु पर्वणि ग्रहणे चतुर्दश्यां श्रवणे नोपाकर्म्म कार्यं वेधदोषसम्भवात् ।

तथाच स्मर्यते ।

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं* ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा ।

द्वादश्यादिद्वितीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरि चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

खण्डे ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयमिति ।

दिनद्वयं पूर्वोत्तरम् ।

उत्तरम् ।

नित्यनैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति न दोषः । गुरुशुक्रास्तमयादिष्वपि उपाकर्म्म केचन नेच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । विद्यारम्भो गुरुशुक्रमौढ्यादिषु† निषिद्धः । उपाकर्म्म च वेदारम्भरूपः । ततश्च प्रथमो-

* अत्र पञ्चम्यां उपाकर्म्मविधानात् वचनान्तरे एकादश्यादिचतुर्थ्यन्तवेधविधानाच्च त्रयोदश्यादिः व्यवहृतादिकेकादशी तामारभ्य दिनानां नवकं वर्ज्यमित्यर्थः ।

† गुरुशुक्रास्तमयादिषु ।

पाकर्मणि गुरुशुक्रास्तमयप्राप्तावुपाकर्म न कर्तव्यम् । अन्यत्र
न दोष इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते च्छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहिः ॥

रोहिणीयुक्तायामन्यस्यां तिथौ रोहिणीयुक्तायामष्टकायां
कृष्णाष्टम्यां वा । वहिः ग्रामादहिः । जलसन्निधौ । अत्र
च्छन्दसामुत्सर्जनं न सर्वात्मना* ।

अतएव मनुः ।

अतःपरन्तु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यञ्च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥

तथा ।

पुथेषु च्छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥

श्रावणे यदोपाकर्म तदा पुथे उत्सर्जनम् । यदा भाद्रपदे तदा
माघे शुक्लप्रतिपदि ।

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमात्मासानधीत्योर्द्धमुत्सृजति पञ्चार्द्धषष्ठान्

वेति ।

अर्द्धषष्ठान् पञ्चमासान् वेत्यर्थः । अयञ्च पक्ष आषाढस्य पीर्ण-
मास्यामुपाकर्त्तुमभिप्रायः ।

अथ वेदव्रतानि ।

एतान्यप्युदगयने आपूर्यमाणपक्षे प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेव-
सौम्याख्यानि कुर्यात् । प्राजापत्यादिस्वरूपप्रदर्शनमुपलक्ष-
णार्थम् । अतः स्वस्वशाखाविहितव्रतानि कर्त्तव्यानि ।

अत्र कालविशेषमाह गाङ्गेयः ।

वेदव्रतानामुदगयनादिककाल इति ।

आदिशब्दादापूर्यमाणपक्षाद्युपसंग्रहः ।

यदाह स एव ।

पर्वण्युदगयनआपूर्यमाणपक्षस्य चोदगयन इति ।

दक्षः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्देवव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्द्ध्वं स्नातो भवेद्गृही ॥

गौतमोऽपि ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म्म-नामकरण-

निष्क्रमणान्नप्राशन-चूड़ोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानीति ।

ब्रह्मचर्यव्रतकालविधिमाह देवलः ।

अतः परमष्टचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदव्रतचर्यामातिष्ठेद-
शक्त्येत् षट्त्रिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रति-
वेदमिति ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं कार्यं गुरौ चैवेद्यकं व्रतम् ।

तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव च ॥ इति ।

अस्यार्थः, त्रिवेदा एव चैवेद्यम् । वेदनयविषयं ब्रह्मचर्यं षट्-
त्रिंशदाब्दिकं कार्यं प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेदि-
त्यर्थः । अर्द्धिके षड्वर्षाणि पादिके तु त्रीणीति । एव-
मुपनीतं तत्काण्डोपयुक्तव्रतधारिणं माणवकमध्यापयेत् ।

यान्नवल्काः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनमिति ।

तत्र यदा ऋग्वेदमारभते तदा खगृह्योक्तविधिनाग्निं प्रति-
ष्ठाप्य पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहा इति आज्याहुतीर्हुत्वा
ब्रह्मणे च्छन्दाभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि
यजुर्वेदं तदान्तरीक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा । यदा सामवेदं
तदा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति । यदाथर्ववेदं तदा
दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदैव सर्व-
वेदारम्भः तदाज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं पूर्वोक्तप्रधानाहुतिद्वयं
हुत्वा प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ऋषिभ्यः अद्वायै मेधायै सद्-
सस्यतये अनुमतये स्वाहेति सम्पूज्याहुतीर्जुहुयात् । अन-
न्तरं महाव्याहृतिस्विष्टिक्तं द्वादशाहुतीर्हुत्वा शेषं समाप्य
यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तत्रापि माणवककुलपरम्परया
तं वेदमध्यापयेत् । तस्यैवाध्येतव्यत्वनियमात् ।

वशिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययने तथेति ॥

स्वशाखाध्ययनानन्तरं शाखान्तराध्ययनमपि भवति ।

तथाच वशिष्ठः ।

अधीत्य शाखामात्मीयामन्यां शाखां ततः पठेत् । इति
आरम्भश्च शुभदिनादौ कार्यः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे* सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ† च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चापि शुक्रे‡ ।

अप्राप्ते सिंहराशौ दशशतकिरणे§ चापि दैत्यारिपूज्ये॥
स्वाध्याये भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव शीरभौमदिनं तथा ॥

विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्जेष्वभीष्टार्थदायी
कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्॥ मध्यमोऽन ।

* हरिबल्याने ।

† रविशुद्धौ चेत्यर्थः ।

‡ बृहस्पतौ शुके च उदिते सति ।

§ सूर्ये ।

॥ बृहस्पतौ च सिंहराशिगते इत्यर्थः ।

॥ अंशुमानश्च चन्द्रः सूर्यश्च याज्ञः शनिमङ्गलयोर्निषेधात् ।

नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ।
 मृगादिपञ्चस्वपि भेषु मूले
 हस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।
 पूर्वात्रयेषु श्रवणे च तत्त्व-
 विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धौ ॥

अथाध्ययनविध्यादयः ।

याज्ञवल्काः ।

गुरुच्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुः ।

अध्येष्यमानः स्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदञ्मुखः ।
 प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
 सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
 ब्रह्मणः* प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा ॥
 अवत्यग्नौ† हूतं पूर्वं परस्ताच्च दिशीर्यते‡ ।

* ब्रह्मणोवेदस्य आदौ पाठारम्भे अन्ते पाठसमाप्तौ प्रणवं कुर्यादुच्यते ।

† श्रवति अर्थादभ्यस्यती न भवति ।

‡ स्मरणयोग्यो न भवति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत प्रवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।

मनुः ।

अध्यथमानश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीथ भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥

नोदितोऽगुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥

दक्षः ।

द्वितीये तु तथा भागे॥ वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं** पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

मनुः ।

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आस्यतामिति चोक्तःऽऽऽ सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥

* कुशादिभिः ।

† विरमेत् ।

‡ प्रेरितः ।

§ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा इति पाठान्तरम् ।

॥ यवमिति पाठान्तरम् ।

॥ यामे ।

** अध्ययनम् ।

†† उपविश्यताम् ।

‡‡ गुरुणेति शेषः ।

हीनान्नवस्तवेशः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुर्वपेक्षया हीनान्नवस्तवेशत्वम् ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं* चैव संविशेत्† ।

यान्नवस्तवशिक्षा ।

हस्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।

गुरोरनुकृतिं कुर्वन् पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥

शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

पाणिनीयशिक्त्यायाम् ।

हस्तेन‡ वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥

हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामनिर्दग्धो वियोनि§मभिगच्छति ॥

पराशरः ।

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रणमधीती च पङ्क्तिं गौरिव सीदति ॥

* गुरोः शयनानन्तरम् ।

† शय्यायामिति शेषः ।

‡ हस्तचालनेन ।

§ विरुद्धयोनिं नीचयोनिमित्यर्थः ।

¶ अर्थज्ञानं विनित्यर्थः ।

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्व्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।

अजानतोऽर्थं तद्वर्थं तुषाणां खण्डनं* यथा ॥

मनुः ।

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्व्वीं सर्व्वरत्नोपशोभिताम् ।

दद्याच्छास्त्रञ्च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥

मनुः ।

ब्रह्म योऽभ्यननुज्ञातः† अधीयानादवाप्नुयात्‡ ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥

गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान्मायशीलान्§ गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्याणसूचकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तामज्ञानवित्तदाः ॥

* कण्डनमिति पाठान्तरम् ।

† गुरोरनुमतिं विना ।

‡ श्रणयान् ।

§ बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् शिष्यान् मायशीलान् इति पाठो रचितः परन्तु शिष्या-
नायशीलान् इति पाठो युक्तः आशयशीलान् आशय्ययविज्ञानमिति तस्यार्थः ।

एते अध्याप्या इति ग्रहणादेतद्व्यतिरिक्तानां निषेधः ।

तथाच मनुः ।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या उत्तं बीजमिवोषरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां नत्वेनाभिरिणे* वपेत् ।

विद्या ब्राह्मणमित्याह सेवधि†स्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

निधिर्ना सेवधिरित्यभरः । असूया गुणाविष्कारेण दीषा-
विष्करणशीलः ।

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्येमां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरत्र्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्ड्यः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्यो‡ऽधिकं यतः ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥

* सुखाय ।

† निधिरूपः ।

‡ प्रधानदानेभ्यः ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उग्रना ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु* ॥

याज्ञवल्करः ।

त्राहं प्रेतैश्चनध्यायः शिष्टादिगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये स्मृते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा च आदिकं प्रतिगृह्य च ॥

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं दुरनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषिकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रयि ॥

अत्र विशेषस्तु शिष्टाचारादवगन्तव्यः ।

खरोद्गर्हभोलूकसामवाणार्त्तनिस्त्रने† ।

अमेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे ।

* शिष्यत्विगुरुबन्धुत्वमिति पाठान्तरम् ।

† खरनिस्त्रनीर्त्तनिस्त्रनगर्हभनिस्त्रनीलूकनिस्त्रनसामनिस्त्रनवाणनिस्त्रनार्त्तनिस्त्रनेषु इत्यर्थः ।

भुक्तार्द्रपाणिरश्वोऽन्तः*रर्द्धरात्रेऽतिमासते ।
 पांशुवर्षे दिशान्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।
 धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।
 खरोष्ट्रयानहस्यश्वनौवृक्षगिरिरोहणे† ॥
 सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान्विदुः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामद्वयादूर्वाग्यदि पश्येत्तयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥
 अष्टमी हन्तुः पाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्याभयं हन्ति प्रतिपद्बुद्धिनाशिनी ॥
 अष्टकास्तु समाख्याताः सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 शास्त्रं तत्र नाधीयीत व्रतबन्धं विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

वेदीपकरणे‡ चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नानुरोधस्त्वनध्याये होमरन्त्रेषु चैव हि ॥

* जलमध्ये ।

† खरोष्ट्रयो इति पाठान्तरम् ।

‡ वेदाङ्गशास्त्रे ।

अथ गुरुकुले वासचर्या ।

तत्र मनुः ।

शरीरं चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

प्रतिश्रवणसंभाषे* शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।

कथं कुर्यादित्यत आह ।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्याथ व्रजतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निर्देशे चैव तिष्ठतः ॥

अभिगच्छन् संमुखं गच्छन्, प्रत्युद्गमनं पश्चाद्गमनम् । दूरस्थ-
स्येत्येति । अत्र तु माण्ड्येति पररूपत्वाद्द्वयभावः । प्रण-
म्येति निर्देशे तिष्ठत इत्यनेन सम्बध्यते, निर्देशे स्वस्थानान्विन्न-
देशे गत्तादौ, निर्देशे निकटदेशे इत्यपरे ।

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्† ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षेणापि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

* गुरोः प्रत्युत्तरप्रदाने ।

† उशासनस्यादिको न भवेत् ।

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादात्खरो भवति श्ला वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपभोक्ता परिभोक्ता ।

दूरस्थो नार्जयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंभवे* चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥

गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रत्यभिमुखो वातः प्रतिवातः तत्र नासीत

तद्गोषाग्निनिर्गमसम्भवात् । शिष्यदेशाद्गुरुदेशं प्रत्यनुगतो

वातः अनुवातः । तत्रापि नासीत उदीरितशब्दाश्रवणात् ।

असम्भवे अननुज्ञायाम् ।

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवह्निमाचरेत् ।

न चानिच्छत्यो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥

गुरोराचार्यस्य समीपे गुरावुपाध्यायादौ सन्निहिते सति गुरु-

तुल्यं वृत्तिमाचरेत् । गुरुणाचार्येण नानुज्ञातः स्वान् गुरुनुपा-

ध्यायादीनाभिवादयेत् ।

* असंभवे इति कुल्लुकभट्टमेधातिथिसम्मतः पाठः असंभवे अश्रवणविषये

अध्यापयन् गुरुस्ततो गुरुवन्मानमर्हति ।
 उक्तादनन्तु* गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
 गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्यानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोक्तादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥
 यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शृश्रूषुरधिगच्छति ॥
 अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुव्रज्या च शृश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥
 ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, तत्रोक्ता आद्य-
 धर्माः† ।

अथ द्वितीयधर्माः प्रस्तूयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

* मर्हन्म् ।

† उपकुर्वाणस्य धर्माः ।

उपकुर्वाण उक्तविधिना आत्मानं निष्ठां मुक्त्यान्तकालं गमय-
तीति नैष्ठिक उच्यते । स आचार्यसन्निधौ वसेन्न समा-
वर्त्तयेत् । तदभाव इति सर्वत्रानुषज्यते । ततश्च परम्यभावे
गुरुसपिण्डे वसेत् । तदभावे स्वाग्निशुश्रूषा कर्त्तव्या ।

तथाच मनुः ।

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहन्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

अथञ्च वासः अनूचानब्राह्मणगुर्वादिषु* ।

यथाह मनुः ।

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने† काङ्गन् गतिमनुत्तमामिति ॥

अस्य धर्मानाह देवलः ।

ब्रह्मसूत्राक्षमालादण्डकाष्ठकुण्डिका‡भीक्ष्णमेखलाधारणं

सकृद्भोजनमसकृदवगाहनं चिषवणस्नानं§ उभयकाल-

मग्निहोत्रं सन्ध्योपासनमनुपलोमकेशनखत्वं गन्ध-

* साङ्गवेदाध्ययनकुशलब्राह्मणगुरुषु ।

† साङ्गवेदानध्येतरि ब्राह्मणेऽपि चिरतरकालं न वसेदित्यर्थः ।

‡ कमण्डलुः ।

§ त्रिकालस्नानम् ।

माख्यजेहाभ्यञ्जनाञ्जनवेशालङ्कारच्छोपानहाहन ल-
ङ्गन* भ्रवन† धावन चिकित्सा ज्योतिषलक्षणवासु-
विधान‡ मङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्म्म गन्धर्व्वसङ्गसमय-
सम्बन्धन§ शिल्प लेखन कारुकर्म्म वेश्म क्षेप द्युम्नग
धान्य परिच्छेद शस्त्र द्यूत व्यवहारज्ञभाव॥ लीला
परिहास प्रणय कुहक विस्मापन विडम्ब विवादोत्प्रेक
परिदेवन पादोद्वर्त्तनवर्ज्जनमिति ।

अग्निपरिचर्याप्रकारमाह हारीतः ।

यज्ञियाः समिध आहृत्य संमार्ज्जनोपलेपनोद्दीधनोप-
गूहन समिध्न पर्य्यग्निकरण परिक्रमोपस्थानहोम-
स्तत्र नमस्कारादिभिरग्निं परिचरेदिति ।

एवं कुर्व्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

* उपवासः तथाच अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निसंघेय च, अन्नलएव
सिध्यन्ति तेषां सिद्धिर्द्युनश्चता ।

† सलरणम् ।

‡ वास्तुविद्या ।

§ नृत्यगीतादिप्रमयसम्बन्धः ।

॥ द्युम्नशब्देन हिरण्यं धनञ्चोच्यते ।

॥ व्यवहारज्ञभावः व्यवहारज्ञत्वम् ।

अत्रेदं चिन्त्यं किमिष्टं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं कुञ्जादिपुरुषविशेषाधिकारकमिति । कुञ्जादिविषयमिति तावद्भूमः । वैष्णवे नियमाभिधानात् ।

तथाहि ।

कुञ्जवामनजात्यन्धक्लीवपङ्गात्तरीगिणाम् ।

ब्रह्मचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ इति ।

अनंशतः अंशाभावादित्यर्थः । किञ्च उपनीतमात्रविषयत्वे यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति गृहस्यधर्मप्रतिपादिकायाः श्रुतेः सङ्कोच आपद्येत । एवं प्राप्ते विधीयते उपनीतमात्रविषयमेव । तदन्यथा मनुवचनविरोधात् ।

तथाहि ।

यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्मै गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणादिति ॥

तत्र यदीत्यनेन पाक्षिकत्वं द्योत्यते । विष्णुवचने च यावज्जीवमित्यनेन पङ्गादीनां नित्यमेतदित्यवगम्यते । एवञ्च पङ्गादिविषये मनुविष्णुवचनयोर्विरोधः । तत्परिहाराय मनुवचनं पङ्गादिव्यतिरिक्तविषयम् । ततश्च पङ्गादिव्यतिरिक्तोपनीतमात्रत्वं पाक्षिकमिति पक्षे नैष्ठिकपक्षे नेत्ययमर्थः सिद्धः । एवञ्च केवलं कुञ्जादिविषयत्वे विरोधो दुष्परिहृतः स्यात् । यच्चोक्तं श्रुतिसङ्कोच इति । तत्तु श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थं नृथामहे यमिच्छेत्तमावसेत् । यदहरेव विरज्येतदहरेव प्रव्रजेत् । इत्याद्याश्रमविकल्पप्रतिपादनवाक्याविरोधाय याव-

जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेनापि ये रागवशात्कृतीपयमा-
स्तेषामेव रागानिष्ठत्तौ यावज्जीवं गार्हस्थ्यनिष्ठत्वेनाग्निहोत्र-
कर्त्तव्यता प्रतिपाद्यते । न तु सर्वेषामतो यो रागाभावेन
नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कामयते तस्याग्निहोत्राधिकाराभावादेव न
तद्विषये यावज्जीवश्रुतिः प्रवर्त्तते ।

तथाच जाबालश्रुतिः ।

यदि गृहमेव कामयते तदा यावज्जीवमिति ।

केचन नैवं मन्यन्ते नैष्ठिकस्य स्मार्त्तत्वेन श्रौताग्निहोत्रादिना
बाध इति । तत् स्वाध्यायवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।

तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् ।

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी द्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयन्निति श्रुतिः ।

ननु ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्तम्बवचनविरोधः
स्यादिति चेत्सत्यम् । सङ्कल्पभेदमात्रेण नित्यकाम्यदर्शपूर्ण-
मासादिवदभेदोपपत्तेः ।

तथाच दक्षः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

त्रितय इति, वरोऽभिलषितार्थः । वेदशब्दे वेदाध्ययनतदर्थ-
जिज्ञासानामप्युपलक्षणार्थः ।

तथाच स्मर्यते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्वधर्माशास्त्रस्य वापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां खण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानवान्निजः ॥

ऋक्पादमप्यधीयानो न्यायतश्च तदर्थवित् ।

सम्यग्ब्रतानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

त्रिविधो हि स्नातकः ।

तथाच हारीतः ।

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको

विद्याव्रतस्नातक इति ।

यो वेदमेव समाप्य समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । यश्च व्रतान्येव
समाप्य स व्रतस्नातकः । यश्चोभयं स विद्याव्रतस्नातकः । एवञ्च
व्रतस्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानञ्चेति
मन्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे वेदाध्ययनसमाप्तावेव गुरवे दक्षिणान्दद्यात् ।

तत्र गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्रा इति ।

अर्थेन हेतुना निमन्त्राः प्रष्टव्यः ।

यत्तु मनुनोक्तम् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् । इति ।

तद्वत्स्नातकेतरविषयम् । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायादित्युक्तम् ।

न चैतत्स्नानकर्म्मविषयनियतं विरक्तस्य विवाहरागाभावात् ।

तथाच नृसिंहपुराणे ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्वयमिच्छेत्तु मा विशेत्* ।

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरागस्तु गृहे वसेत्† ॥ इति ।

एतच्च समावर्त्तनमुक्तदिने कार्यम् ।

तथाच सुरेश्वरः ।

भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

ताराचन्द्रविशुद्धौ स्यात्समावर्त्तनकक्रिया ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र पारस्करः ।

स्नातकस्य नियमान् वक्ष्यामः । कामादितरो नृत्य-
गीतवादित्राणि न कुर्यान्न गच्छेत् । कामसु‡ गीतं

* स्वयमिच्छेद्भुक्कुले स्यात्तुमिच्छेत् । मा विशेद्विवाहं न कुर्यात् ।

† गृहे वसेद्विवाहं कुर्यात्, न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते इति आरणात् ।

‡ कामन्विति पाठान्तरम् ।

गायति चैवं गीतेन रमत इत्यपरम् । क्षेमे नक्तं
ग्रामान्तरं न गच्छेन्न धावेदिति ।

ब्रह्मचर्यात्ममावृत्तस्य नियमान् व्रतान् वक्ष्यामः । कामा-
दिच्छया गीतनृत्यवादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेद्दृष्टुमिति
शेषः । इतरो ब्रह्मचारी सोऽपि न कुर्यान्न गच्छेदित्येव ।
इच्छया* गायेत् शृणुयात् । यथाश्वमेधे दिवा ब्राह्मणो गाय-
तीति यजमानं आवयति चेति गाने श्रवणे चाधिकारः । एव-
मन्यत्रापि यत्र विशेषविधिरस्ति तत्रैवाधिकारो नान्यत्रेत्यर्थः ।
क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । क्षेमे आपदभावे सति न च
धावेत् क्षेमे सतीत्यनुषज्यते† ।

तथा ।

उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रचयनसन्धिसर्पणविवृत्त-
स्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमाभीक्ष्ण्येन
न कुर्यात् ।

उदपानं कूपादि । वृक्षाग्रीपरि गमनेन फलप्रचयनं फल-
ग्रहणम् । सन्धिसर्पणं सन्धिभूमिगमनम्‡ । अथवा सन्ध्याया-

* पारस्करसूत्रस्य कामसूत्रे गीतं गायति च इत्यपरभागं व्याचष्टे इच्छया इति ।
गायति इति विध्यर्थे लट् इत्यभिप्रेत्य व्याकरोति गायेत् । चकारस्य साधेयं दर्शयति
शृणुयादिति ।

† एकत्रान्वितस्य पदस्य अन्यत्रान्वयार्थमनुसन्धानमनुषङ्गः ।

‡ भूमेः गर्तादिप्रदेशे गमनम् ।

मपमार्गे गमनम् । विवृत्ते वृत्तादौ* स्नानम् । विषमं
गर्तादि । शुक्तमञ्जिलम् । तत्त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरम-
मङ्गलसूचकम् । आभीष्टं वारंवारमादित्यमण्डलं न पश्ये-
दित्यर्थः । तथा न ह वै स्नात्वा भिक्षेत वर्षत्यप्राप्तो न
गच्छेत् । अयं मे वज्र† इत्यनेन मन्त्रेण गच्छेत् ।

छत्री यष्टिर्नरपाणिषु चरेत् । रात्रौ तच्छा दिवा‡
तच्छायाशब्दविचस्ताः प्रशाम्यन्ति हि पन्नगाः । अशु-
स्वमुखं नावेक्ष्येत गर्भिणीं विजयन्तीति ब्रूयात् ।
सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् ।
इन्द्रधनुर्मणिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य गां वत्सं वा
पाययन्तीं नाचक्षीत । खानिते अनास्तृते भूमौ
शस्यवत्यां वा उपसर्पस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
स्वयं जीर्णेन काष्ठेन लोष्ट्रेण प्रमृजीत गुदं विकृतम् ।
वासी नाच्छादयीत मञ्जिष्ठादिरक्तं नील्यादिरक्तं§
वा । गूढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वेषामिति ।

मित्रमिव वधात्पापात्तायते इति वधत्रः । इत्यादि व्रतलोपे
एकरात्रं तिस्रो रात्रौर्वा व्रतं चरेत् ।

* आच्छादितजलाशयादौ सूर्यकररहितादौ ।

† अयं मे वज्रपाप्मानमपहन्तु ।

‡ बहुषु पुल्लिङ्गे एकरूप एवं पाठो दृश्यते । परन्तु यष्टिपाणिर्नरश्चक्षी चरेत्
रात्रौ तथा दिवा इत्येव पाठो युक्तः ।

§ मञ्जिष्ठादिना रक्तं नीलीमिश्रितरक्तं वासी वस्त्रं नाच्छादयीत इत्यन्वयः ।

संवर्त्तः ।

कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं परम् ।

ऋतुकालाभिगामी स्यात्प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥

शेषान्ऋतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्म च ।

तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

गृहस्थस्यापि स्नातकत्वमस्तीति स्नातकस्य गृहस्थसाधारणकर्म-
कथनमविरुद्धम् ।

वृहस्पतिः ।

सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।

वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनचित्सह ॥

वशिष्ठः ।

आहारनिर्हारविहारयोगाः

सुसंहता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिगुप्तानि नयस्तथैव

धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये ॥

निर्हारो मूलपुरीषोत्तर्गः विहारः स्त्रीसेवा योगः समाधिः ।

वाग्बुद्धिरशुभैरालापादिपरिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिरशुभसंकल्पादि-
परिवर्जनेन ।

मनुः ।

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्केनचित्सह ॥

विष्णुपुराणे ।

विरोधं नीत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवाहश्च विवादश्च तुल्यरूपे नृपेक्षते ॥

नारमेत कलिं* प्रान्नः शुष्कवैरञ्च† वर्जयेत् ।

अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

जीवेति क्षुवतां ब्रूयाज्जीवेत्युक्तः सहेति च ।

पैठीनसिः ।

मत्तप्रमत्तोन्नतैः सह संभाषं न कुर्वीत । न परस्त्रियं

रहसि संभाषेत ।

सांख्यायनगृह्ये ।

सूतिकोदक्यां न संवदेत् ।

गौतमः ।

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य पुण्य-

कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

यमः ।

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्‡ न चत्राणि न निर्दिशेत् ।

गौतमशङ्खलिखिताः ।

न परक्षेत्रे चरन्तीं गां पाययन्तीं वान्यस्मिन् कथयेत् ।

महाभारते ।

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात्पानीये तर्पणं तथा ।

* कलहम् ।

† निष्प्रयोजनविवादम् ।

‡ यत्पक्षस्य कृष्णपक्षस्य वा तिथिं न ब्रूयात् परन्तु प्रतिपदादित्वेन ब्रूयात् ।

सुमृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कशरं तथा ॥
महात्मनाञ्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वंकारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अधराणां* समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥

तथाच नारदः ।

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चात्मनः ।
आयुष्कामो न गृह्णीयान्नामानि कृपणस्य च ॥

पैठीनसिः ।

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः सलिलं काञ्चनं स्त्रियः ।
पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वेददेवद्विजातीनां साधुसत्त्वतपस्विनाम् ।
गुरोः पतिव्रतायाश्च तथा यज्ञतपस्विनाम् ॥
परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रकाः ।
कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥

हारीतः ।

विवादं वर्जयेद्दिग्ने सर्वेषाञ्चैव सूचनम्† ।
परिभोगं यथोक्तेषु‡ मत्सरं पुत्रशिश्रुयोः ॥

तथा ।

* नीचानाम् ।

† हिंसनमथवा दीषाद्विष्करणम् ।

‡ अनिजिज्ञेष्वापि अत्यन्तभोजनं वर्जयेत् ।

तस्मान्नैव परिवदेद्यजन्तं याज्यमीश्वरम् ।

आदत्ते सुकृतं तेषां ये वै परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्जातिसम्बन्धिबान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

न च वाचं वदेद्दुष्टां न दीनां न च कर्कशाम् ।

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः ।

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः ।

यमः ।

स्नान्त्वा नाक्रामयेच्छायां क्लीवेन* पतितेन च ।

चाण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यरोगान्वितेन च ॥

याज्ञवल्करः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः ।

नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनानि च ॥

मनुः ।

* क्लीवेन इत्यादिगततृतीया षष्ठीस्थाने आर्षप्रयोगः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

सम्यग्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्वर्त्तनमपस्त्रानं विष्णून्ने रक्तमेव च ।

श्लेष्मानिष्ठूरतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्तरञ्च परस्यैव च योषितम् ॥

उद्वर्त्तनं कृतमलापकर्षणं कुङ्कुमादि । अपस्त्रानं स्नानत्यक्तजलम् ।

निष्ठूरतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

शङ्खलिखितौ ।

नोद्वतकुहकैः सहैकत्र तिष्ठेत् ।

उद्वतः अविनीतः कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः ।

विष्णुः ।

न चतुष्पथमभितिष्ठेन्न रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न तृणं

न बन्धनागारम् ।

हारीतः ।

आवपनापमार्ज्जनास्नानतुषभस्मास्तिकपालसञ्चयं नाधि-

तिष्ठेत् ।

आवपनं गोप्यादिभाण्डम्, अपमार्ज्जनं मार्जनोपयुक्तकुशादि,

कपालः खर्परः ।

विष्णुपुराणे ।

पूज्यदेवध्वजज्योतिश्छायात्रातिक्रमेद्बुधः* ।

* प्रतिष्ठितदेवानां ध्वजानां ज्योतिःपदार्थानाञ्च ।

देवीपुराणे ।

न चैव गोः प्रसूताया विश्वासः स्त्रीजनस्य च ।

न मुखेन धमेदग्निं* न खड्गं लङ्घयेत्तथा ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः ।

नोद्यन्तमादित्यमीक्षित नास्तं यान्तं नीपरक्तं† न वास-
सातिरोहितम् । न चादर्शजलाद्युपगतं न मध्ये‡क्रिक्क।

यान्नवल्लारः ।

नेक्षितार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संयुक्तमैथुनाम् ।

न च भूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः§ ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्धेतार्कविलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्यजं पतितं शठम् ।

विधर्मसूतिकाषण्डविवस्त्रान्यावशायिनः॥ ।

* फुत्कारेण अग्निं न ज्वालयेत् ।

† राश्यस्तम् ।

‡ मध्याह्नकाले ।

§ सहाय्ये तृतीया ।

॥ राजकथर्मकारण्य नटी वरुड एवच, कैवल्यो मेदभिलाष समीते चान्यजाः स्मृताः ।

॥ चण्डालः स्वपचः जला मूत्रोद्वेदकस्तथा, नागधायोग्यौ चैव स्मृतेऽन्यावशायिनः॥

मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांस्तथा ।

एतदेव* हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कन्दपुराणे ।

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि† कुक्षितम् ।

शुद्ध्यर्थं‡ देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुः ।

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्वां क्वायां मल-
वत्यादर्शे न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नग्नां न
किञ्चन गूहमानं न बालां न भ्रष्टकुञ्जरनरविषमस्थीः‡
न वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न प्रमत्तम्§ ।

मनुः ।

नाश्रीयाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् ।

क्षुवतीं जृम्भमानाञ्च न वासीनां¶ यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्ता॥मनावृताम् ।

* आदित्यदर्शनरूपम् ।

† नरसमूहेषु मध्ये ।

‡ शृङ्खलच्युतहस्तिर्न विपद्भक्तनरश्च ।

§ मादकद्रव्यभक्षणेन मत्तमित्यर्थः ।

¶ उपविष्टाम् ।

॥ तैलमर्दने आसक्ताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीञ्च* तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥

अथाकुलकरणानि ।

क्रमेण च यमव्यासशतातपाः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृथा राजोपसेवया ।

अयाज्ययाजनेनैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महदशः ॥

अनृतं पारदार्यञ्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

अगभ्यागमनञ्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

अश्रौतधर्माचरणं मन्त्रधर्मवहिष्कृतम् ।

एतानि चैव कर्माणि वर्जयेन्मानवः सदा ॥

अथ निवासः ।

अत्र वृहस्पतिः ।

भूरिमान्य†कुशेभान्नशय्याम्बु‡द्विजनैगमे ।

* प्रसवन्तीमिति पाठान्तरम् ।

† मान्द्यीमानार्जुनः । मान्द्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ शय्यमिति पाठान्तरम् ।

निष्कण्टके धार्मिके च वसेत्स्थाने निरामये ॥

नैगमो वाणिजिकः ।

एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणे वृषलीपतिः ।

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

व्यासः ।

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते चिरं तत्र न संवसेत्* ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान्धर्मतत्परः ।

तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुतृपतौ सुखम् ॥

यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशी नातिभोगिनः ।

यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ॥

प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेद्गुरुयाचितम् ।

सुस्थचित्ते वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥

दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।

वसेत्तत्र वसेच्चैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥

देवलः ।

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मात्तेषु वसँल्लोको याति लोकं दिवौकसाम् ॥

अरण्यं नैमिषादि तीर्थं गङ्गादि आयतनमविसृक्तादि* ।

अथ गमने वज्ज्यानि ।

तत्र मनुः ।

नाविनीतैर्व्रजिद्वयैर्न च क्षुद्राधिपीडितैः ।
 न भिन्नशृङ्गाचिखुरैर्न बालधिविरूपितैः† ॥
 विनीतैश्च व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
 वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥
 नातिकल्पं‡ नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥
 गवाञ्च यानं पृष्ठेन§ सर्व्वथैव विगर्हितम् ।

विष्णुः ।

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साकम् ।

विष्णुः ।

वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी रात्रयटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानकः सदा व्रजेत् ॥
 नाधो न तिर्य्यगूर्द्ध्वं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद्बुधः ।

* अविसृक्तादि इति पाठान्तरम् ।

† वण्डलाङ्गुलैः ।

‡ नातिप्रातः ।

§ गवां पृष्ठेन यानं गमनम् ।

युगमात्रं* महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा ।

न दुष्टं यानमारोहेत्कुलच्छायां† न संशयेत् ।

नैकः सुष्याटवी‡ गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥

नासहायो व्रजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे ।

वशिष्ठः ।

नाग्निब्राह्मणान्तरे व्यपेयान्नाग्न्यान् ब्राह्मणयोर्गुरु-
शिष्ययोरनुज्ञया व्यपेयान्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न नावं
सांशयिकीमारोहेत्§ ।

आपस्तम्बः ।

प्रतिमुखमाद्रियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य
अभ्युपेयात् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे सूतकप्रकरणे ये साधारणा धर्मा
अभिहितास्ते अनिपिद्वा गृहस्थादीनामपि भवन्त्येव । उक्तं
वक्ष्यमाणायमीपयोगित्वाद्ब्रह्मचर्यरूपं तद्भेदश्च प्रदर्श्यते ।

तत्र हारीतः ।

ब्रह्मचर्यं नामाप्रार्थनमस्मरणमसङ्कल्पनमनभिप्रेक्षणम-

* चतुर्हस्तमात्रम् ।

† वदरीवृक्षच्छायायाम् ।

‡ बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाद्भवितं परन्तु नैकः सुष्याहनं गच्छेदित्येव साधु ।

§ सांशयिकीमिति नौविशेषणं निमज्जति न वेति संशयविषयिकाम् ।

सङ्कीर्त्तनमनभिभाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमाग-
मश्चासाम् ।

अप्रार्थनं सा मे भूयादित्याशाविरहः । असङ्कल्पनमेवं करि-
ष्यामीत्यभिधानाभावः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्यानावलोक-
नम् । असन्दर्शनं कन्यावयवावलोकनाभावः ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमल-
मिति । तत्र परदारवर्जनं नित्यम् । स्वदाराभिगमनं
कृष्णम् । पर्व्ववर्जं तदेव रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् ।
ऊर्ध्वरेतस्त्वं विमलम् ।

कृष्णे भौमाञ्जयेल्लोकान्मध्यमं रक्तकाञ्जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं विमलान्मोक्षमाप्नुयात् ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदने क्षितिपालदानजरूढे ।

स्तवकोऽयमाय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जपति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमया-

दिद्यं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजात भट्टारमल्लव्यादि विरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निवस्य मदनपारिजाताभिधये

प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ ब्रह्मचारिस्तवकानन्तरं क्रमप्राप्ती गृहस्थस्तवक आर-
भ्यते । तत्रोपयुक्ता सापिण्ड्यमीमांसा प्रथमं प्रकथ्यते ।

तस्य सापिण्ड्यं केचिदेवं वर्णयन्ति । एकस्यां पिण्डदान-
क्रियायां दातृत्वेन यजमानस्य देयत्वेन पितृपितामहप्रपिता-
महानां लेपभोक्तृत्वेन प्रपितामहस्वपितृपितामहप्रपिता-
महानां यजमानादिभार्याणां पत्या सह कर्तृत्वे*नैकशरीरा-
रभकत्वेन† च । भ्रातृभार्याणां परस्परमेकशरीरारभकत्वेन
यजमानप्रभृतिपितृपरम्पराणां सप्तमपुरुषावधिकसन्तति-
जातानां मध्ये केषाञ्चित्पिण्डदेवतात्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन केषा-
ञ्चिन्नेपभागित्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन चेति ।

दात्रादिसापिण्ड्यविषये मत्स्यपुराणे वचनमप्युदाहरन्ति ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति ॥

अव ते प्रष्टव्याः कल्पनागुरुलघुभावयोः को वा ज्यायानिति ।

* सप्तमीको धर्माचाररेदिति स्मरणात्पत्या अपि धर्माचरणक्रियायां कर्तृत्व-
स्वीकारेण ।

† अस्थिभिरस्थीनि मांसेर्मांसानि त्वषा त्वचमिति श्रुत्या पत्या सह पत्या विवाहो-
त्तरमभिन्नशरीरत्वेन ।

यदि कल्पनागौरवं ज्यायस्तिर्हि सपिण्डशब्दवृत्तौ* पूर्वोक्त-
निमित्तान्येव स्युः ।

अथ कल्पनालाघवं ज्यायस्तत्र वयं ब्रूमः । पण्डो देहः
समान एकः पण्डो देहो यस्य स सपिण्डः । तस्य भावः
सापिण्डं तच्च पुत्रादीनामेकशरीरावयवान्वयेन पत्न्यादीनां
भ्रातृभार्यादीनाञ्चैकशरीरारम्भकत्वेनैकशरीरावयवान्वितैः सहे-
ककार्यकर्तृत्वेन च भवति एवञ्च शब्दप्रवृत्तौ† निमित्तत्रय‡-
मेवाङ्गीकृतं स्यात् । अथैवं मन्यसे एकपिण्डदानक्रियान्वयि-
त्वमेकपिण्डदानक्रियान्वयान्वयित्वञ्चेति निमित्तद्वयमिति न
कल्पनागौरवमिति । तर्हि अस्मत्पक्षेऽपि एकमेव निमित्त-
मिति ततोऽपि लाघवम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयित्वमेव ।
अवयवान्वयश्च पित्रादिषु अवयवानां समवायकरणत्वेन पत्न्या-
दिष्वेकशरीरावयवान् प्रति साक्षात्परम्परावयवाऽधिकरण-
त्वेनेति निमित्तैक्यालाघवम् ।

कल्पनागौरवञ्च गहितमाचार्यैः कल्पनालाघवं यत्र तत्पक्षं
रोचयामहे तदेकतरत्र निपुणं सम्प्रधार्यतामिति । ततश्च
निर्मथ्य पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयं शब्दः§ । शरीरावयवान्वयस्य

* सापिण्डानिर्णये ।

† व्युत्पत्तिनिर्वाचने ।

‡ एककार्यकर्तृत्वेकशरीरारम्भकत्वेकावयवान्वित्वरूपम् ।

§ निर्मथ्यं विचार्य अथ शब्दः सापिण्डशब्दः सम्प्रधार्यतामिति पूर्वानुषङ्गे-
नान्वयः ।

श्रुतौ श्रूयते । आत्मा हि यन्न आत्मन इति तेषां प्रजामनु
प्रजायस इति । तथा गर्भोपनिषद्यपि । एतत्षाट्कौशिकं
शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृत-
स्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।

मत्स्यपुराणवचनस्य त्वयमर्थः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः प्रपिता-
महपिता चतुर्थस्तदाद्याः प्रतिलोमक्रमेण त्रयो लेपभाजः ।
पिण्डदानं कृतवतः स्ववंशजस्य हस्तलेपं कुशेषु दत्तं भुञ्जते
इति । पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदाने देवताभूताः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां तेषां पिण्डदाता सप्तमः । सापिण्डं
सप्तपौरुषम् । एतान् सप्तपुरुषान् सापिण्डं व्याप्नोति इत्युक्तं
भवति । ननु सापिण्डेयं पूर्वोक्तं लेपभाक्तादिकं निमित्तमिति ।
तथा सति पूर्वोक्तगौरवदाघापत्तेः । अतोऽस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मनुः ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाश्रयेत् ॥

उदहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणां न्विताम् ।

कश्यपः ।

दाराधीनाः क्रियाः सर्वाः ब्राह्मण्यास्तु विशेषतः ।

दारान्सर्वप्रयत्नेन विशुद्धानुदहेत्ततः ॥

विशुद्धान् कुलतो रूपतश्च ।

यान्नवल्काः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यी लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

अविस्वलितब्रह्मचर्यी वाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां स्त्रियमुदहेत् ।

वाह्यलक्षणानि मनुराह ।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

यान्यभ्यन्तराणि सन्दिग्धानि च तज्ज्ञानीदयाय आश्रलायने-
नोक्तो द्रष्टव्यः ।

अथाऽविज्ञेयानि* लक्षणानि ।

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमग्नेः प्रथमं यज्ञे ऋते सत्यं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदिदमिह
प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्विद्यतामिति । पिण्डानभि-
संमन्त्रा कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति क्षेत्राच्चेदु-
भयतः शस्याद्गृह्णीयात् । अन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
ष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवादिनी
अविनाशिनी ऋदात्सर्व्वसम्पन्ना देवनाक्तितवी चतु-
ष्पथाहिप्रव्राजिनी ईरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नीति ।

* दुर्विज्ञेयानीति पाठान्तरम् । अवद्विज्ञेयानीति पाठान्तरम् ।

अस्यायमर्थः । कृतमग्नइत्यारभ्य यत्कृतं तद्वश्यतामित्यनेन
मन्त्रेण सृत्पिण्डाभिमन्त्रणं कुर्यात् । सृदाहरणस्थानमाह ।
क्षेत्राच्चेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि शस्यपरिपूर्णत्वेचादाहता या
सृत्तत्कृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती
भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादित्येवमादि वेदिपुरीषं
वेदिसृत्तिका देवनं दूतस्थानं विप्रव्राजिनी विविधप्रव्रजन-
शीला स्वैरिणीति यावदीरिणमूपरमधन्या धनरहितेत्यर्थः ।
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् ।
असपिण्डां समानमेकं पितुः शरीरं यस्याः सा सपिण्डा न
सपिण्डा असपिण्डा तां सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेनेति
निरूपितं प्राक् ।

मनुरपि ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

अस्यार्थः । या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च या च
पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा दारकर्म्मणि मैथुने च
प्रशस्ता । प्रशस्ता परिणयनार्हेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अनु-
लोमक्रमेण द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं क्षत्रियादि-
कन्यापरिणयो विहितस्तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः इतर-
स्त्वनुकल्पः । सदारस्य विहितं कर्म्मद्वयमेकं यज्ञादिकमपरं
निधुवनम् । यज्ञादिके तु सवर्षदारैः सहितस्यैवाधिकारः
सवर्षायां तु वयसा वर्सेन वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या-

विशुद्धान् कुलतो रूपतश्च ।

याज्ञवल्काः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यी लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

अविस्खलितब्रह्मचर्यी वाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां स्त्रियमुदहेत् ।

वाह्यलक्षणानि मनुराह ।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

यान्यभ्यन्तराणि सन्दिग्धानि च तज्ज्ञानोदयाय आश्वलायने-
नोक्तो द्रष्टव्यः ।

अथाऽविज्ञेयानि* लक्षणानि ।

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमग्नेः प्रथमं यज्ञे ऋते सत्यं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदिदमिह
प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्व्ययतामिति । पिण्डानभि-
संमन्त्रा कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति क्षेत्राच्चेदु-
भयतः शस्याद्गृहीयात् । अन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
ष्यतीति विद्यान्नीष्टात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवादिनी
अविनाशिनो ऋदात्सर्वसम्पन्ना देवनाक्तितवी चतु-
ष्पथाहिप्रव्राजिनी ईरिणादधन्या श्मशानात्पतिष्तीति ।

* दुर्विज्ञेयानीति पाठान्तरम् । अवविज्ञेयानीति पाठान्तरम् ।

अस्यायमर्थः । कृतमग्नइत्यारभ्य यत्सत्यं तद्वृक्षतामित्यनेन
मन्त्रेण मृत्पिण्डाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मृदाहरणस्थानमाह ।
क्षेत्राच्चेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि शस्यपरिपूर्णत्वेवादाहता या
मृत्तत्कृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती
भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादित्येवमादि वेदिपुरीषं
वेदिमृत्तिका देवनं दूतस्थानं विप्रव्राजिनी विविधप्रव्रजन-
शीला स्वैरिणीति यावदीरिणमूपरमधन्या धनरहितेत्यर्थः ।
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् ।
असपिण्डां समानमेकं पितुः शरीरं यस्याः सा सपिण्डा न
सपिण्डा असपिण्डा तां सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेनेति
निरूपितं प्राक् ।

मनुरपि ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

अस्यार्थः । या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च या च
पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा दारकर्मणि मैथुने च
प्रशस्ता । प्रशस्ता परिणयनार्हेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अनु-
लोमक्रमेण द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं क्षत्रियादि-
कन्यापरिणयो विहितस्तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः इतर-
स्त्वनुक्त्यः । सदारस्य विहितं कर्मद्वयमेकं यज्ञादिकमपरं
निधुवनम् । यज्ञादिके तु सवर्षदारैः सहितस्यैवाधिकारः
सवर्षायां तु वयसा वर्षेण वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या-

अनधिकारः । असत्यां ज्येष्ठायां नित्ययज्ञादिकेष्वेवासवर्णा-
सहितस्य गौणाधिकारो न काम्येषु । तथा ज्येष्ठापरित्यागे-
नान्याग्रहणनिषेधाच्च । सुरतन्तु विवाहितास्त्विति नियमः ।
एवं स्थिते दारकर्म्मणि मैथुन इत्यत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन दार-
कर्म्मशब्दो मैथुनव्यतिरिक्ते यज्ञादौ वर्तते । तथाच । दार-
कर्म्मणि प्रशस्तेत्युक्ता यज्ञादिकर्म्मणि सवर्णाभावात्स्याधिकारा-
त्तद्विवाह एवासपिण्डा च या मातुरित्यादि ग्राह्यं स्यात् । न
त्वसवर्णाविवाहे तन्निवृत्त्यर्थं मैथुनपदग्रहणम् । एवञ्चासवर्णा-
परिणयेऽपि पूर्वोक्तवाक्यमनुष्यते । यदि मैथुने प्रशस्तेत्युच्यते
तदा तस्मिन् कर्म्मणि पूर्वोक्ता ग्राह्या नान्यत्रेति स्यात् ।
ततश्च

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः ।

इति कृतसमावर्त्तनस्य पञ्चमहायज्ञनित्योपासनादिदारकर्म्म-
निष्पत्त्यर्थं पूर्वोक्तगुणरहितापि परिणेत्या स्यात् । तन्माभू-
दिति दारकर्म्मग्रहणम् । ननु च

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डगोत्रे च सूतके ।

इति मातुर्गोत्रान्तराभावादसपिण्डा च या मातुरित्येतावते-
वालं किमिति चकारान्मातुरसगोत्राग्रहणं कृतं मनुना ।
उच्यते । सत्यमेवं तथापि दत्तपुत्री यस्य माता भवति सा च

* सवर्णाया एव ।

† क्षणमात्रमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिका कृता दत्तपुत्रीप्रतिग्रहीत्रा इयमेव मम पुत्रस्थानी-
येति तदा तस्याः परिणेतुर्दत्तपुत्री प्रतिग्रहीतृसपिण्डा
असपिण्डा भवतीति तत्र परिणयो मा प्रशांक्षीदिति चकारेण
मात्रसगोत्रा परिणयेत्युच्यते ।

उक्तञ्च दक्षिमाणां जनकगोत्रादिनिवृत्त्या अन्यगोत्रादि-
प्राप्तिर्मनुना ।

गोत्रऋक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सुतः ।

गोत्रऋक्थानुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधा ॥ इति
एवं तर्हि असपिण्डा च या मातुरिति न वक्तव्यम् । चकार-
लभ्यासगोत्राग्रहणेनैवासपिण्डाया अपि प्राप्तत्वाद्वाङ्म ।
सापत्न्यमातृपितृकुलजासपिण्डा मात्रसगोत्रापि भवति मातृ-
सपिण्डा चेति तत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते मातुरसपिण्डेति ।
तथा च सापत्न्यमातृसपिण्डेष्वपि मातुलादिव्यवहारं दर्शयति
सुमन्तुः ।

पितृपत्न्याः सर्व्या मातरस्तद्भातरो मातुलास्तदुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि* अन्यथा सङ्करका-
रिकाः स्युरिति ।

असगोत्रा च या पितुरित्यत्र चकारेण पितुरसपिण्डाया ग्रहणं
न कर्त्तव्यम् । असगोत्रपदेनैव लभ्यत्वादुच्यते । यस्य पिता
दक्षिणपुत्रस्तस्य दक्षिणस्य यज्जनककुलं तत्र जाता परिणेत-

* तायाविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिणस्तथाप्यपितुरेतदेवेतीति पाठान्तरम् ।

पितुरसगोत्रा दानेन जनकगोत्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् । एवंविधाया
मातुरसगोत्राया विवाहप्रसक्तौ चकारिणैवमुच्यते पितुर-
सपिण्डा ग्राह्येति । यदेवं नाभविष्यदसगोत्रा च यात्मन
इत्येवावच्यत् । तस्मान्मातुरसपिण्डा असगोत्रापि पितुरस-
पिण्डा असगोत्रा च परिणयेति सिद्धम् । यवीयसीं वयसा
प्रमाणेन च । अरोगिणीमचिकित्सनीयव्याधिरहितां भ्रातृ-
मतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।

अत्र मनुः ।

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति ॥

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायते तां
नोपयच्छेत्तेत्यर्थः । एवञ्च यत्र शङ्का नास्ति तामुपयच्छेत्तेत्यर्थः
उक्तो भवति । असमानार्धगोत्रजामुपेरिदमार्धं प्रदर इत्यर्थः ।
गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्धञ्च गोत्रञ्च आर्धगोत्रे समाने
आर्धगोत्रे यस्य स तादृशस्तस्मादुत्पन्ना समानार्धगोत्रजा
अनेवंविधा असमानार्धगोत्रजा । गोत्रं प्रवरश्च पृथक् पृथक्
पर्युदासे निमित्तम् ।

परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्थक्येन परिगणनात्त्यागश्चोपभोगस्यैव न तु तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति शातातपस्सरणात् ।

तत्रापस्तम्बः ।

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढोपगम्य* च ।

तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

समानप्रवरस्वरूपञ्च बौधायन आह ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संग्रहकारः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वये ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

पञ्चार्धेयाणामृषित्रयानुवृत्ती† न मिथो विवाहस्त्यार्धेयाणा-
मृषिद्वयानुवृत्तौ न शेषेष्वेकानुवृत्तौ न विवाह इत्यर्थः ।

बौधायनोऽपि ।

द्वार्धेयः‡ सन्निपातेऽविवाहस्त्यार्धेयाणां चार्धेयः§ सन्नि-
पातेऽविवाहः पञ्चार्धेयाणामिति ।

* समुदाहृतीपगम्येति पाठान्तरम् ।

† पञ्चप्रवराणां प्रवरत्रयेको न विवाहः, एवं परत्र ।

‡ द्वार्धे इति पाठान्तरम् ।

§ चार्धे इति पाठान्तरम् ।

सन्निपाते साम्य इत्यर्थः ।

गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति तद्यथा संकृतिपूतिमाषनण्डि-
शम्बुशैवगवानां भीत्राणामाङ्गिरसगौरिवीतसांकृत्यत्रिप्रवरै-
क्यम्* । तथा यास्कवाधूलमौनामौकानाङ्गोत्रभेदेऽपि भार्गव-
वीतहव्यसावेतसेति प्रवरैक्यम् । एतेषां मिथो विवाहो मा
भूदित्यसमानार्थग्रहणम् । यत्र तु प्रवरविकल्पो यथा आङ्गिर-
साम्बरीषयीवनमान्यात्रम्बरीषयीवनाश्चेति, अत्रास्ति प्रवरभेदः
न तु गोत्रभेदः, तन्निरासार्थं समानगोत्रग्रहणम् । एवं प्रवर-
गोत्रयोः पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तत्वं ज्ञेयम् ।

एवं साक्षात्परम्परया वा अवयवानुवृत्तेर्निर्मर्यादत्वात्तत्त्वञ्च
निषेधप्राप्ताववधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमाससमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा ।
मातृतः मातृकुले पञ्चमादूर्द्धं पितृतः पितृकुले सप्तमादूर्द्धं
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इत्यर्थः । पित्रादयः षट् सपिण्डाद्याः
तस्यैव स्वपुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । तथा मात्रादय-
श्चत्वारः आत्मा च पञ्चमः ।

सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्
सप्तमो भवति पित्रादिवीजतो नियोगादिना या कुलान्तरे
जाता तत्रापि ऊर्द्धं सप्तमाज्जातायां विवाहः ।

* संकृति, पूतिमाष, नण्डिशम्बु, शैवगवानां प्रत्येकमाङ्गिरस, गौरिवीत, सा-
ंकृत्यत्रिनामकप्रवरचतुष्टयम् ।

पितृबन्धुभ्यः सप्तमान्मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमादाह वशिष्ठः ।

असमानार्थेयीमसृष्टमैथुनागवरवयस्कां सदृशीं भार्यां
विन्देत् ।

पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति बन्धुशब्दोपादा-
नादयमर्थो गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

यच्च वशिष्ठेनोक्तम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

तत्सवर्णसापन्नमातृकुलविषयम् । ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादि-
दारसमुत्पन्नपितृकुलविषयञ्च* । एकत्रावयवानुवृत्तेरभावा-
दन्यत्र† सावर्ण्याभावाच्च ।

यत्तु पैठीनसिराह ।

पञ्च मातृतः सप्त पितृतस्त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य
वा पितृत इति ।

अत्र त्रीनतीत्येत्यादिकस्यायं विषयः । यस्य माता दत्तपुत्री
तां यः प्रतिग्रहीता पुत्रत्वेन स्वीकरोति तत्कुलम् । यस्य
दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तिमस्य जनककुलञ्च‡ एकत्रावयवानु-

* ब्राह्मणादिः यदा स्वपितुः क्षत्रियादिपुत्रवंशे विवाहं करोति तदैव भवति ।

† सप्तमीमातुः पितृवंशे ।

‡ स्वपितृजातमूर्द्धावसिक्तादिवंशे ।

§ दत्तकपुत्ररूपपितुः जनककुले पञ्चमीं परिहृत्य विवाहं कर्तुमर्हतीति ।

॥ दत्तकपुत्रीरूपमातुः यद्गीतृरूपपितृकुले ।

वृत्तेरभावादव्यतः* गोत्रानुवृत्तेरभावाच्च ।

यत्तु शङ्खवचनम् ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।
अस्यार्थः† । एकस्माद्भाङ्गणादेर्जाताः पृथक् भिन्नमातृजनाः
पृथग्जनाः भिन्नजातीयास्ते एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः
पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति । एतद्विन्न-
जातीयसापत्नमातृकुलविषयम् । तत्रापक्षजजातीयानामु-
त्तमजातीयविवाहप्राप्तिरेव नास्ति । अनुलोमतः प्राप्तिरस्ति
तत्र त्रिषु पुरुषेष्वेव‡ सापिण्ड्यं युक्तम् । उत्तमजातीयावयव-
संयोगेतरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा
परिणयेतुयुक्तम् ।

तत्र येषु विधिनिषेधेषु दृष्टगुणदोषी§ न स्तः केवलं
शास्त्रैकसमधिगम्यौ तौ । यथा असपिण्डा च या मातुरि-
त्यत्र शास्त्रसमधिगम्यौ गुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपि । अत्रा-
तिक्रान्तशास्त्रस्य भार्यैव न सा भवति¶ । भार्याशब्दस्याहव-

* दत्तकपुत्ररूपपितुर्जनककुले ।

† अस्यायमर्थेति पाठान्तरम् ।

‡ त्रिपुरुषमेवेति पाठान्तरम् ।

§ अधिकाङ्गादिगुणदोषी ।

¶ भार्याशब्दस्य गुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपीति पाठान्तरम् । शास्त्रमुक्तं निषिद्ध-
कन्याविवाहे तस्या भार्यात्वमेव न भवति ।

नीयादिवसंस्कारशब्दत्वात्* प्रायश्चित्तीयते च । तथाच पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्यात्वं प्रदानाभावात्† तथा गोत्रमपि न निवर्त्तते । एवमासुरादिविवाहेष्वपि गोत्रानिवृत्तिः, अम्नातेव पुंस एति प्रतीचीमिति मन्त्रलिङ्गाच्च न परिपूर्णं पुत्रिकाया भार्यात्वं व्याख्यातं निरुक्तकृता । अम्नात्केव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तःनकर्मण पिण्डदानाय वेति ।

वशिष्टः ।

अम्नात्का पुंसः किं पितृलभ्येति प्रतीचीं न गच्छति पुत्रत्वमेति । यत्र पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथा हीनक्रियमित्यादिना न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । किन्तु नियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रं भवति । तथा प्रसिद्धश्रोत्रियकुलजा परिणया ।

तथाच यान्नवलक्यः ।

दशपौरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । इति ।

मातृतः पञ्च पितृतः पञ्चेति दश ।

एवं सर्वत्र प्राप्तापवादमाह स एव ।

स्त्रीतादपि‡ न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

* अग्रेयथा मन्त्रसंस्कृतत्वेन आहवनीयत्वं तथा मन्त्रसंस्कारेण भार्यात्वम् ।

† प्रकृतदानाभावात्पुत्रिकाया गौणपुत्रत्वेन औरसपुत्रवद्गोत्रस्त्वयोरानुभक्तिकलादिति भावः ।

‡ धनधान्यादिसमृद्धादपि ।

सञ्चारिणी रोगाः कुष्ठापस्मारादयः । मातृसापिण्डाभावे-
ऽपि मातृसगोत्राया अपि पाचिको निषेधो व्यासेन दर्शितः ।

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।

एके नेच्छन्तीत्यनेन पक्षे विवाहप्राप्तिर्दर्शिता ।

असुमेवार्थं हेतुपूर्वकं उत्तरार्धे स एवाह ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुदहेददिशङ्कितः ॥

अत्र देशाचारादवस्था विज्ञेया ।

अथ वरलक्षणानि ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥

एतैः कन्यागुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्त्वव्यतिरिक्तैः *
र्युक्तः सवर्णः उत्कृष्टवर्णावा न हीनवर्णः श्रोत्रियः श्रुताध्ययन-
सम्पन्नः ।

कात्यायनः ।

उन्नतः पतितः कुष्ठी षण्डश्चैव सगोत्रजः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथापस्मारदूषितः ।

वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

* लक्षणाग्रामन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयमीमित्यादिष्वने कन्याया ये
गुणा उक्तास्तत्र अनन्यपूर्वकत्वादित्येवं त्यक्ता लक्षणाग्रामन्यपूर्विकासपिण्डत्वादिगुणैर्युक्ता-
इत्यर्थः ।

नारदः ।

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्चेदविकल्पेन* स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
 सुबद्धजत्र† जान्वस्थिसुबद्धांसशिरोधरः ।
 यस्यापि भ्रूवते रेतो क्लादि‡ मूत्रञ्च फेनिलम् ।
 पुमान् स्याल्लक्षणैरेभिर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र मनुः ।

सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
 कामतस्तु प्रवृत्तानां इमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥
 अवरा जघन्याः ।

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।
 ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

अथ शूद्राविषये पक्षान्तराणि स चाह ।

शूद्रावेदी पतत्यत्रैकतप्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

* निःसंशयेन ।

† कण्ठस्य पार्श्वद्वयास्थिविशेषः ।

‡ शब्दयुक्तम् ।

शूद्राया वोढा पततीति अत्रैकतथ्यतनयस्य शीतमस्य च मतम् । अत एतयोर्मते शूद्राविवाह एव नास्ति । शीनक-
मते तु शूद्राविवाहान्न पातित्वं किन्तु सुतोत्पत्त्या, अतः शूद्रा-
मृतुकाले नोपयच्छेदिति । एवञ्च ऋतुगमनप्रापकाणि अगमने
दोषप्रापकाणि च वचनान्येतद्व्यतिरिक्तविषयाणि । भृगुमते तु
न तत्र सुतोत्पत्तिरपि पातित्वहेतुः । अपि तु ब्राह्मणादि-
भार्यासु पुत्ररहितस्य केवलशूद्रापत्यत्वं पातित्वहेतुः । ततश्च
ब्राह्मणादिष्वप्रसूतासु शूद्रामृतौ नोपगच्छेत् । तदपत्यतयेति
तान्येव शूद्रायामुत्पन्नान्येव चापत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य
भावस्तदपत्यता । एष एवार्थो वचनान्तरेण स्पष्टीकृतः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैरिति ।

अत्र वाक्यशेषः । कुलान्यकुलतां यान्ति इति ।

यच्च मनुनैवीकृतम् ।

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि च तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते ॥ इति ।

तत्प्रथमत एव शूद्रापरिणयनविषयम् । आपद्यपि हि तिष्ठतोः
सवर्णमलभमानयोरित्यर्थः । एतद्वैश्यस्यापि नियतम् ।

यतः स एवाह ।

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ इति ।

हीनजातिं शूद्राम् ।

सवर्णालाभे तु क्षत्रियादिविवाहमाह पैठीनसिः ।

अभावे कन्यायाः स्नातकव्रतचरदपि वा क्षत्रियायान्तु
पुत्रानुत्पादयित वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्ये इति ।

सर्वात्मना* शूद्रापरिणयनिषेधमाह याज्ञवल्करः ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

एषु पक्षेषु यच्छास्त्रीयस्मार्त्तं यः पक्ष आदृतस्तच्छास्त्रीयस्यापि
स एव पक्ष इत्येवंविधस्थितौ विकल्पः† ।

अथ दाढनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

सकुल्यो दायादः, दायादेष्वपि सन्निहित एवाधिकारी । प्रकृ-
तिस्थः पातिल्योन्मत्तादिदोषरहितः, अप्रकृतिस्थेन पित्रादिना
कृतमप्यकृतमेव ।

यथाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कर्म कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेव स्यादस्नातन्त्रस्य हेतुतः ॥

पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन्नप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो

* सर्वप्रकारेण ।

† एषु पक्षेषु शूद्राविवाहतदभावपक्षेषु । स्मार्त्तः स्मृत्युक्तः । विकल्पः शास्त्रभेदेन
व्यवस्थितो विकल्पः ।

भवति । तदीयकृतं वाग्दानादिकं कार्यमकृतमेव वेदितव्यं
यदि तस्मिन्वरे पतनीयदोषा अचिकित्स्यरोगा वा भवेयुः,
अभावे तु* तथैवोपरितनं कर्म† प्रकृतिस्थो निर्व्वहेदृष्टादृष्ट-
दोषाभावात् । यद्यप्रकृतिस्थदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्व्वृद्ध-
स्तदा प्रधानकर्म्मणो निष्पन्नत्वेनाधिकारित्वमात्रवैकल्यात्त-
त्रापि न सर्वात्मना प्रत्वावर्त्तनीया कन्या, एवं तर्हि अनधि-
कारिणां कृतमकृतमेवेत्येतद्विरुध्यते सत्यं तद्विरोधपरि-
हाराय परिवेत्तृविवाह इव‡ तां प्रत्यावृत्त्य§ पुनस्तस्मात्प्राधि-
कारी दद्यात् । अत्र पुनर्विवाहोऽपि परिवेत्तृविवाहवद्विज्ञेयः ।
तथाच नारदोऽपि दाढक्रममाह ।

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्व्वेषां प्रकृती यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

सकुल्याः पितृपत्नीयाः, बान्धवा मातृपत्नीयाः, स्वजातीयाः
ब्राह्मणादयः । यस्य वर्णस्य या कन्या तज्जातीया अधिकारिणा

* पातित्याचिकित्स्यरोगयोरभावे तु ।

† वाग्दानोत्तरक्रियमाणप्रकृतदानादि कर्म इत्यर्थः ।

‡ परिवेत्तृस्थले यथा आनत्यर्थं पुनर्दानम् ।

§ प्रत्यावृत्त्य तद्दानस्यासम्यक्त्वेन तत्परिपाटीक्रममास्थाय ।

॥ कन्यादाने इति शेषः ।

इत्यर्थः । अस्मिन्वचने स्मात्रनन्तरं मातामहमातुलयोः क्रमे-
णाधिकारं प्रतिपद्येत, तदनन्तरं पितृबन्धूनामधिकारः प्रद-
र्शितः । अयञ्च क्रम औरसकन्यकाविषये पुत्रिकादिविषये
च वेदितव्यः । पुत्रिकाप्यौरससमैव ।

औरसी धर्मपत्नीजस्तत्त्वमः पुत्रिकासुतः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

क्षेत्रजायान्तु क्रमान्तरमाह कात्यायनः ।

स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

अस्यार्थः । औरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्पित्रभावे बान्धवाः
पितृबान्धवा दद्युः । ततोऽन्यामौरसीव्यतिरिक्तां धर्मजां
नियोगेन जातां क्षेत्रजान्तु पितृभावे मातामहो दद्यात् ।
मातामहो दद्यादिति मातामहग्रहणं मातुलस्याप्युपलक्षणं
अतस्तदभावे मातेति क्रमः । युक्तञ्चेतत्क्षेत्रजायां मातामहा-
वयवप्राधान्यात् । एवञ्च मातामहादीनामौरसीपुत्रीदाने
पितृबन्धुषु विद्यमानेष्वधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र च विषय-
विशेषे अपवादः श्रूयते ।

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।

मातुलः समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

पौगण्डो व्यवहाराद्यसमर्थः । समये रजोदर्शनीचितसम-
यात्पूर्वकाले पूर्वोक्तसकलाधिकार्यभावे ।

मनुः ।

यदा नैव तु कश्चित्* स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत्
अनुज्ञया तस्य वरं सवर्णं वरयेत्स्वयम् ॥

वरयेदित्यनुवृत्तौ नारदः ।

सवर्णमनुरूपञ्च कुलरूपवयःश्रुतैः† ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

पित्रादिषु सत्स्वपि कालविशेषैः‡ विद्यत एव स्वयंवरः ।

यदाह बीधायनः ।

तीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्§ ॥

यत्तु विष्णुनीतं ।

ऋतुत्रयमुपास्यैव॥ कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । इति
तद्गुणवद्दरलाभे वेदितव्यम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह मनुः ।

अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।

मातृदत्तं भ्रातृदत्तं स्त्रियं स्याद्यदि तं हरेत् ॥

* अधिकारीति शेषः ।

† कुलसुत्कृष्टत्वादि, रूपं सौन्दर्यादि, वयः ज्येष्ठत्वादि, श्रुतं वेदविद्यादि, एभि-
रनुरूपं दानार्हम् ।

‡ रजीयोगानन्तरं चतुर्थवर्षे ।

§ विन्देत ।

॥ अव्ययानामनेकार्थत्वादपास्यत्यर्थः ।

वरं प्रत्यपि स एवाह ।

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यासूतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेद्वतूणां प्रतिरोधनात् ॥

यमः ।

कन्या द्वादश वर्षाणि या प्रदत्तार्त्तवे गृहे* ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एवं चोपगतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं† विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एवंविधायां बन्धकीत्वाभावो देशकालादिप्रतिबन्धाभावे सति ।

अन्यथा कालातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

तथाच बोधायनः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुष्याद्रजस्वलाम् ॥

कुलीनाय‡ रूपादिगुणरहिताय§ ।

नग्निका च दर्शिता वायुपुराणे ।

पश्यत्यलज्जा याङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥ इति ।

अमरसिंहस्त्वन्यथा प्राह ।

* या प्रदत्ता गृहे वसेदिति यस्यान्तरे पाठः ।

† पुरुषश्चतुष्टयोपभोक्तीतुल्याम् ।

‡ गुणवते इत्यस्यार्थमाह कुलीनायेति ।

§ गुणहीनाय इत्यस्यार्थमाह रूपादीत्यादि ।

नग्निकानागतार्त्तवा इति ।

अत्रिकश्यपौ ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणां ज्ञानदुर्बलः ।

अश्वाद्येयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

संवर्त्तः ।

रामकाले तु संप्राप्ते सीमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्व्वा वङ्गिस्तु कुचदर्शने ॥

तस्मात्तामुद्वहेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

कश्यपः ।

अष्टवर्षा भवेद्दीरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

एवं कन्यादाने अधिकारिणो निरूपिताः । साम्प्रतं दत्तायाः

कन्यायाः क्वचित्प्रत्याहरणं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रियांश्चिदर आव्रजेत् ।

दत्तामपि हरेद्यदि पूर्वस्य पातकादिदोषोपसृष्टत्वमितरस्य

गुणयुक्तत्वं स्यात् । तच्च सप्तपदाग्राद्द्रष्टव्यम् ।

यथाह नारदः ।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धोऽयं त्रिलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणिका मन्वा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

अस्यार्थः । स्त्रीपुंसयोः सम्भोगाद्वरणं प्राग्भवति । वरणात् पाणिग्रहणं, एवं सम्बन्धस्त्रिलक्षणः । वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रिविधः । गान्धर्व्यादिषु नायं क्रमः । तयोः कन्यावरयोरनियतमनियमः । वृत्तोऽपि न परिणीयते, वाग्दत्तापि न दीयते इत्येवंरूपः । तत्र हेतुर्वरणदोषदर्शनादिति । वरणादूर्द्ध्वं कन्यावरयोरन्योऽन्यं दोषदर्शनात् । अनेन च विवाहादूर्द्ध्वं नानियम इत्युक्तं भवति ।

तत्र नियमे हेतुमाह ।

पाणिग्रहणिका मन्वा इति ।

तैर्मन्वैरुत्पादितसंस्कारयोर्न परित्याग इत्यर्थः ।

पाणिग्रहणमन्वोत्पादसंस्कारावधिमाह ।

तेषामिति ।

केचनास्मिन्वचने पाठान्तरं व्याख्यानतरञ्च कुर्वते ।

तद्यथा ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारी ह्यग्निलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणे यः सोऽग्निलक्षणः संस्कारोऽग्निचिह्नितो होमादिनिष्पाद्यः संस्कारः । तयोर्वरणदानपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरण-

मेव दोषदर्शनादनियतं, न पाणिग्रहणम् । तस्मादर्व्याक्
पतित्वानुत्पत्तिरिति ।

यमोऽपि ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ।

एवञ्च सप्तपदादर्व्याक् परिणेतुमरणेऽपि न विधवात्वमवगम्यते ।

उक्तञ्च वशिष्ठेन ।

अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्द्ध्वं वरो यदि ।

न च मन्वोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

सा पितुरेव न प्रतियहीतुरित्यर्थः । सा च तद्देवराय प्रदेया
तदभावे तद्गोत्राय तदभावे अन्यस्मै । इदमपि लोकविहिष्ट-
त्वाद्देशाचारानुसारेण भवति ।

बलादपहृतायान्तु विशेषमाहर्तुर्यमवशिष्टौ ।

बलाद्यपहृता कन्या मन्वेर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

बहुभ्यो वाग्दाने कात्यायनेनोक्तविशेषो द्रष्टव्यः ।

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायान्तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु ताम् ॥

सर्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च पूर्व्ववरो यदि दोष-
रहितो गुणवांश्च भवति ।

वरयित्वा देशान्तरगमने नारदः ।

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीतून् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्दरम् ॥

प्रतिगृह्य वरयित्वेत्यर्थः ।

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विशेषतः* ॥

अत्र विशेषमाह मनुः ।

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

कुलादिरहितेभ्योऽपि कन्या प्रत्याहरणीयेत्याह
वशिष्ठः ।

कुलशीलविहीनस्य षण्डादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां स्वगोत्रोद्धां तथैव च ॥

अत्र पुनर्विवाहादिविशेषस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

अदुष्टकन्यापरित्यागे विशेषमाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्वरः ।

विनेयः सोऽर्थदण्डेन कन्यां तामेव चोदहेत् ॥

कात्यायनः ।

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तद्दानं नाप्नुयात्तु सः ।

कन्यादोषेऽप्येवमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा ॥

नारदः ।

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योऽन्यं त्यजतस्तयोः ॥

मनुः ।

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टाञ्च कृच्छ्रना चोपपादिताम् ॥

विप्रदुष्टामन्यगतभावां कृच्छ्रना अन्यकन्योपदर्शनेन । एवमुक्त-
लक्षणाया वरायोक्तलक्षणकन्या देयाधिकारिणेत्युक्ती विवाहः
संप्रपञ्चः । सोऽपि ज्येष्ठानुक्रमेणेति शास्त्रनियमः ।

अत्र क्वचिदपवादविषये मनुः ।

जड़ान्धवधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।

विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठां विवहेत्तदा ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।

विवाहाधानयन्त्रादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

शातातपोऽपि ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न च दानतपांसि* च ।

न च आर्द्रं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका† ॥

अन्येऽपि विशेषा आवसथ्याधानप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

* न यथा न तपांसि चेति पाठान्तरम् ।

† विकला या च कन्येति पाठान्तरम् ।

अथ विवाहभेदः ।

तत्र मनुः ।

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

ब्राह्मविवाहलक्षणं तत्सन्ततिफलञ्चाह

याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादीन्दश आत्मानं चैकमित्येक-
विंशतिं पुनाति । यद्वा उभयतो मातृतो दश पितृतो दश
आत्मानञ्चेत्येकविंशतिम् ।

यथा ।

यज्ञस्थञ्चत्विजे देव आदायार्षस्तु गोद्वयम्* ।

यज्ञे प्रारब्धे कन्यामलङ्कृत्य यत्रत्विजे दीयते स देवः । वराय
देया मिथुनं वृषभं गाञ्च गृहीत्वा यथाशक्तालङ्कृता यत्र तस्मै
दीयते स आर्षः । गोद्वयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

यतः मनुः ।

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः । इति ।

एतन्नामिथुनं पित्रादिष्वेदृक्कृत्वाति तदा विक्रय एव ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोऽपि वा महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति
कन्यार्थं यदि गृह्णाति तदा न दोष इत्याह

स एव ।

यासान्नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामावृणं हि केवलम् ॥

यच्छुल्कं कन्यार्थं तत्कुमारीणामर्हणं पूजनमावृणं स्यमपापिष्ठम् ।

तच्छुल्कं कन्यायै दद्यादित्यर्थः ।

दैवार्षयोः फलमाह यान्नवल्काः ।

चतुर्दश प्रथमजः, पुनात्युत्तरजश्च षट् ।

प्रथमजो दैवविवाहजः, उत्तरज आर्षविवाहजः । सप्त पूर्वान्
सप्तावरान् इति चतुर्दश । त्रीन् पूर्वान्त्नीनवरानिति षट् ।
पुनाति उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।

तथा ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान् सहात्मना ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाषणपूर्वकमलङ्घ्यता कन्या यत्र
दीयते सकायः प्राजापत्यस्तस्यां जातः षट् पूर्वान् षट् परा-
नात्मानं चेति त्रयोदश पावयेत् । अथवान्योऽर्थः आत्मना सह
षट् पूर्वानात्मना सह षट् परानिति एकादश पावयेत् ।

तथा ।

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः सजयान्विधः ।

राक्षसी युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

आत्मार्यं द्रविणमादाय कन्यार्पणं स आसुरः, अस्य मानुष इत्यपि संज्ञा ।

तथाच हारीतः ।

शौल्केन मानुष इति ।

कन्यावरयोरन्योऽन्यरागेण यः समयः त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति स गान्धर्वः । समयपूर्वकमुपभोगोऽपि गान्धर्व-
एव । युद्धहरणाद्राक्षसः चाक्ष इत्यभिधीयते ।

यथाह हारीतः । .

अलङ्घ्यतामभिजयः चाक्ष इति ।

कन्यकाच्छलाच्छलनं क्लृप्तः, कपटेन स्वापायवस्थासु कन्यकाया-
च्छलेनोपहरणं पैशाचो विवाहः । कन्यकां क्लृप्तादित्यपि पाठः ।
न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमणाभावात्पतित्वभार्या-
त्वयोरनुत्पत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्त्रीकारानन्तरमेव
संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

गान्धर्वासुरपैशाचो विवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां ततो होमो विधीयते ॥

परिणयः स्वीकारादि ।

एवं स्थिते वर्णव्यवस्थया विवाहनियममाह

मनुः ।

षड़ानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्म्मग्नराक्षसान् ॥

अस्यार्थः । ब्राह्मादीन् षड़ानुपूर्व्या क्रमेण ब्राह्मणस्य धर्म्मग्नान् धर्म्मादनपेतान्विद्यात्, ते च षट् ब्राह्मणो दैव आर्थः प्राजापत्य आसुरो गान्धर्व्वश्चेति ।

यत्तु कश्यपेनोक्तम् ।

क्रीता द्रव्येन या नारी न पत्नी सा विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्रे दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ इति तद्वक्ष्यमाणशास्त्रविवाहासम्भवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य अवरान् पञ्चादुक्तानासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचगान्धर्म्मग्नान् जानीयात् विट्शूद्रयोस्तु अराक्षसान्राक्षसवर्ज्जितान्तानेवासुरादिपैशाचान्तान्धर्म्मग्नान्विद्यात् । केचनैवं व्याचक्षते—षट् ब्राह्मादिगान्धर्व्वान्तान्विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिराक्षसान्तांश्चतुरः । विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् प्राजापत्यादीन्तानेव धर्म्मग्नान्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च हेतुमप्युपदिशन्ति ।

हेतुश्च नारदमनुवचने ।

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व्वराक्षसौ ।

राक्षस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः कथितोऽष्टमः । इति ।

एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः ।

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

अयमर्थः । ब्राह्मो देव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चतुरो ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशस्तं, वैश्यशूद्रयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिप्राजापत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्षत्रधर्मत्वात्* । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः चतुरोऽवरानित्यत्र मते† आसुरगान्धर्व्वराक्षसपेशाचा इति चत्वारः‡ । एतन्मते§ आसुरगान्धर्व्वपेशाचोऽनुकल्पः॥ यन्मते तु॥ प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगान्धर्व्व-राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयस्त्रयोऽनुकल्पः । तथा वैश्यशूद्रयोरासुरो मुख्यः कल्पः, गान्धर्व्वपेशाचावनुकल्पः प्राजा-पत्यगान्धर्व्वौ वा ।

* राक्षसं क्षत्रियस्यैकमित्यनेन अव्यवधानेन धर्मज्ञापनायैव क्षत्रियपदस्य निर्दिष्ट-त्वात् ।

† षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरानिति वचनानुसरणे ।

‡ प्रशस्ता इति शेषः ।

§ एतच्चचनानुसरणेऽपि ।

॥ क्षत्रियस्यैकमिति एकपदनिर्द्देशादिते विवाहा अनुकल्पएवेति युक्तम् ।

॥ यन्मते अवरानिति अकारप्रक्षेपरहितपाठानुसरणे तु ।

एवं स्थिते ब्राह्मणस्यापत्कल्पमाह

मनुरेव ।

पञ्चानान्तु त्रयो धम्मा हावधम्माँ स्मृताविह ।

पैशाचआसुरश्चैव न कर्त्तव्यो कदाचन ॥

प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचानां मध्ये त्रयः प्राजापत्य-
गान्धर्वराक्षसाः । अधम्माँ तावेव दर्शयति पैशाचआसुरश्चेति ।
मुख्यकल्पमध्ये* परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापत्कल्पमध्यपरि-
गणन+मार्षापेक्षया प्राजापत्यस्यापकृष्टताद्योतनार्थं पुनात्युत्त-
रजश्च षडित्यार्षविवाहजापेक्षया सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट्
वंशान् सहात्मनेति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यश्रवणात्प्राजापत्य-
स्याधिक्यं द्योतयति तन्मा भूदिति ।

क्षत्रियस्यापत्कल्पमाह ।

पृथक् पृथक् मिश्रौ वा विवाहौ पूर्ववेदिनौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धम्माँ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

पृथक् पृथक् मुख्याऽनुकल्पश्चेति व्यवस्थितविकल्पत्वेनाभिहितः,
तत्र पूर्वोक्तविवाहौ यदि मिश्रौ भवतः स मिश्रविवाह-
उच्यते । मिश्रविवाहमेवोदाहृत्य दर्शयति गान्धर्वो राक्ष-
सश्चेति । यथा प्रथमं गान्धर्वेण परिगृह्य तद्वन्धुषु विरु-
द्धेषु युद्धेन हरणमेतच्च प्रदर्शनार्थं अतश्चानेनैव न्यायेन वर्णा-

* चत्वारो ब्राह्मणस्याद्या इति वचनेनेति शेषः ।

† पञ्चानान्तु त्रयो धम्मा इति वचनेनेति शेषः ।

न्तराणामप्यहनीयम् । वैश्यशूद्रयोरप्यापत्कल्पेऽतिनिन्दितो-
ऽपि पैशाचो ग्राह्यः । तथा वैश्यशूद्रवृत्तेरपि विप्रादेः ।

तथाच वत्सः ।

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य वै ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।
चौर्येण पैशाचेन ।

सकलविवाहोपयोगविशेषो यज्ञपार्श्वेनोक्तः ।

विवाहे वितते तन्वे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया ऋतुरागच्छेत्कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

युञ्जान* आहुतिं दत्त्वा† ततस्तन्व‡ प्रवर्त्तयेदिति ॥

यान्नवल्कीनाप्यन्यो विशेषो दर्शितः ।

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्तत्त्विया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥

स्त्री शरादिकं गृह्णाति तत्पाणिस्थितञ्च वरो गृह्णीयादित्यर्थः ।

अग्रजन्मन इत्युक्त्वृष्टोपलक्षणम् ।

तथाच मनुः ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोक्त्वृष्टवेदन इति ।

* विप्रः ।

† हत्वा चान्याहुतीस्तचेति ग्रन्थान्तरीयपाठः ।

‡ वैवाहिकहोमादिकम् ।

✓ विधवानियोगी नात्र विचारसरणिः*मारोपितो युगान्तर-
विषयत्वात् ।

विवाहे वर्षमासादिशुद्धिर्ज्योतिःशास्त्रेऽभिहिता ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

सिंहस्थे तु मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते ।

मनुः ।

नर्मदापूर्वभागे तु शीणस्योत्तरदक्षिणे ।

गण्डक्याः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दोषभाक् ॥

ज्योतिःसारसागरे ।

अतिचारगता जीवः स्वं राशिं नेति चेद्यदि ।

लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढश्रृगश्रृङ्गाः† ।

षष्ठेते पूजिता मासाश्चातुर्वर्ण्यस्य नित्यशः ॥

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे क्षीरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुष्यदुहित्रास्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं‡ तथा

रिक्तां प्रोह्य तिथिं तथर्चयन्तयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभाः

* विचारपथम् ।

† मार्गशीर्षः ।

‡ कृष्णपक्षमीपथ्यन्तम् ।

अमायाच्चैव मद्रायां* करणे विष्टिसंज्ञिते ।
यः करोति विवाहं स शीघ्रं याति यमालयम् ॥
प्रतिपदुःखजननी द्वितीया प्रीतिवर्द्धिनी ।
सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी ॥
पञ्चम्यां सुखवित्तानि षष्ठी विघ्नप्रदा मतः ।
विद्याशीलसुखाप्तिः स्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी ॥
नवमी शोकभयदा आनन्दो दशमीदिने ।
सुखदैकादशी ज्ञेया द्वादशी सफला स्मृता ।
मानपुत्तौ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां† तु दोषदे ॥
फलं बहुविधं ज्ञेयं पञ्चदश्यां‡ विशेषतः ।
न चेह शुक्लप्रतिपदुदयन्ती निषिध्यते ॥
अत्रापि कृष्णपक्षस्य दशमीं ह्यविवाहिकीम् ।
वदन्यन्ये तु दशमीमुभयोरविवाहिकीम् ॥
गुरुशुक्रेन्दुपुक्षाणां दिनेषु परिणीयते ।
या कन्या सा जवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ॥
अर्काकिंभीमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
सापत्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥
तत्र दिनेत्यभिधानाद्रात्रावभ्यनुज्ञा गम्यते ।
तथाच स्मरन्ति ।

* विष्टिमद्रायाम् ।

† शुक्लकृष्णे ।

‡ पौर्णमास्याम् ।

न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्राविति ।
 यावज्जीवन्तु कन्या सा भर्ता सह वियुज्यते ।
 दुःखं पश्चादामरोगैरश्विन्यां याति पञ्चताम् ॥
 याम्ये* षड्भिर्मासैर्वैधव्यं याति निर्धनत्वञ्च ।
 धनकनकभूषणयुता पाणिग्रहणे तु कृत्तिकायाञ्च ॥
 पश्चात् षष्ठेऽद्वे याति पञ्चत्वम् ।
 प्राजापत्ये† सुभगा पतिव्रता भामिनी प्रिया भर्तुः ।
 शुचिरनुकूला भर्तुः प्रियंवदा सोमदैवते‡ कन्या ॥
 आर्द्रापाणिग्रहणे वर्षेणैकेन याति पञ्चत्वम् ।
 त्रिभिरद्वैरादित्ये§ कन्या समुपैति पतिमन्यम् ॥
 अद्भुतचतुष्कात्कन्या कुलविद्वेषिणी भवति पुष्टे ।
 अश्लेषास्त्रपि कन्या पाणिग्रहणे समेत्य भर्तारम् ॥
 सप्तभिरद्वैर्दुष्येत्¶ अथ कुलटात्वं समाप्नोति ।
 भवति त्रिवर्गयुक्ता॥ पित्रे** पाणिग्रहे हि सम्प्राप्ते ॥
 भाग्ये†† सत्यसौभाग्यं दासीत्वं याति निर्भया कन्या ।

* भरण्याम् ।

† रोहिण्याम् ।

‡ मृगशिरसि ।

§ पुनर्वसौ ।

¶ हन्यादिति पाठान्तरम् ।

॥ धर्मार्थकामयुक्ता ।

** मघासु ।

†† पूर्वफल्गुन्याम् ।

अद्वैकैऽतिक्रान्ते पतिमरणं प्राप्नुयाच्चैव ॥
 व्यपगतशोका सुभगा भोगयती सुप्रजा प्रिया भर्तुः ।
 अर्थ्यमिणः* शशियुक्ते कन्या वर्षद्वयेनेतीति† ॥
 हस्ते पाणिग्रहणं समेत्य कन्या पतिव्रता नित्यम् ।
 आत्मप्राणवियोगमवाप्नुयात्कन्यका चाब्दात् ॥
 अथवा शीलभ्रंशं त्वाष्ट्रे‡ प्राप्नोति बान्धवकुलात् ।
 स्वाती धर्मसमेता पतिदयिता बन्धुवत्सभा साध्वी ॥
 ऐन्द्राग्न्याख्ये§ कन्या बुद्धिभ्रष्टा प्रयाति पतिमन्यम् ।
 अद्भुतचतुष्केऽतीते, मैत्रे¶ कन्याप्नुयाद्वनं सौख्यम् ॥
 भर्तुरवज्ञां कृत्वा दुःखान्यनुभूय शक्रमे॥ कन्या ।
 दशमेऽष्टे वैधव्यं प्रयाति यद्यष्टमे न मृता ॥
 मूले सधना साध्वी पत्युरतिप्रियतमा प्रहृष्टा च ।
 अशुचिरनाचारा दासरतान्यथा** समेति भर्तारम् ॥
 अद्भुतद्वयेन कन्या ज्ञेया सा पूर्वाषाढासु ।
 विदधाति वैश्वदेवे‡‡ भर्तुर्वित्तञ्च गुरुजनानुरता ॥

* उत्तरफल्गुन्याम् ।

† अतीति इति पाठान्तरम् ।

‡ चित्रायाम् ।

§ विशाखायाम् ।

¶ अनुराधायाम् ।

॥ ज्येष्ठायाम् ।

** अन्यप्रकारम् ।

‡‡ उत्तराषाढानक्षत्रे ।

पाणियहणमुपयाते अवणे नैकत्र सा रमते ।
 विभ्रष्टस्मृतिशीचा मृत्युमुखं याति वसुदैवे* ॥
 ईर्षारोगेण हता यमसदनं याति वारुणे† पश्चात् ।
 आजैकपादे‡ कन्या दुःशीला दुर्भगा दरिद्रा च ॥
 अहिब्रध्ने§ कन्या मणिकनकविभूषणं प्रभूतमाप्नोति ।
 प्राप्नोति शीलं शौचं पौष्णे¶ शय्यासनोपकरणानि ॥
 वैद्यतिके परिणीता कन्या दिकलेन्द्रिया, व्यतीपाते ।
 विद्यान्मरणं नित्यं सुभगा षट्स्वपि वरेषु॥ करणेषु ॥
 ध्रुवकरणैः शकुनाद्यैः पाणियहणाद्ध्रुवं मृत्युः ।
 दुष्टपूर्वमपहाय दिनार्द्धभागं
 विष्टिप्रदुष्टमपि नष्टविधुं** तिथिश्च ।
 शेषाः शुभा अशुभास्तथान्ये
 पूर्वोक्तमत्र सकलं हि विचिन्तनीयम् ॥
 शनैश्चरदिने प्राप्ते यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन्निवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी ॥

* धनिष्ठायाम् ।

† शतभिषायाम् ।

‡ पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे ।

§ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ।

¶ रेवत्याम् ।

॥ श्रेष्ठे । वरेषु पाठे ववप्रभृतिषु ।

** चन्द्ररहितासमावास्याम् ।

मेघे कुमारेष्व*नुरक्तचित्ता
 विहीनवित्ता गवि, गोव्रता च ।
 कुलद्वयानन्दकरी तृतीये
 कुलीरलग्ने कुलटा नृशंसा ॥
 हरी† प्रसूता सुकृताश्रिता पितुः
 पितुः प्रिया च श्वशुरस्य षष्ठे‡ ।
 रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे
 तथालिनि क्रन्दति नित्यमस्थिरा ॥
 धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्द्धे सत्यपरे§ जगुः ।
 मृगघटभूषेष्व॥न्यासक्ता जरामुपगच्छति ॥
 पञ्च पाण्यिहे दीषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 दारिद्र्यं मरणं व्याधिः पुंश्चल्यमनपत्यता ॥ इति ।
 तथा गुरुशुक्रास्तादिष्वपि विवाहादिनिषेधो ज्योतिःसार-
 सागरे ।
 बाले शुके वृद्धे शुके जीवे नष्टे वृद्धे जीवे ।
 बाले जीवे जीवे सिंहे जीवादित्ये सिंहादित्ये ॥
 तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्य्ये॥तिचारगे ।

* वरेषु ।

† सिंहलग्ने ।

‡ कन्यालग्ने ।

§ समस्तधनुर्लग्ने दीषः, अपरमते धनुःपूर्वार्द्धमात्रे ।

॥ मकरकुम्भमीनलग्नेषु ।

वापीकूपतडागादि*क्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥

अस्तादिलक्षणं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

रविणा सन्धिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्ध्वमवस्था स्थान्मौढ्याद्दार्ढ्यकशैशवे ॥ इति ।

बालवृद्धद्वयोरवधिर्दामोदरीये ।

प्राग्बालो दिवसत्रयं दशदिनं पश्चात्सितो वृद्धताम्

पक्षे वासरपञ्चके च लभते पक्षे गुरुः सर्व्वतः ।

तत्पश्चाद्गुरुशुक्रयोर्विमलयोः कुर्याद्विवाहं सिते

कृष्णे वासरपञ्चकञ्च शिववन्न स्याद्दशाहः परः ॥ इति ।

वार्हस्पत्ये तु ।

प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पञ्च सप्तदिनं शिशुः ।

विपरीतन्तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपीति ॥

अत्र देशभेदेन आपदा च व्यवस्थामाह गार्ग्यः ।

शुक्रो गुरुः प्रागपरार्ककालो †

विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वङ्गेषु ह्रनेषु‡ च षट् च पञ्च

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

* विवाहादीति पाठान्तरम् ।

† शुक्रोगुरुश्च चैत् प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अपरस्मिन् पश्चिमस्यां दिशि अर्ककालः अर्केण मध्येण युक्तः सन् बालत्वादि प्राप्तस्तदा तन्निमित्तकालः अकालः ।

‡ ह्रनेषु स्नेहदेशविर्गपेषु यथा - स्वपाकश्च तरुणश्च ह्रनीयवन इत्यपि ।

अस्मिन्वचने येऽधिककालास्ते देशभेदेन व्यवस्थिता इति न विरोधः ।

भिहिरोऽपि ।

बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि वा ।

ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदात्तथापदेति ॥

इति विवाहविधिः ।

अथावसथ्याधानम् ।

आवसथस्य गृहस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम् ।

तद्विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात् । प्रयोगमध्ये प्रयोगान्तरकरणाधिकाराभावाद्देवाहिकोऽग्निरेव औपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः, दायाद्यकाले आवसथ्याधानम् इत्येकेषां मतम् । दायाद्यकाली नाम भ्रातृणां पितृधनस्य विभागकालः । अविभक्ते पितृधने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात्* धनविनियोगसाध्य† मावसथ्यादिकर्मानुष्ठानमतो भ्रातृमतो विभक्त्यैवाधानेऽधिकार-इति तेषामभिप्रायः, अन्येषान्तु मते समुदितधनस्यापि स्वत्वमस्तीतरानुज्ञया विवाहकाली भवतीत्यभिप्रायः ।

तथा पारस्करः ।

* साधारणधने एकस्य दानादनधिकारात् ।

† धनव्ययसाध्यम् ।

आवसथाधानं दारकाले*वा दायकाल†एकेषामिति ।
व्यासोऽपि ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः‡ ।

पितर्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थः प्रतिमन्यते§ ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

एतच्च ज्येष्ठाधिकारिणो द्रष्टव्यम् । कनीयांस्तु ज्येष्ठे कृताग्नि-
परिग्रहे विद्यमाने स्वयमध्ययनादिनिष्ठो¶ऽग्निपरिग्रहमकुर्व-
न्नपि न प्रत्यवेति॥ ।

तथाच गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्टेताग्निना विना ॥

अध्ययननिष्ठ इति प्रथमाध्ययनपरम् । अत्र च ज्येष्ठे विद्यमाने
न कनीयसामधिकारः ।

तथाच मनुशातातपौ ।

दाराग्निहोतसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

* विवाहकाले ।

† पितृघनविभागकाले ।

‡ प्रसादिनेति पाठान्तरम् ।

§ परित्यजति ।

¶ अध्ययनादिकार्यं व्यापृतः ।

॥ प्रत्यवायी न भवति ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्वजः ।
अग्रजश्च सोदर एव, अन्यमादृजो न ।
तथाह वशिष्ठः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतस्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगो न दोषः परिवेदने ॥
परनारीसुता दत्तकादयः ।

अन्यमपि विशेषं कृन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायन आह ।
देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यप्रणांश्चासहोदरान् ।
वेश्यानिष्ठान्त्यः पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखञ्जकान्* ।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारणस्तथा ।
कुटिलोन्मत्तरोगांश्च†‡ परिविन्दन् दूषति ॥

एतेषामाधानाद्यधिकाराभावादेव न दोष इत्यर्थः । देश-
न्तरस्थिते सोदरे वशिष्ठेन विशेषः कथितः ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्ती भवति ।
अनिर्विष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं ज्ञेयः ।

* वेश्याभिषक्तेति देशान्तरीयपाठः ।

† कुण्डकानिति पाठान्तरम् ।

‡ कुलटीन्मत्तचीरांश्चेति पाठान्तरम् ।

तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते द्वादश वर्षाणि, किञ्चित्
श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश, नदीपर्वतचौराद्याकुलदूरतर-
देशस्थिते अश्रूयमाणे वाष्टौ वर्षाणीति । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्य्यपि
आधानं न करोति, तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम् ।

यथाह सुमन्तुः ।

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत्* ।

अनुज्ञातसु कुर्वीत श्रद्धस्य वचनं यथा ॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि ।

अग्रजसु यदानग्निः प्रकुर्यादनुजः† कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि ।

अधिकारिभ्रातुरनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते न वि-
वाहम् ।

सौदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

पितृविषयेऽपि सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रः स कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति श्रद्धस्य वचनं यथा ॥

नाधीतमग्निरहित इत्यर्थः । अत्राप्यनुज्ञापूर्वकमित्यवगन्तव्यं

* कार्य्येति पाठान्तरम् ।

† अधिकार्य्यमुज इति पाठान्तरम् ।

समानन्यायत्वात्* ।

आधानार्थमग्निः कुतो ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

आधानं विधिवद्वैश्वकुलाद्राद्रादथापि वा ।

महानसादरण्यत्याहारदायादकालयोः† ॥

वैश्यस्य पशुमृद्वस्य गृहात्, महानसाद्वहुपाकवतो ब्राह्मणस्य महानसात् ।

तथाच कात्यायनः ।

वैश्याद्वहुपशोरश्वरीपाः‡द्वहुयाजिनो ब्राह्मणस्येति ।

अरणिलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

अश्वतो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा चोदीची चोर्द्धगाऽपि वा ।

अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

सारवद्धारवं चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥

सारवद्वलवत्, खुदिरादिदृढकाष्ठनिर्मितमित्यर्थः । चत्रं

यस्मिन् काष्ठे रज्जुं वेष्टयित्वा प्रमथ्यते तत् । ओविली चत्रस्यो-

परि विलयुक्तं,§ तन्मयन्त्वणार्थं यद्दीयते तत् ।

संसक्तमूलो यः शम्याः शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेद्विलम्बितः ॥

* ज्येष्ठस्थल इव पितृस्थलेऽपि न्यायस्य तौल्यात् ।

† विवाहकाले विभागकाले च ।

‡ भर्जनस्थानात् ।

§ किद्रथुक्तम् ।

चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला ।
 चतुरङ्गुलमुत्तेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता* ॥
 मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
 ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्रकम् ॥†
 प्रमन्यश्चत्रस्याधोभागेऽरणिकाष्ठनिर्मितमग्निप्रमथनार्थं यद्दीयते
 स उच्यते । अधोभागे प्रमन्यकाष्ठसंबद्धचत्रस्योपरि ओविलीं
 निधाय चत्रं नेत्रेण वेष्टयित्वा प्रमथनं कुर्यात् ।
 गोबालैः शणमिश्रेण‡ चित्रत्तममलात्मकम् ।
 व्यामप्रमाणं§ नेत्रं॥ स्यात्तेन मन्थ्यो हुताशनः ॥
 चतुष्टये प्रमन्याग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।
 इत्यत्र नक्षत्रनियमश्च ज्योतिःशास्त्रे ।
 उत्तरालितय॥पौष्ण*॥रोहिणीपौरुहत॥॥बहुला‡‡‡

* कन्दोगपरिशिष्टे तु चतुर्विंशतिरङ्गुलद्वयं षडपि पार्श्विकम् । चत्वार उक्तायमन्त्र-
 मरण्याः परिकीर्तितमिव पाठी दृश्यन्ते ।

† अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलमिति कन्दोगपरिशिष्टपूर्वार्धे विशेषपाठो
 दृश्यते ।

‡ शणमिश्रैर्गति पाठान्तरम् ।

§ बाहुद्वयपरिमितम् ।

॥ मन्यनदण्डवद्वरज्जुः ।

॥ उत्तरफल्यन्युत्तरापादीत्तरभाद्रपत् ।

* रवती ।

†† ज्येष्ठा ।

‡‡ कृतिका ।

द्विदैवतैः* पुण्यसीमं सहितैर्द्विजन्मनः स्यादुताशन-
परिग्रहो हितः ।

इत्यावसथाधानम् ।

अथोपासनस्य चोपासनम् ।

कुत आरभ्येत्याकाङ्क्षायामाह
पारस्करः ।

उदयप्रभृतीनि ।

अथ स एव कालनियममाह !

अस्तमितानुदितयोरिति ।

अस्तमितञ्च अनुदितञ्च अस्तमितानुदितं तयोः ।

अस्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे ।

यावत्सम्यक् न भाव्यन्ते‡ न भस्यृचाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्यते ॥

अनुदितस्य तु द्वैविध्यं, अनुदितः समयाध्युषितश्च ।

तथाच मनुः ।

उदितानुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति ॥

अनुदितसमयाध्युषितलक्षणमाह

* विशाखः ।

† मृगशिराः ।

‡ न व्यक्तीभवन्ति ।

कात्यायनः ।

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रदूषिते* ।

कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं चरेत्† ॥

रेखामात्रश्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदितहोमः । सूर्ये ह वा अग्नि-
होत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रमह-
इति । उदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमसमर्थनात्, तथा
तत्समानतन्त्राणां छन्दागादीनामपि, आश्वलायनादीना-
मुदितहोमः । तथा तैत्तिरीयके ब्राह्मणे अनुदितहोमे निन्दा
श्रूयते ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वन्दिपुरोदयः । जुह्वति ये
चाग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्य-
ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ।

होमद्रव्याणि च स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितानि ।

दूर्भाक्षण्डुलैरक्षतैर्वा तदभावे श्यामाक, नीवार, वेणु,
यव, कन्द, मूल, फलादीनि इति । तण्डुलशब्दो
व्रीहियवोपलक्षणार्थः ।

* दूषिते इति पाठान्तरम् ।

† समयाध्युषितश्च स इति पराशरमाधवे पाठः ।

अतएव श्रुतौ ।

व्रीहिभिर्यजेत यवैर्व्या यजेत वः ।

वेणुयवा वेणुवीजानि ।

आहुतिपरिमाणञ्च स्मृत्यर्थसारे ।

व्रीहिणाञ्च यवानाञ्च अतमाहुतिरिष्यते ।

व्रीहिवदेव तण्डुला अपि ।

यद्वा धान्यं* चतुःषष्टिराहुतः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्दृतस्य च ॥

यावति प्रदेश उक्तसंख्यकास्तिलास्तिष्ठन्ति, तदर्द्धदेशव्यापि-
ष्टतमाहुतौ भवतीत्यर्थः । एवं सायं प्रातर्नित्यहोमो निवर्त्त-
नीयः ।

होमे कर्त्तारो दर्शिताः स्मृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक्शिथो† गुरुभ्राता भागिन्यः सुतापतिः‡ ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव तु ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्युक्षणक्रियाम् ॥

असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ॥

द्वयोरप्यसमक्षं चेद्भवेद्भुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

* प्रस्थधान्यमिति माधवीये पाठः ।

† पुत्र इति देशान्तरीयः पाठः ।

‡ अत्र विट्पतिरिति देशान्तरीयः पाठः ।

असन्निधौ तु पत्नी स्याद्ध्वर्युस्तदनुज्ञया ।
 उन्मादे प्रसवे चत्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥
 नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते ध्रुवम्* ।
 सर्व्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिः ॥
 अग्निधमने च विशेषो दर्शितः कात्यायनेन ।
 जुह्वंश्च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना† ।
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखादिषु ह्यजायत‡ ॥

तथा ।

नाग्निं मुखेनेति वर्त्ता लौकिके योजयन्ति तत् ।
 यदा मुखेन धमनं तदा न नलिकादिव्यवधानेन साक्षादिति
 ज्ञेयम् ।

बोधायनः ।

आसायं कर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्म्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरात् ॥
 मैत्रायणीयपरिगिष्टेऽपि ।
 ऋषयो हस्तप्राप्ता युका आसंस्ते अग्निर्होत्रेणातप्यन्ते

* प्रतमिति पाठान्तरम् ।

† मुद्रितच्छन्दोगपरिशिष्टपुस्तके पाठान्तरं दृश्यते यथा --

होतव्यं च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्व्यजनादिना ॥

‡ तत्रैव पाठान्तरं यथा -- मुखेनैव धमन्त्यग्निं मुखादिषुऽध्यजायत ।

समस्तहोमानपश्यंस्तथा द्विरात्रायषड्रात्रायार्द्धमासाय-
मासायाग्निहोत्रमनुजुहुवुः । तस्माद्यायावरः* आमया-
व्यार्त्तो† वार्द्धमासाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्व-
णोऽन्ते सायञ्च प्रातरेव चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्न-
यनमेका समित्सकृद्धीमः । सकृत्प्राणिमार्जनमिति ।
पक्षादौ यजनीयेऽहनि प्रतिपदि पर्वणाऽन्ते पक्षान्ते-
ऽमावस्यादावीपवसथ्ये अग्न्याधानदिने‡ अत्र च पक्षान्ते
सायंकाले चतुर्दश पञ्चदश वा आगामिदिनपरिगण-
नेन§ स्वशास्त्रोक्तप्रकारेण चतुरात्तादीनि¶ हवींष्युपादाय
सकृच्च सम्मार्ज्जनादिकं विधाय सकृदेव होमः कर्त्तव्यः ।
देशकालकर्त्तृदेवताहविषामेकत्वात्तन्त्रम् । एवं पक्षादौ
यजनीयेऽहनि प्रातराप्रातश्च गौणकालाश्रयणं पक्षहो-
मश्च देवात्कस्मिन् उत्कर्षे प्रवासादिनिमित्ते च वेदि-
तव्यम् । न सर्वदा एवं द्वित्यादिदिनार्थमपि नि-
मित्तसद्भावे तन्त्रेण होमः ।

पक्षहोमे विशेषः॥माह ।

* पुनः पुनर्गमनशीलः ।

+ आमयावी रोगी आर्त्तोऽन्यप्रकारेण कातरः ।

‡ अग्न्याधानदिने इति क्वचिप्याठः ।

§ आगामिदिनगणनेन द्वासवशात्कदाचिच्चतुर्दशदिनं कदाचिद्वा पञ्चदशदिनम् ।

¶ चतुर्गृहीतादीनि इति क्वचिप्याठः ।

॥ पक्षहोमिनन्तत्पक्षमध्ये आपन्नवृत्तौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्य इत्याह ।

मरीचिः ।

पक्षहोमानथो दत्त्वा गत्वा कस्मान्निवर्त्तते* ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न च दोषभाक् ॥

पक्षहोमानित्युपलक्षणमतोऽन्यत्राप्येवमेव, अत्र च सायं होमे यद्व्यं स्वीकृतं हविष्केण तदेव प्रातर्होमेऽपि नान्यत् । यतः सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गोऽयमेक एव प्रयोगः । एकस्मिंश्च प्रयोगे प्रक्रान्तद्रव्यपरित्यागेन द्रव्यान्तरस्वीकरणं न युज्यते, इति व्रीहि-यववाक्यमीमांसायाममीमांसि मीमांसकैः । अथ देवात्सायं होम-गृहीतद्रव्यं प्रातर्होमे न प्राप्येत तदा तद्रव्यप्रतिनिधिभूतं द्रव्यान्तरं गृह्णीयान्न तूक्तव्रीह्यादिमध्ये अन्यतमं ग्राह्यम् । अप्रतिनिधिद्रव्यान्तरे प्रकृतिद्रव्यावयवाभावात्प्रतिनिधौ प्रकृति-द्रव्यावयवसम्भवाच्च । एतदपि प्रतिनिधिपदे निर्णीतम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

हव्यार्थे गोष्ठृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं यत्तिलसम्भवम् ।

तदलाभे तु सस्नेहः कौसुभः सर्षपोद्भवः ॥

वृचस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।

* पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मान्निवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यात् न चासौ दोषभाग्भवेत् ॥

इति पराशरमाधवीयं पाठः ।

तदलाभे यवव्रीहिश्चामाकान्यतमोद्भवम् ॥

पिष्टमालोढ्य यत्नेन * घृताग्रं योजयेत्सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥

अथ प्रसङ्गात्सकलनित्यनैमित्तिककर्म्मोपयोगितया मुख्य-
कालातिक्रमे गौणकालो निरूप्यते । ननु को मुख्यः को
वा गौणः उच्यते । यो विहितः स मुख्यः, यथा वृद्धिश्चाद्वादौ
प्रातरादिः, यश्च विहितसमीपवर्ती उपरितनस्तेष्वेव कर्म्म-
स्वङ्गत्वं नीयमानः सङ्गवादिकालः स गौणः ।

तदाहुः त्रिकाण्डमण्डनमिश्राः ।

यद्वागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्म्मणः ॥

यद्वागामिक्रियामुख्यः कालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्म्मणि ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्म्मणोर्मध्ये पूर्वस्य कर्म्मणः
स्वकालादुत्तरो यः कालः उत्तरकर्म्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्म्मणो गौणकालः, अथवा आगामिक्रियाया उत्तरक्रियाया
मुख्यकालस्तस्यापि प्राक्तनकर्म्मणि पूर्वकर्म्मणि केचिन्नौण-
कालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्तरालवदिति । यथा

पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालः पूर्वकर्मणि गौणः, तदुत्तरकर्म-
मुख्यकालोऽपि पूर्वकर्मणि गौण इत्यर्थः* । न तूत्तरकर्ममुख्य-
कालः पूर्वकर्मानुष्ठाने† हि न स्वीकर्तुमुचितः तथाहि पूर्व
कर्म तावत्स्वकालाव्यच्युतं विनष्टप्रायं, तदुत्तरकर्मकाले
क्रियमाणं तस्मादुत्तरकर्मोपसारयति‡ । ततश्च स्वकाला-
द्विच्युतं तदपि प्रनष्टरूपं भवति । तदपि उत्तरकर्मकाले§ यदि
क्रियते तर्हि विनष्टसमाधानगतं प्रसज्येतति॥ चेद्वाढमेवम् ।
उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरयोः कर्मणोरवकाशे॥ सतीदमुच्यते ।
न पुनरसतीति** न दोषः । एवं स्थितं विचार्यते किमयं

* पूर्वकर्मणि स्वकालानुष्ठितपूर्वकर्मविषये एव उत्तरकर्ममुख्यकालस्य शास्त्रे
गौणत्वमुक्तं न तु स्वकालाकृतस्य कर्मणोऽनुष्ठानार्थं तदेवोपपादयति न तूत्तरत्यादिना ।

+ पूर्वकर्मानुष्ठानार्थमुत्तरकर्ममुख्यकालः न तु गौण इत्यर्थः इत्यनुपपन्नान्वयः
हि यतः स्वीकर्तुमुच्यते न भवति ।

‡ पूर्वकर्मानुष्ठानेनैव उत्तरकर्मणी मुख्यकालातिपातादेव तस्मात् स्वमुख्यकालात्
उत्तरकर्म अपसारयति दूरीकरोति ।

§ तदपि उत्तरकर्मकालं तदुत्तरक्रियमाणकर्मणीमुख्यकालं ।

॥ यदि उत्तरोत्तरकालं पूर्वपूर्वकर्मणः करणं भवेत्, तदा कालातीतञ्च यत्कर्म
अकृतं तदिनिर्दिष्टमिति शास्त्रेण विनष्टस्य असिद्धस्य बहुशः कर्मणः समाधानं सिद्धिः
प्रसज्येत प्रसक्तं भवेदित्यर्थः ।

॥ शास्त्रान्तरेण कालान्तरकर्तव्यत्वेन विधाने ।

* असति शास्त्रान्तराभावे सति इत्यर्थः तथाच यस्य शास्त्रान्तरे कालान्तरमुक्तं तस्य
देवान्मुख्यकालं अकरणं गौणकालं करणं यस्य नास्ति शास्त्रान्तरं तस्य मुख्यकालाकरणं बाध
एव न गौणकालकल्पनमिति समुद्दितायः ।

गौणः कालः सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणां मुख्यकाला-
सम्भवे अङ्गमुत नेति तत्र ब्रूमः । काम्यवर्ज्यं नित्यनैमित्ति-
कानि सर्वाण्यपि मुख्यकालातिक्रमे गौणकाले कर्त्तव्यानीति ।
आवश्यकेषु नित्यनैमित्तिकेषु यथा शक्त्यात्तथा कुर्यादित्य-
भिधानादिहिताङ्गाभावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्य न्याय्य-
त्वान्मुख्यकालातिक्रमे गौणकालो ग्राह्यः ।

तथाच मण्डनमिश्रः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणाऽप्यदेदृशो भवत् ॥ इति ।

ईदृशः मुख्यकालसदृशः ।

अत्रापि विशेषस्तेनैवाक्तः ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरन् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिमाचरेदिति ॥

निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ।

तथा ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकालं समाचरेत् ।

देशकालशक्त्यपेक्षया प्रायश्चित्तकरणमकरणं वेति व्यवस्था ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं* नित्यकर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलापोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत् ॥

आद्वे तु विशेषः ।

सम्यारात्रोर्न कर्तव्यं आद्वं खलु विचक्षणैः । इति ।
सम्यायां रात्रौ च आद्वं न कर्तव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
यदा शक्त्यात्तदा कुर्यात् । इत्युपबन्धात्* काव्येषु न गौण-
स्वीकारः नित्यनैमित्तिके तु यथा शक्त्यादित्युपबन्धाद्वैपरि-
ग्रह इति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति वेति ।

काव्ये प्रधानसचिवत्वमितरत्रासचिवत्वम् । सचिवत्वं सट्ट-
शत्वम् । प्रधानमिवाङ्गान्यपि मुख्यानेव न गौणानीत्यर्थः ।
यदि एवं तर्हि दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादि-
विहितकालातिक्रमे तदनन्तरगौणकालकर्तव्यता प्रसज्येतेति
चेत् । अस्तु नाम का नो हानिर्गौणकालस्वीकारवादिनां,
एवं प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते । काले हि कर्म विधीयते, न
कर्माणि कालः, यत्स्वेच्छाविनियोगाहं† तदुपादेयम् । यदुपादेयं
तद्विधीयम् । कालस्तु स्वेच्छया कर्तुं न शक्यः‡ । अतएवानुपा-

* उपक्रमात् ।

† प्रातियोग्यम् ।

‡ द्रव्यवत्कर्षधीनत्वाभावादिति भावः ।

देशपञ्चकमध्ये मीमांसकैः कालः परिगणितोऽतः कालोद्देशेन कर्म विधातव्यम् । तथाच कालो निमित्तं निमित्तभूत-
कालाभावेऽधिकाराभावात्कालान्तरे कृतमकृतमेवेति । गौण-
कालग्रहणं नाचितम् । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः
स ह्यफलाधिकरणेः प्रापणाच्च निमित्तस्येत्यस्मिन् सूत्रे प्रति-
पादितः ।

लोकाद्विरपि गौणस्यापरिग्राह्यत्वमाह ।

गणिताज्जायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरन्त्वेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु मण्डनमिश्रैरभिहितम् ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् । इति ।

तद्विवोदितानि कर्माणीत्यादिना यत्र गौणकालाभ्यनुज्ञानं
वाचनिकं तद्विषयम् ।

अतएव मण्डनमिश्राः ।

मुख्यकाले हि मुख्यचेत्साधनं नैव लभ्यते ।

तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेनः३ गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ इति ।

* सहि अधिकाराभावोहि अफलाधिकरणं यस्मिन् कर्मणि कृते फलं नास्ति तत्
अफलं अफलमधिकृत्य यत्र विचार्यते तदफलाधिकरणं तस्मिन् ।

+ प्रतिनिहितद्रव्यम् ।

‡ लाभार्थम् ।

यत्तु ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता । इति ।
तस्यायमभिप्रायः । स्वकालं प्राप्तस्य कर्मणो मुख्यद्रव्याभावेन
विलोपी न कर्त्तव्यः । अपि तु मुख्यकाल एव मुख्यद्रव्याभावे-
ऽपि प्रतिनिधिद्रव्येन कर्म निवर्त्तनीयमिति । अतो वचन-
मन्तरेण संवत्सरर्तुमासतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्माणि
स्वकालातिक्रमे कालान्तरे कर्त्तुं न युज्यन्ते अपि तु तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमेव कुर्यात्, यच्च गौणकालानुष्ठानं दृश्यते तच्छिष्ट-
गर्हापरिहरणाय स्वमनःपरितोषाय वेति । एवं सर्व्वमनवद्यम् ।

इति गौणमुख्यकालनिर्णयः ।

अथ समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभकालादिः ।

तत्र सुरेश्वरः ।

वैशाखे सुभगा प्रभूतधनिनी मार्गे च पुत्तान्विता
फाल्गुन्ये प्रियवक्त्रभा प्रियतमा नित्यं प्रिया पुत्तिणी ।
बन्ध्या निर्धनदुर्भगा विरहिणी सांझेगता नित्यशो
नूनं देवसमापि दुःखमतुलं लेभेऽन्यमासे गता ॥
मार्गफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्व्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुत्वाद्धानुराधाश्विनी

शुक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणब्राह्मणे* प्रशस्ते तिथौ ।
 कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये† भागवे
 जीवारास्फुजितां‡ दिने नववधूसङ्गप्रवेशः शुभः ॥
 भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तं गते भागवे
 सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे तु कृष्णतरे ।
 हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटगं§ दिक्पतिं
 चानीता गुणशालिनी नववधूर्निर्त्योत्सवैर्नन्दते ॥
 पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणोत्तरे ।
 पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥
 स्वभवनपुनःप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे नववध्वा गृहा-
 गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ।

इति द्विरागमनम् ।

* सृगशिरो धनिष्ठीत्तरात्रय पुनर्वसु पुष्या चित्रातुराधाश्विनी स्वाति श्रवणा शतभिषा
 रोहिणी नक्षत्रेषु ।

† वृहस्पति मङ्गल शुक्राणाम् ।

‡ जीवन्नास्फुजितां दिने इत्येव पाठान्तरं साधु तथाच श्रीप्रतिसंहितायां वारेष्विज्य
 सितेन्दुविम्बु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्या मन्मथ मीन तौलि सृगभे स्यादङ्गना-
 द्वागमः ।

§ सधुखगम् ।

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः ।

मद्यपासत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिताप्यधिवेत्तव्या हिंस्त्रार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥

मद्यपेति यज्जातीयाया यन्निषिद्धं मद्यं तत्पानकर्त्तराभिधीयते ।
असत्यवृत्ता असाध्वाचारा प्रतिकूला भर्त्तुरनिष्टकारिणी हिंस्त्रा
पुत्रदासादिताडनशीला अर्धघ्नी उपेक्षादिना अर्थविनाश-
कारिणी । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ।

यान्नवल्काः ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषदेषिणी तथा ॥

धूर्त्ता वञ्चनप्रधाना स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजननी ।

अधिवेदनप्रतीक्षणे काला मनुनीक्ताः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेत्तव्येति शेषः ।

देवलः ।

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्तातिप्रसवां स्त्रियम् ।

दश बन्ध्याञ्च निन्द्याञ्च द्वादश स्त्रीप्रसूयतीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्तार्थं धर्म्यतः स्त्रियम् ।

पुत्तलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवा हि ते ॥

अतिप्रसवा प्रसवः पुष्पं रजः तद्योग्यकालमतिक्रान्ता । निन्द्या

श्वित्रादियुक्ता । प्रसवाः फलानि ते पुत्राः ।

एकामूढा तु कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ॥

अष्टदशकालप्रतीक्षा* विकल्पा वयःशक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता बोद्धव्याः । समर्थस्तोषयित्वार्थैरित्यत्रार्थैरित्युपलक्षणम् । अत उपायान्तरेणापि सा परितोषणीया, येषु तु अधिवेदननिमित्तेषु न कालविशेषः अयते तेषु यावता कालेन तद्दोषनिश्चयो भवति तावत्कालं प्रतीक्षेत ।

यान्नवल्करः ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकमधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि यस्यै पूर्वं विवाहादिसमये स्त्रीधनमलङ्कारादि न दत्तं तस्यै समं दातव्यम् । पश्चादुद्धमानाया यावद्दीयते तावदित्यर्थः । दत्ते तु पूर्वमेवालङ्कारादिके दत्ते अर्द्धं, अत्रार्द्धशब्देऽंशमात्रपरो न तु समांशपरः पूर्वस्यै दत्तमलङ्कारादिकं नवोढालङ्काराभ्यूनं चेद्यावता तन्नाम्यं भवति तावदातव्यमित्यर्थः ।

मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुषिता गृहात् ।

* बन्ध्याविषये मनुना अष्टादशप्रतीक्षणमुक्तं देवलेन दशादशप्रतीक्षणमुक्तं तद्विरोधपरिहाराय एतदुक्तं भवति ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

याज्ञवल्करः ।

अधिविन्ना तु भर्त्तव्या महदेनीऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकम्पं दम्पत्योस्त्रिवर्ग*स्तत्र वर्द्धते ॥

मनुः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपमता च या ॥

जुङ्गितः प्रतिलोमजः ।

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्करः ।

हृताधिकारां मलिनीं पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्द्व्यभिचारिणीम् ॥

इत्यधिवेदनम् ।

अथ स्त्रीधर्माः ।

तत्रादौ तासामवश्यरक्षणीयत्वं प्रदर्श्यते ।

तत्र मनुः ।

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

* धर्मार्थिकामाः ।

† यासमानिण उपजीव्यते ।

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनास्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनस्त्वह ॥
 तस्माद्यत्नेन रक्षेत भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
 विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रा रक्षन्ति वार्धके न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः ॥
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रमादेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

भारते ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च स्त्रीणां वै दूषणानि षट् ॥
 नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः* ।
 सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिमर्गजम् ।
 परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
 द्रोहभावं कुकार्यञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥

यादृग्गुणेन भर्त्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा* ॥

अथ रक्षोपायाः ।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
श्रीचे धर्मेऽन्नपक्त्वां† च पारिणायकस्य‡ रक्षणे ॥

अथ स्त्रीकर्तव्यधर्माः ।

तत्र मनुः ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेश्वपि ॥
पित्रा भर्त्ता सुतेनापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एतेषां विरहेण स्त्री गर्हिता स्यात्कुलदये ॥
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

* नदी ।

† अन्नपाके ।

‡ आदर्शप्रभृति द्रव्यस्य ।

याज्ञवल्क्यः ।

संयतीपस्करे* दत्ता हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
 कुर्यात्स्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
 स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्य्यमेष धर्मः परः स्त्रियः ।
 आशुहेः सम्पतीचो हि महापातकदूषितः ॥

मनुः ।

विशीलकामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 उपचर्य्यः† स्त्रिया साध्वा सततं देववत्पतिः ॥
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
 पतिः संसेव्यते येन‡ तेन स्वर्गं महीयते ॥
 पत्न्यौ जीवति या स्त्री स्यादुपोष्य व्रतचारिणी ।
 आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चाधिगच्छति ॥
 पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवती वा मृतस्य च ।
 पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥
 मृते जीवति पत्न्यौ च या नान्यमुपगच्छति ।
 सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥

स्कान्दे ।

प्रसुमन्तु सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ।
 आतुरेष्वपि कार्य्येषु§ पतिं नोत्सापयेत् क्वचित् ॥
 स्त्रीधर्म्मिणी त्रिरात्रन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।

* पाकीपकरणद्रव्यसंग्रहे । † सेव्यः । ‡ हत्वर्थे तृतीया । § पीडाजनकेषु कार्य्येषु
 सत्स्वपि । ॥ आक्रीणं न कुर्यात् ।

स्वं वाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नाता* न शुध्यति ॥
 सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् ।
 अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥
 हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूर्पासकञ्च† ताम्बूलं मङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
 केशसंस्कारकञ्जरीकरकर्णविभूषणम् ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न‡ कचिक्वती ॥
 न रजक्या न कामुक्या§ तथा श्रमण्यापि¶ च ।
 न च दुर्भग्या वापि सखित्वं कुरुते तु सा ॥
 भर्तृविद्वेषिणीं नारीं न सम्भाषेत कर्हिचित् ॥
 नैकाकिनो कचिद्भयान्नानग्ना स्नाति वै कचित् ।
 नोदूखले न मूषले न वर्डन्यां॥ दृषद्यपि** ।
 न यन्त्रके न देहल्यां†† न स्त्री चोपविशेत्कचित् ।
 उक्ता प्रत्युतरं दद्याद्या नारी क्रोधतत्परा ।
 सा शुनी जायते ग्रामे शृगाली विजने वने ॥
 अपराधी न वक्तव्यः कलहं दूरतस्त्यजेत् ।
 गुरुणां सन्निधौ कापि नो ब्रूयाच्च न वा हसेत् ॥
 ताडिता ताडितुं चेच्छेसा व्याघ्री वृषदंशिका‡‡ ।
 कटाक्षैर्वीक्षते या तु भर्तारं कुपिता हठात् ।

* कृतस्नाता । † कञ्जुलिकां कञ्जुलि इति यस्य प्रसिद्धिः । ‡ त्यजेत् । § कार-
 क्येति पाठान्तरम् । ¶ भिक्षुक्या । ॥ वाङ्मनीति प्रसिद्धिः । ** प्रसूते । †† दाराधीभाने ।
 ‡‡ विडाली ।

केकराची* तु सा नूनं भवेद्वै नात्र संशयः ॥
भर्तारं या समुत्सृज्य मिष्टमश्नाति केवलम् ।
ग्रामे वा शूकरी वा स्याद्गर्दभी वा श्वविड्भुजा ॥

यान्नवलक्यः ।

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

ग्रहः ।

नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत्
न परपुरुषं भाषेतान्यत्र बणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यो न
नाभिं दर्शयेत् । आगुल्फाद्वासः परिदध्यान्न स्तनी
विवृता कुर्यान्न ह्रस्वेदपातृतं न भर्तारं तद्वभून्वा
दिथ्यान्न गणिका†धूर्त्ताभिचारिणी‡प्रव्रजिताप्रेक्षणि-
का§मायामूलकूहककारिका॥दुःशीलादिभिः सहै-
कत्र तिष्ठेत्संसर्गे चारित्रं दुष्यतीति ।

अथ स कलस्त्रीधर्म्मे विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः ।

अथ पतिव्रताविशेषधर्माः ।

तत्र मनुः ।

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

* वक्राची । † वेश्या । ‡ हिंसाकारिणी । § नृत्यगीतदर्शनकारिका । ॥ भाया

मूलकूहककारिणी प्रत्येकं कारित्वेनैवान्वयस्तेन मूलकारिका धनद्विकारिका ।

भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोऽपि वा ॥
 भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥
 भुङ्क्ते भुङ्क्ते पतौ या तु ह्यासीना चापि वासिते ।
 विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिबुध्यते ॥
 अनलङ्घ्यतमात्मानं पत्युर्नो दर्शयेत्कचित् ।
 कार्यार्थं प्रोषिते पत्न्या सर्वमङ्गलवर्जिता ॥
 न च तन्नाम गृह्णीयात्तस्यायुषं विवर्द्धयेत् ।
 पुरुषान्तरनामापि न गृह्णीयात्कदाचन ॥
 आशुशपि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति ।
 इदं कुरु कृतं ज्ञामिन्नन्यतामिति च क्वचित् ॥
 आहता गृहकार्याणि त्र्यङ्गुला गच्छति सत्त्वम् ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता शोधयेत्स्वयम् ॥
 नियमोदकवल्लीश्च पतपुष्पादिकञ्च यत् ।
 सा च ते भर्तुरुच्छिष्टं मिष्टमन्नफलादिकम् ॥
 महाप्रसादमित्युक्ता पतिदत्तं प्रतीच्छति ।

हारीतः ।

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र चैव प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥

अथ च सर्वासां स्त्रीणां पतिव्रतानामगर्भिणीनामबालापत्याना-
 माचाण्डालं साधारणो धर्मः । अपतिव्रतादीनामधिकारात् ।
 ननु च अपतिव्रतादीनामप्यधिकारोऽनुगमने श्रूयते ।

तथाच महाभारते ।

अवमन्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तते या च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति यथाविधि ।

कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूताः भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृतिः या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्तानुमरणं गता ॥ इति ।

नैतत्कारणं उतशब्दश्रवणात्सर्वाः पूता भवन्त्युतेति पत्यवमान-
कर्त्तृणादीनामपि पापक्षयोऽस्ति किमुतादिप्रभृति या साध्वी
तस्याः पापक्षयः परलोकश्च विद्यत इति । साध्व्या उत्तम-
लोकप्राप्तिविधायकवाक्यशेषत्वेन तच्छ्रावकत्वेनापि चरितार्थ-
त्वात् । साधारणार्थत्वञ्च भर्त्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपा-
दानादेव गम्यते । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि
पैठीनस्यङ्गिरःप्रभृतीनां वाक्यानि ।

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ॥

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्येवमादीनि तानि पृथक्चितिविषयाणि ।

पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

अन्यासाच्चैव नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः ।

इत्युशनसो विशेषस्मरणात् । इत्यञ्चान्वारोहस्य स्वर्गादिफल-
युक्तत्वेन काम्यत्वात् ।

अतएव विकल्पमाह विष्णुः ।

मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणञ्चेति ।

देशान्तरमृते पत्नौ ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिः सहानुगमनं भवत्येव ।
इतरासान्तु अस्यभावेऽपि पतिपादुकादिकचिह्नं किमपि
गृहीत्वा चिह्नाभावेऽपि भवति । पृथक्चित्यनुज्ञानाद्बनु च
पतिव्रताया इदमनुगमनं नित्यमेव ।

तथा च हारीतः ।

आर्त्तात्तं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।

मृते स्त्रियेत या पत्नौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता* ॥

अतो मृते या स्त्रियेत पतिव्रतेत्यनेन नित्यत्वं द्योत्यते । अतः
अनित्यत्ववर्जनमयुक्तमिति चेन्नैवम् ।

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छेदपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

मनुना पतिव्रताया अननुगमनस्याभिहितत्वात् । अत्र
साध्वीत्यनेन पतिव्रताभिधीयते । अन्यथा ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिते-
त्यनेन पौनरुक्त्यप्रसक्तेः† । तथा महाभारते भगवान्वासाः ।

* साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेति देशान्तरीयः पाठः । † पौनरुक्तिप्रसक्तेरित्येव पाठः
साधुः । तथाच यदि पतिव्रतात्वं मरणनियतं तदतिरिक्तस्थले साध्वीत्वं तदा ब्रह्मचर्ये व्यव-
स्थिता इत्यनेनैव साध्वीत्वप्राप्तौ साध्वी इत्यस्य पुनरुक्तं स्यात् अतोऽपुनरुक्ताय साध्वीत्यनेन
पतिव्रतात्वमेव मनुना विधीयते इत्यवश्यं वाच्यम् ।

पतिव्रतायाः सत्या अग्निप्रवेशं दर्शयति न चाग्निप्रवेशेन पतिव्रतात्वम् ।

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविशेत् हुताशनम् ।

तत्र चित्राङ्गदधरं भर्त्तारं सानुपद्यते ॥ इति ।

न च तस्माद्दहनपुरुषायुषः स्वकामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधः विषयभेदात् । श्रुतिर्हि सामान्येन शास्त्राविहितं स्वेच्छा-मरणं निषेधति । स्मृतिस्तु भर्त्तरि मृते ज्वलनप्रवेशविशेषेण मरणविशेषं विधत्ते । अतो विषयभेदान्न विरोधः । यथा न* हिंस्यात् सर्वभूतानि सामान्यशास्त्रमग्निषोमीयं पशु-मालभेतेति विशेषशास्त्रविषयमुत्सृज्य प्रवर्त्तते तद्वदत्रापि इति न कश्चिद्विरोधः । ननु

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।

पुनात्यविधवा† नारी तमादाय म्रियेत या ॥

इत्येवमादि हारीतादिवाक्यानि ब्रह्महत्यादिदोषनिवृत्ति-मनुगमनेनाभिदधति । एतदनुपपन्नं शास्त्रफलं‡ प्रयोक्तृविल-क्षणत्वादिति न्यायेनापूर्वफलयोः कर्त्तृसमवेतत्वात् । पति-गतदुरितापूर्वस्य पत्नीगतानुगमनेनानिवृत्तिः । निवृत्त्य-भ्युपगमे तु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं शास्त्रसिद्धं

* सा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति पाठान्तरम् । † पुनाति विधवा नारीत्येव पाठः साधुः । ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्यङ्गिरसभाषित-मिति देशान्तरीयपाठः । ‡ शास्त्रफलं शास्त्रोक्तकर्मजन्यफलम् । प्रयोक्तृविलक्षणत्वात् अनुष्ठादनियतत्वात् ।

व्याहृत्येति चेत् षाढम् । ब्रह्मघ्नो वेत्यादीनि वाक्यानि अनु-
 गमनविधिषेखेनार्थवादादनुगमनस्य प्राशस्त्यं वर्णयन्ति ।
 अतो न स्वार्थे प्रमाणानि युक्तमेवार्थवादत्वम् । ब्रह्म-
 हननादिदोषदृष्टस्य पतितत्वेनासौ संस्कारमेव तावन्नार्हति
 दूरेऽनुगमनमतः प्राशस्त्यपराणीति न कदाचिदनुपपत्तिः ।
 एवं वा द्विविधं कर्म प्रारब्धमप्रारब्धञ्चेति । तत्र प्रारब्धकर्मणां
 भोगादेव क्षयात्प्रारब्धमपि अनुगमनरूपप्रतिबन्धकेन प्रति-
 बद्धम् । विद्यमानमप्यविद्यमानमिव सदुदास्ति । तथाचानु-
 गमनस्वर्गादिकमनुभूय पश्चात्प्रारब्धशेषमुपभुङ्क्ते । अप्रा-
 रब्धकर्म द्विविधं फलदानोन्मुखमनुमुखञ्च यदुन्मुखं प्रारब्धं*
 कर्म तदनुगमनेनापनुद्यते प्रायश्चित्तेनेव, अन्यथा पतिपत्न्योः
 स्वर्गसाधनत्वेनोपदिश्यमानानुगमनेन साध्याः स्वर्गानुपपत्तेः ।
 पुनात्यविधवा† नारी तमादाय स्त्रियेत येत्यत्र च पुनात्येत-
 दप्यनुपपद्यते । यत्तु‡ दानायोन्मुखमप्रारब्धं कर्म तस्यनि-
 वृत्तिरनुगमने भवतीत्येतदेव मनसि कृत्वा व्यासोऽप्याह ।

यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पागैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।

तिष्ठते विवशो दीनो वेद्यमानः स्वकर्मभिः ॥

व्यालयाही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

* यदुन्मुखं प्रारब्धमिति लिपिकरप्रसाद एव अप्रारब्धमित्येव साधुः अप्रारब्धं
 द्विविधमित्युक्ता विहितत्वात् । † पुनाति विधवा इत्येव साधुः । ‡ यत्न इत्येव साधुः
 यदुन्मुखमित्यस्य उक्तत्वात् पुनरुक्तापत्तेः ।

तद्वद्वर्त्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ॥ इति ।
 फलदानोन्मुखप्रारब्धं* कर्म्मनुगमनसाध्यस्वर्गोपभोगानन्तरं
 उपभुज्यते इति न विरोधः† । ननु फलदानोन्मुखप्रारब्धं
 प्रायश्चित्तस्थानीयेनानुगमनेन यथा तिनश्यति तथा फलदाना-
 नुन्मुखमपि‡ तेन वापगच्छतु विशेषाभावादिति चेन्न । पुना-
 तीत्युक्त्या पापनिवृत्तिः कल्पते§ कल्पना चानुपपत्तिवशात्,
 सा चानुपपत्तिः यावति कल्पिते शास्यति तावत्कल्पनीयं¶,
 तथापि॥ फलोन्मुखप्रारब्धकर्म्मनिवृत्त्यापि पुनातीत्यस्य चरि-
 तार्थत्वान्न सकलपापनिवृत्तिः** परिकल्पनीया तू††ककर्म्म-
 ण्यनिष्ठेनानुमानेना‡‡ निवृत्त्यापि पुनातीत्यस्यान्यगतदुरित-
 निवृत्तिः§§रयुक्तेति॥॥ तदपेक्षलम्॥॥ । पतिपत्न्योः सहकर्तृत्वे-

* भोगमात्रनाशप्रारब्धं सा भुक्तं चीयते कर्म्म कल्पकीटिशतेरपीति स्मरणात् ।
 † सहमरणजन्यस्वर्गोपभोगानन्तरं प्रारब्धकर्म्मजन्यफलभोगारम्भेण सा भुक्तं चीयत इत्यनेन न
 विरोधः । ‡ पुनाति विधवा नारी तमादाय सिध्यत या इत्यत्रेति शेषः । § फलदानो-
 न्मुखप्रारब्धकर्म्मजन्यपापफलनिवृत्तिः कल्पते इत्यर्थः । अन्यथा फलदानोन्मुखप्रारब्ध-
 कर्म्मेणा सहमरणान्नन्तरमपि निन्दितफले नरकादौ जाते सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादि-
 बाधापत्तेः । ¶ यत्पापफलप्रतिबन्धा सहमरणादिजन्यपूतत्वादिविधवापसत्त्वापफलानुत्पत्तिः
 कल्पनीया इत्यर्थः । ॥ तथाच इत्यर्थः, पुनस्तान्तरैःपि एवंविध एव पाठो दृश्यते ।
 ** सहमरणादिजन्यफलविरोधिफलदानानुन्मुखप्रारब्धकर्म्मजन्यकालान्तरभाविपापफलनि-
 वृत्तिर्न परिकल्पनीया इत्यन्वयः । †† तु किन्तु, उक्तकर्म्मणि सहमरणादिकर्म्मणि
 इत्यर्थः । ‡‡ अनुमानेनेति सहमरणादिना पूर्वसञ्चितफलदानोन्मुखप्रारब्धकर्म्मजन्यपाप-
 फलनिवृत्तिः कल्पनीया सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादिरूपफलबाधादित्येवंरूपमनुमानम् ।
 §§ पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिरित्यर्थः । ॥॥ नारी पुनातीत्यनेन नार्थाः कर्तृत्वयुतेः पतिगत-
 दुरितफलनिवृत्तेर्युक्तत्वान्न पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिः । ॥॥ असुन्दरम् ।

नाग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः* । इदञ्च दुरितं जन्मा-
न्तरकृतमेव निवर्त्यम् । एतज्जन्मकृतदुरितयुक्तस्य पतितत्वेन
तेन‡ सहानुगमनानधिकारात् । वैधव्यपालनेऽपि स्वर्गादि-
फलविशेषः स्मृत्यन्तरे स्मर्यते ।

पत्न्यौ मृतेऽपि या योषिद्वैधव्यं पालयेत्कचित् ।

सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गाङ्गीकान् समश्नुते ॥

विधवा कवरीबन्धा‡ भर्तृबन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥

एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

चिरान्नं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा ॥

मासोपवासं वा कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ।

कच्छं पराकं वा कुर्यात्तप्तकच्छमथापि वा ॥

यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।

प्राणयात्रां प्रकुर्वीत द्वावत्प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥

पथ्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ।

तस्माद्भूयनङ्कार्यं पतिसौख्यं समीहिता ॥

नैवाङ्गेदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यन्तया पुनः ॥

तर्पणं प्रत्यहङ्कार्यं भर्तुः कुमतिलोदकैः ।

तर्पणं पुत्तपौत्ताभावविषयम् ।

* सपत्नीकां धर्ममाचरेदिति स्मरणात् । + पुरुषानुष्ठिताग्निहोत्रकर्षजन्मादृष्टेन पवरा
अपि स्वर्गोपपत्तिः तद्वत् । ‡ पतितेन पत्न्या । § कवरीबन्ध इति पाठान्तरम् ।

विष्णीस्तु पूजनङ्कार्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा ।
 पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्ययुः समीहितम् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णीर्नामग्रहं मुहुः ॥
 एवंविधैश्च विधिवद्विधिस्यैर्नियमैर्व्रतैः ।
 वैशाखाङ्कार्तिकान्माघानिवमेवातिवाहयेत् ॥
 नाधिरोहेदनङ्गाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चूकत्र* परीदध्याहासी न विक्तं† वसेत् ॥
 अट्टष्टा च‡ तासु न किञ्चित्§ न कुर्याद्भर्त्तृतत्परा ।
 एवंधर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।
 पतिलांकानवाप्नोति न भवेत्कापि दुःखिता ॥ इति ।
 इति मदनपारिजाते मदनक्षितिपालनदानजलरुद्धे ।
 स्तवको द्वितीय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परा॥ शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 द्रियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिश्यस्य भणितिः॥ ॥

इति पण्डितपारिजातकटीरमल्लेत्यादिविरुदराजीविराजमानस्य
 श्रीमदनपालस्य निबन्धे पारिजाताभिधेये द्वितीयः स्तवकः ।

* कञ्चुलीति प्रसिद्धिः । † रञ्जितम् । ‡ अट्टष्टापि । § अप्रियमिति शेषः ।
 ॥ परमिति पाठान्तरम् । ॥ श्लोकार्थस्तु - येषां प्रधानपुरुषाणां शास्त्रे शास्त्रश्रवणे मतिः

तृतीयः स्तवकः ।

अथ गृहस्थस्तवकानन्तरं गृहस्थोपयोगित्वादाह्निकमार-
भ्यते ।

तत्र विष्णुः ।

गृहमेधिनि यत्प्रीक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।

ब्राह्म्ये मुहूर्ते चोत्थाय तत्सर्वं सम्यगाचरेत् ॥

मनुरपि ।

ब्राह्म्ये मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

विष्णुपुराणे* ।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रञ्च मितदैवत्यं मूत्रपुरीषोत्सर्गः । प्रसाधनं केशानाम्, अञ्जनं

बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन रमणीया, व्यवहृतिः स्वभावः परा श्रेष्ठा द्वाव्यं शीलं शीलता च
प्रशंसनीयं ते प्रधानपुरुषाः जगति जगन्मध्यं ऋजवः सारल्ययुक्ताः कतिपयं कियन्तः ।
व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्यति उपाधिबिशिष्टगुरोः शिष्यस्य ग्रन्थरचयितुरियं भणिति-
रुक्तिः तेषां प्रधानपुरुषाणां मुकुरतलभूते निर्मले चित्ते मनसि चिरं स्थितिं इयात् स्थानम्
वाप्नुयात् ।

—

* एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा ग्रन्थकारैर्लिखितं मनुसंहितायास्तृतीयाध्याये वचनं
लभ्यते च ।

सौवीरायञ्जनम् । ब्राह्ममुहूर्त्तलक्षणं ब्रह्मवारिप्रकरणेऽभि-
हितम् ।

विष्णुः ।

उत्थायोत्थाय बौद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति* ॥

इति सच्चिन्त्येष्टदेवतां स्मरेत् ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्ति शेषतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तेश्च कुकुटचतुष्कम् ।

स्मरणमपि वाराणस्याः निहन्ति दुःस्वप्नप्रपञ्चकुन्म्† ॥

कात्यायनः ।

रोचनां चन्दनं गन्धं सदृङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं रविमप्येवमस्येत्यातरेव हि ॥

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गां मृगं‡ धार्मिकं महीम्§ ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्त आपङ्गाः प्रमुच्यते ॥

* मरणव्याधिशोकानां महद्भयं किमद्य उपस्थितं निपतिष्यति भविष्यति इति उत्थाय उत्थाय प्रबुध्य प्रबुध्य बौद्धव्यं चिन्तनीयम् । + अविमुक्तचरणयुगलमविमुक्तेः अचरणयुगलं, दक्षिणमूर्त्तेश्च शिवमूर्त्तिविशेषस्य स्मरणं कुकुटचतुष्कं कुकुटनामद्विजचतुष्कं वाराणस्याः स्मरणमपि अपञ्चकुनं अनिष्टमूचकं दुःस्वप्नं निहन्ति । तथाच — वाराणस्युत्तरे तीरे कुकुटी नाम वै द्विजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःस्वप्नश्च विनश्यति इति काशीखण्डम् । ‡ वृषमिति पाठान्तरम् । § नदीमिति पाठान्तरम् ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधिसु ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभिहितः ।

अथ दन्तधावनम् ।

विष्णुः ।

कण्टकीक्षीरवृक्षोत्प्लवं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं कूर्चाग्रं मग्नपर्वकम्* ॥

दन्तकाष्ठायं भक्षयित्वा प्रशिथिलावयवं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यद्यर्थिकृतकूर्चकमित्यपि पाठः । यदि दन्तकाष्ठं पर्वयुक्तम्भवति तदा पर्वद्वयमध्यभागं क्षित्वा तत्र कूर्चकम् प्रशिथिलावयवं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । दन्तधावनं चाग्नेण कर्त्तव्यम् ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

मध्याङ्गुलसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्नेण तु धावयेत् ॥

मनुः ।

तिक्तं कटुकप्रायं वा सुगन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरवृक्षात्तथा गुल्माद्भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रमाह विष्णुः ।

* दलिताग्रम् । † पर्वकाग्रम् । विष्णुसंहितायानु- कनीन्ययसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनमित्येवं पाठो दृश्यते ।

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नी धेहि वनस्पते ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानामितरेषां षडङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलमानन्तु नारीणां नात्र संशयः ।

विष्णुः ।

द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवपट्चतुरङ्गुलम् ॥

एवं विकल्पः परिमाणे, तथान्योऽपि विशेषस्तेनोक्तः ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्व्वार्द्धकृतकूर्चकम् ।

दन्तधावनमुद्दिष्टमित्युक्त्वा

सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥

गर्गः ।

प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥

उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

मार्कण्डेयः ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकण्टकम् । इति ।

पृष्ठङ्मुखः प्रागुदङ्मुखः* इत्यर्थः । अन्यथा गर्गवचनविरोधात् ।

* ईशानकीर्णाभिमुख इति यावत् ।

अनेनैवाभिप्रायेणैव कात्यायनः ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवाप्नुयात् । इति ।
महाभारते दन्तधावनप्रकरणे ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वेतरा ततः ॥

मनुः ।

प्रक्षाल्येदं शुची देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यसंशयः ॥

यमः ।

आम्रपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतां दन्तधावनम् ॥

पौलस्त्यः ।

आम्रातक*पलाशाम्रविल्वापाशार्गक्षीरिणाम् ।

भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्यन्नाधयन् ॥ इति ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्येव च सत्यजेत् ॥

नारदः ।

खादिरश्च करञ्जश्च करवीरकदम्बयोः ।

सर्वकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणी ये च शाखिनः ॥

जम्बूनिम्बकचूताश्च कदम्बो लोध्रचम्पकाः ।
वदरीतिन्दुकाः*स्वेके† प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कोविदारः करञ्जश्च कुटजः प्लक्ष्मालती ।
शालीर्कश्च प्रियङ्गुश्च तमालः शाक एव च ॥

शाकः शाकवृक्षः, शाकवन इति लोके प्रसिद्धः ।
आम्नातकोऽरिमेदश्च प्रशस्ता वापि ये द्रुमाः ।
वज्ज्यास्तु शाल्मलीपीलुभव्यकिंशुकतिन्दुकाः ॥
अरिष्टोक्षः‡ पारिभट्टो गुग्गुलुस्तिन्तिडी तथा ।
आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ॥
पलाशःश्वेत्यको वृक्षो सर्वकर्मसु कुस्मिती ।
अभावे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ॥
अपां द्वादशगण्डूषैः पञ्चैर्वा दन्तधावनम् ।
चतुर्दशष्टमीदर्शपूर्णमासक्रमेषु च ॥
नन्दासु च नवम्याञ्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।
आद्ये यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ॥

विष्णुः ।

प्रतिपददर्शषष्ठी च चतुर्दशष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठञ्च वर्जयेत् ॥

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमद्युकाशश्वासज्वरार्हितः ।

* गाव यस्य प्रसिद्धिः । † एते इति पाठान्तरम् । ‡ अरिष्टो निम्बवृक्षः, अक्षः
विभीतकवृक्षः वयडा इति प्रसिद्धः ।

तृणास्यपादहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी* तथा ॥

हृदयान्नवल्क्यः ।

द्रष्टकालोद्ध्रपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्ज्येदन्तधावनम् ॥

वराहपुराणे ।

अज्ञातपूर्वाणि च दन्तकाष्ठा-

न्याद्यान् पत्रैश्च समन्वितानि ।

न युग्मवर्सानि† न पाटितानि

न चोर्द्धुशुष्काणि विना त्वचा वा ॥

व्यासः ।

यो मोहात्स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

एतच्च मध्याह्नस्नानविषयम् ।

तथाच यमः ।

मध्याह्नस्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

इति दन्तधावनम् ।

* तृणा तृणातुरः आस्यामयी मुखरीणी पादामयी हृदयामयी नेत्रामयी शिरस्यामयी
कर्णामयी । † वर्णद्वयविशिष्टानि ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

स्नातकश्च ततः पश्येद्दीर्घायुश्चिरजीविनम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्सन्नेपेण यथोदितम्* ॥

सन्ध्याञ्चापि ततः कुर्यात् । इति प्रातःसन्ध्यानन्तरम् ।

यान्नवल्काः ।

हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्याञ्जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

प्रातःसन्ध्यावन्दनानन्तरमग्नीनावहनीयादीनीपासनाग्निं वा विधिवत् हुत्वा सूर्यदेवत्यानुदुत्यं जातवेदसमित्यादिकान् जपेत् । प्रातःसन्ध्यादिकं ब्रह्मचारिस्तवके प्रपञ्चितम् ।

नरसिंहपुराणे ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् ।

दिवसस्याद्यभागे पूर्व्याह्नस्याद्यभागे ।

दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणम्पूर्वं विचारोऽध्ययनं† जपः ॥

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, द्वितीयभागे पूर्व्याह्नस्य द्वितीयभागे ।

* यथोचितमिति पाठान्तरम् । † अभ्यसनमिति पाठान्तरम् ।

अथ पोष्यवर्गचिन्तादि ।

तत्र दत्तः ।

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनम्* ।

तृतीयो भागः पूर्वाह्नस्यैव ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः† पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

यान्नवल्काः ।

उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तम् । अन्यं वा श्रीमन्तमकुक्षितम् ।

अलब्धस्य प्रापणं योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः । अष्टाङ्गहृदये

गन्तव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः । यद्यपि न भव-

न्त्यर्थास्तदप्यर्थास्तदप्यनर्था निवर्त्तन्ते ।

विष्णुपुराणे ।

ततः सवर्णधर्मेण वृत्त्यर्थञ्च धनार्जनम् ।

कुर्वीत आदककर्मापि यजेत पृथिवीपते ॥

सोमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च संज्ञिताः ।

धने यत्नात्मनुष्ठानां यतेत च धनार्जनम् ॥

धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः ।

* पोष्यवर्गायसाधनमिति पाठान्तरम् । शोधनं भरणार्थधनोपायचिन्तनं तथाच मनुः
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडनं चास्य तस्याद्यवेन तं भरोदिति ।

† अतिथिश्चैव इति पाठान्तरम् ।

रक्षणं वर्द्धनं मानभोगस्तत्र विधिक्रमात् ॥

महाभारते ।

धर्मोन्नार्थः परीहार्यो धर्मलब्धं त्रिधानकम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन कामसु एवमंशं विवर्द्धयेत् ।

मार्कण्डेयः ।

पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात्तच्चयमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणन्नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।

पादद्वार्थोऽयमर्थस्य* मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शब्दलमेव च ।

कृष्णं तस्य† तु विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदयोऽप्यस्य तद्विधः‡ ॥

कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्क§ शिल्पानुवृत्तिभिः¶ ॥

कृतोपकाराद्ययनं शब्दलं समुदाहृतम् ॥

पार्ष्णिक॥ चैव चौरार्त्ति** प्रतिरूपक†† साहसैः‡‡ ।

व्याजिनीपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

* बहुषु पुस्तकेष्वेवं पाठो दृश्यते परन्तु निरर्थ एव अतः पादस्यार्द्धार्द्धमर्थस्य इति
स्मार्तादिधृतः पाठः साधीयान् । † शुद्धस्य सप्तधा विभागोऽनन्तराक्त इत्यर्थः । ‡ उदय-
उपायोऽपि अस्य सप्तप्रकारागतधनस्य तद्विधः सप्तविधः । § मूल्यम् । ¶ सेवाभिः ।
॥ द्यूतम् । ** परपीडनम् । †† परिवर्त्तः । ‡‡ मारणैः ।

तथा विधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

श्रुतेनाध्ययनेन शीर्ष्येण याजनादिना । तपसा जपहोमेन
देवतार्चनादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं
शिष्यागतं गुरुदक्षिणादि । व्याजेन दूतव्याजेन तैलादिकन्दत्वा-
यदुपार्जितम् ।

भारद्वाजः ।

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयान्वितम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं विदुस्तच्च क्रमागतम् ॥

प्रतिदानन्तश्चैवात्र प्राप्तञ्च सह भार्यया ।

अविशेषेण वर्णानां सर्वेषान्त्रिविधं धनम् ॥

वैशेषिकमनं विद्यादुत्राक्षणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतिग्रहेण यत्नत्वं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकमनम् ।

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

कारः करः ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यापि त्वन्यथात् ॥

इतरवर्णानुग्रहदानेन शूद्रस्यापि क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः वैशेषिकं
धनं भवतीत्यर्थः ।

सर्वेषामेव वर्णानामेष वर्णोधनागमः ।

विपर्ययादधमं स्यान्न चेदापन्नरीयसी ॥

अथ प्रसङ्गादर्णवृत्तिरभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

याज्ञवल्करः ।

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्ययने तथा ॥

अत्र चकाराद्विप्रो गृह्यते । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहयाजनाध्ययनानि भवन्ति । नान्यस्य, अतएव विप्र इति विषयसप्तमी । अन्यत्र भावश्च विषयः । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिकं त्रयं वृत्तिरित्यर्थः ।

यत्तु गौतमेनाक्तम् ।

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा वा समाप्तेः समाप्ते तु ब्राह्मणो गुरुरिति* । तत्तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोरपि व्यापनमात्रकर्तृत्वाभ्यनुज्ञानम् । न तु वृत्तित्वेनाभिधानम् । अनुगमनं शुश्रूषा अनुगमनमेव शुश्रूषा इत्यर्थः ।

मनुः ।

षष्ठान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

* गुरुवन्माननीयः । † ब्राह्मणो यदा ब्राह्मणाध्यापकभावे अध्ययनार्थं क्षत्रियादिसमीपं गत्वा प्रार्थयते तदैव ब्राह्मणप्रेरितो भवति ।

देवलः ।

द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च तयोर्यायावरो
याजनाध्ययनप्रतिग्रहह्रिकथस्य च वर्ज्जनात् । शाली-
नस्तु प्रेष्यचतुष्पादधनधान्ययुक्तशालायां लोकानुवर्त्ती
स चतुर्विधः ।

यथाह मनुः ।

कुशूलधान्यको* वा स्यात्कुम्भीधान्यको† एव वा ॥

त्राहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि सर्वेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

यायावरः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥

एकः कुशूलधान्यः षट्कर्माः‡ उच्छशिलायाचितयाचितकृषि-
बाणिज्यैः । अन्यः कुम्भीधान्यः त्रिभिरुच्छशिलायाचितैः ।
अपरस्त्यहैहिको हाभ्यामुच्छशिलाभ्यां चतुर्थस्त्वश्वस्तनिको
ब्रह्मसत्रेण ब्रह्मलीकप्राप्तिहेतुत्वेन सत्रयागतुल्यफलेनोञ्चेन
जीवति ।

मनुः ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत न श्वहत्या कदाचन ।

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥

* त्रिवर्षजीविकानिर्वाहोपयोगिधान्यविशिष्टः । † वर्षमात्रजीविकानिर्वाहोप-
योगिधान्यविशिष्टः । ‡ षट्कर्मेति षट् कर्माणि गणयति उच्छशिल इत्यादि ।

मृतन्तु यानितमैक्ष्यं प्रमृतङ्कषणं स्मृतम् ।
 सत्यामृतन्तु बाणिज्यं तेन चैवोपजीव्यते ॥
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

यान्नवल्काः ।

राजान्तेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।
 दम्भिहेतुकपापण्डवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥

राजा न्यायपरः शिष्यो यथोक्तलक्षणः । याज्यः याजनार्हस्तै-
 वर्षिकः ।

शङ्खः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्म्मार्जितधनं तथा ।
 याजयेत सदा विप्रो ग्राह्यस्तस्मात्प्रतिग्रहः ॥

एतैरिति जन्मकर्म्मदिभिः शुद्धः ।

मनुः ।

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन् स्नातकः क्षुधा ।
 याज्यान्तेवासिनो वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥

न त्वन्यत इति एषां सङ्गावे ।

व्यासः ।

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेच्छिष्टेभ्यो द्विजसत्तमः ।

अपि वा द्विजमात्रेभ्यो न शूद्रात्तु कथञ्चन ॥

द्विजमात्रेभ्य इति, निर्गुणधर्म्मरहितेभ्योऽपि ।

नारदः ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दावप्येती धृतव्रती ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित्पजाधर्माभिरक्षणात् ॥
धर्मास्य कृतकृत्यस्य धर्मार्थं शासतोऽशुचीन् ।

अशुचीन् कृतापराधान् ।

मध्यमेव धनम्याहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ।
शुचीनामशुचीनान्तु सन्निपाता यथाम्भसाम् ॥
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ।
यथानौ संस्थिते दीप्तिं शुद्धिमायाति काञ्चनम् ॥
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ।
अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ॥
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ।
विदुर्य एवन्दैवत्यं राज्ञोऽस्तमिततजसः ॥
तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ।

दैवत्वमष्टलोकपालरूपेण ।

मनुः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्* ॥

* राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः अक्षत्रियप्रभृतस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृह्णीयादिति कुल्लूकभट्टः । सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां सूना प्राणिवधस्थानं, पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयोपजीवी । चक्रोपजीवी तैलिकः कलु यस्य प्रसिद्धिः । ध्वजवान् मद्योपजीवी शौण्डिकः । वेशः पण्यस्त्रिया भृतिः, तथा जीवति यः स वेशवान् ।

न राज्ञ इति लोभात्तजापीडकस्य, अराजन्यप्रसूतित इति ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तुव्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

यमश्च ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरप्रतिग्रहस्यापि लब्धास्त्रादौ विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्म्णिणः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवैश्यनराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणाः पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम्* ॥

हारीतः ।

दश सूना सहस्राणि अङ्गा राजा करोति च ।

तान्येव कुरुते राज्ञी घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्धेन तु ततोऽमात्या सेनानी दण्डनायकौ ।

ततोऽर्द्धाद्वैतदर्द्धाद्वैमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

यदि यदा कथञ्चिदेतेभ्यो गृह्णाति ।

तत्र वृहस्पतिः ।

* सूनिनः मांसविक्रयजीविनः दशगुणं पापं चक्रिणः तैलिकात्प्रतिग्रहे एवं तस्माद्दश-
गुणं ध्वजिनः शीर्णिकात्तस्माद्दशगुणं वेशवतः तस्माद्दशगुणं चक्षिभिरराजतः ।

असतोऽपि स्वमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।

धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरात् ॥

अथ प्रतिग्रहविषये आपदनापत्त्याधारणं
किञ्चिदुच्यते ।

तत्र मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वशाभयदक्षिणाम् ॥

एध इत्यनमतएव यद्दक्षिणाव्यतिरिक्तमभ्युद्यतमिति सम्बध्यते ।

अभ्युद्यतमभ्यर्घ्यदत्तम् । सर्वतः शूद्रादपि अयज्ञोपदेशः प्रति-
ग्रहवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्य अभयदक्षिणान्तु स्नेच्छादिभ्योऽपि ।

शय्यासनं कुशान् गन्धान् पुष्पम्वचं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्नुदेत् ॥

मणीन् विषादिनिवारकीः धाना लाजा, न निर्नुदेत्प्रत्या-
ख्यायते ।

तिलो धेनुर्गजो वाजी प्रेतान्नः मजिनं मणिम् § ।

सुरभी स्रयमाना च घोराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥

प्रतिग्राहकः किं गुणविशिष्टोऽधिकारी को वानेत्याकाङ्क्षायां
निषेधमुखे नानधिकारिणामर्थादधिकारिणञ्चाह ।

§ प्रस्तरविशेष इति शेषः । + न निषेधं करोति । † प्रेतमुद्दिश्य दत्तमन्नम् ।

§ विषादिनिवारकप्रस्तरभिन्नप्रस्तरविशेषम् । ¶ अर्द्धप्रमृता धेनुरित्यर्थः । अधिकदोषार्थं
पुनर्यहणम् ।

याज्ञवल्करः ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः ।

हिरण्यभूमिमश्वं वा अन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णीयाद्भस्मीभवति दारुवत् ॥

याज्ञवल्करः ।

ग्रहादीनां नरेन्द्राणामुच्छायाः पतितानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः* ॥

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् प्रियः ॥

स्थूललक्षो बहुदेयार्थदर्शी, बहुप्रद इति यावत् ।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अलुद्रोऽपरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

अदीर्घसूत्रः, अनारब्धकर्म्मणामारम्भे आरब्धानाञ्च परिसमापने

यो न विलम्बते† सः । रहस्यविज्ञोपनीयार्थगोपननिपुणः ।

स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यान्दण्डीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वर्थवार्त्तायां त्रय्याच्चैव नराधिपः ॥

* ग्रहादीनामनुग्रहेणाध्याहारिणान्वयः । जगतः जगति नरेन्द्राणां वृषाणामुच्छाया उन्मत्तयः पतितानि पतनानि भावाभावौ च यस्मात्तस्माद्ग्रहाः पूज्यतमा इत्यन्वयः । एवं तद्वचनं याज्ञवल्करसंहितायां न लभ्यते । † न विलम्बइतीति ।

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या आत्मविद्या च ।

तथाच मनुः ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च तद्विदः* ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भाच्च लोकतः ॥

दण्डनीतिरर्थशास्त्रं वार्त्ता कृषिवाणिज्यपशुपालनादिरूपा
त्रयी ऋग्यजुःसामरूपा ।

स मन्त्रिणस्तु कुर्वीत प्राज्ञात्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्धञ्चिन्त्येद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

मौलान् राज्ये वंशपरम्परायातान् । विप्रेण पुरोहितेन ।

पुरोहितस्तु कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याञ्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

उदितोदितं शास्त्रादितैर्विद्यादिभिरुदितं समृद्धम् ।

श्रीतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव ऋत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधीराज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

भोगान् सुखधनानि ।

अस्त्रन्नमव्यथञ्चैव प्रायश्चित्तेरदूषितम्† ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नी‡ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

* शाश्वतीमिति मूलं पाठः । † पूतम् । ‡ अग्नेः सकाशात् अर्थात् साक्षादग्नौ
हुतमथवा विप्ररूपाग्नौ हुतं दत्तमित्यर्थः ।

अस्कन्नं चररहितम्, अव्यथं पशुहिंसारहितम् ।

अलव्यमीहेत्* धर्मेण लव्यं धर्मेण पालयेत् ।

पालयन्वर्द्धयेन्नोत्था वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामितत्तन्† नृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

निबध्यत इति निबन्धः पर्णभरकादि । स्वदत्तं परदत्तं वा
भूम्यादि नापहरेत् ।

स्वदत्तां परदत्ताञ्च यो हरत वसुधराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥

इति ब्रह्मपुराणस्मरणात् ।

पटे वा ताम्रपट्टे वा समुद्रोपरि चिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ।

आत्मानञ्च चशब्दात् प्रतिग्रहीतारमपि । प्रतिगृह्यत इति
प्रतिग्रही निषेधः, तस्य परिमाणम् । दीयते इति दानं क्षेत्रादि
तस्य छेदः छिद्यत इति छेदो नद्यादिः ।

नातः परतरो धर्म्मा नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपरांमुखः ।

अकूटैरायुर्धैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥
 पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्त्तिनाम् ।
 राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥
 तवाहं वादिनं क्लीवं निर्हेति परमङ्गतम् ।
 न हन्यादिनिवृत्तञ्च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥
 कृतरत्नः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।
 व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥

प्रतिदिनस्मात्काले पुरश्च आत्मनश्च रत्नां विधाय स्वयमेवाय-
 व्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा
 यथारुचि भुञ्जीत ।

हिरण्यं व्याप्तानीतं भाण्डागारेषु निःक्षिपेत् ।
 पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयन्मन्त्रिसङ्गतम् ॥
 व्याप्ता हिरण्याद्यानयने नियुक्ताः ।
 ततः स्त्रैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वासमागतः ।
 बलानान्दर्शनङ्गत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥
 ततोऽपराङ्गे स्त्रैरविहारी, अन्तःपुरे ।
 तथाच मनुः ।

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च यथाकामं* पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥इति।
 सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत स्वाध्यायश्च ततः पठेत्* ॥

स्वाध्यायमिति स्मरणार्थं पठेत् ।

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्ब्रह्मा सर्वकर्तव्यता तथा ॥

संविशेत् सुप्यात् ।

ब्राह्मणेषु क्षमा स्निग्धेऽश्वजिह्वाः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च तथा पिता ॥

पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत् ।

सर्वदा नाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकीयं योऽभिवर्द्धयेत् ।

सोऽचिराद्दिगतश्चीको नाशमेति सवाम्भवः ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः श्रियङ्गुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥

आह विष्णुः ।

निधिञ्च ब्राह्मणोलब्ध्वा सर्वमादद्यात्क्षत्रियश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्याद्दैत्यश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽंशमादद्यात् । खनिहितावाज्ञेः

ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः ।

आह वशिष्ठः ।

अज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिकन्तु षष्ठ-

* रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितमिति मूलं पाठः । † मित्रेषु । ‡ खनि-
हितानिति निहितधनानि इत्यर्थः ।

मंशं प्रदाय ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्म्मसु वर्त्तमानो
न राजा हरेत् ।

आह मनुः ।

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा अर्द्धं* निधापयेत् ।

अर्वागञ्जात्† हरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥

परेण नृपतेर्भागानुज्ञामात्रमिदमिति व्याचक्षते । स्वाम्यागमने
तदर्पणमेव ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

विद्वांसु ब्राह्मणां दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषमप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षिती ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्द्धमर्द्धं कांशे प्रवेशयेत् ॥

आह नारदः ।

परेण निहितं लब्ध्वा राजैवोपहरेन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तन्तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

अथ वैश्यवृत्तिः ।

मनुः ।

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृतदारपरिग्रहः ।
वार्त्तायां* नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥
मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानान्तान्तवस्य† च ।

लोहानां धातूनाम् ।

गन्धानाञ्च‡ रसानाञ्च§ विद्यादर्थबलाबलम्¶ ।
बीजांशिविधि॥युक्तः स्यात् क्षेत्रबीजगुणस्य** च ॥
मानयोगांश्च†† जानीयात्तुलायोगांश्च सर्व्वशः ।
सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणम् ॥

भाण्डानां विक्रीयद्रव्याणाम् ।

लाभालाभञ्च पश्यानां पशूनां वृद्धिरर्जनम्‡‡ ।
मृत्तानाञ्च मृतिं§§ विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ॥
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।

* कृपिवाणिज्यादौ । † तन्तुसम्बन्धिवस्तस्य । ‡ कर्पूरादीनाम् । § लवणादी-
नाम् । ¶ उत्कृष्टत्वमपकृष्टत्वम् । ॥ बीजवपनविधिः । ** क्षेत्रगुणस्य बीजगुणस्य च
विधिरिति शेषः । †† द्रव्यादीनां परिमाणयोगः । ‡‡ परिवर्त्तेनमिति मूले पाठः ।
वृद्धिवर्त्जनमिति पाठान्तरम् । §§ कस्मिन् मृत्ये किं वेतनं दातव्यमेतज्जानीयात् । धृति-
मिति पाठान्तरम् ।

धर्मेण हि द्रव्यवद्द्वौ आतिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

विद्याञ्च सर्वभूतानां भक्ष्यमेव* प्रयत्नतः† ॥

कालिकापुराणे ।

कृषिगोरक्षबाणिज्यमेतद्वैश्यस्य सन्धितम् ।

तथाप्यनडुद्युग्माभ्यां‡ कृषिं नैव समाचरेत् ॥

द्विगवाभ्यां द्विषट्काभ्यां प्रहरार्द्धप्रमाणतः ।

द्वौ द्वौ योज्यान्तरे चैकं कारयेद्धर्मतो द्विजः§ ॥

पिण्याकं॥ तृणतोयन्तु तेषां यत्नात्स दापयेत् ।

धूमकण्डूयनञ्चैव कृत्वैवं कारयेत्ततः ॥

वैष्णवीमपि॥ भूमिन्तु अधोमूत्रगमाय च ।

कुर्वन्नेवं न सीदेत कृषिं वैश्यो महामुने ॥

रात्रां षड्भागमुत्सृज्य पञ्चमङ्कपंकस्य च ।

शिल्पिनः प्रकृतीञ्चैव दीनाभ्यांस्तर्पयेत्ततः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत खलु तेनेष्वयं विधिः ॥

हारीतः ।

* केषाभूतानां किं भक्ष्यमाहारीयद्रव्यमेतज्जानीयात् । † दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नत इति मूले पाठः । ‡ युग्ममात्राभ्याम् । § द्विषट्काभ्यामष्टसंख्यकाभ्यां द्विगवाभ्यां द्वौ गावौ कृत्वा एकैकयुगे योजिताभ्यां प्रहरार्द्धप्रमाणतः प्रहरार्द्धपर्यन्तं कर्म कारयेत् । द्वौ चाविति अर्द्धप्रहरादूर्ध्वं द्वौ द्वौ कृत्वा ततः पुनः योग्य इत्यर्थं योजयित्वा अन्तरे अर्द्धप्रहरमर्ध्यापि एकं कार्यत्कर्षणमिति शेषः अर्थात् अर्द्धप्रहरमर्ध्यापि पूर्वापरपरिवर्तितभावेन एकं कर्म कारयेदित्यर्थः । ॥ खलीति यथा प्रसिद्धिः । ॥ वैष्णुनिर्धितनालम् ।

अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्* ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मधातिनाम् ॥

बालानां† दमनञ्चैव वाहनञ्च न शक्यते ।

वृद्धानान्दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥

पुंस्त्वोपघातनं नासौ वाहानाङ्गारयेत्ततः ।

वृद्धं युग्मे‡ न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च ॥

अथ कुसीदम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागी वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्षक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथेति असबन्धके ।

मनुः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु§ पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालिका च कारिका कायिका च या॥ ॥

याज्ञवल्काः ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।

द्रुहाकृता कारिका स्यात्कायिका कायकर्मणि ॥

* जीवितार्थिनामिति पाठान्तरम् । † गोवत्सानाम् । ‡ हलं । § न चादिष्टा-
मिति मूले पाठः । शास्त्रील्लहनपूर्वकाभिलषिताम् । ॥ समैकस्मिन्मासि मासद्वये मास
त्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधिनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमं
संवत्सरपथ्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयादिति कुल्लूकभट्टः ।

बृहस्पतिः ।

बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमपि तं विदुः ॥

अनादृष्ट्या मज्जमान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।

वृष्ट्यादिके भवेद्भानिः सा कुसीदेन घातयेत् ॥

अथ शूद्रवृत्तिः ।

तत्र मनुः ।

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शूद्रूपैव तु शूद्रस्य धर्मा निःश्रेयसः परः ॥

बृहस्पतिः ।

शौचं ब्राह्मणशूद्रा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रा नमस्काराऽस्य चोदितः ॥

पराशरः ।

शूद्रस्य द्विजशूद्रा प्रथमं धर्मलक्षणम् ।

यदन्यत्कुरुते कर्म तद्वैतस्य निष्फलम् ॥

द्विजशूद्रा त्रिवर्णशूद्रा । तस्य निष्फलमिति । द्विजसेवाया

विराधि यदन्यत्कुरुते तन्निरर्थकमित्यर्थः ।

गौतमः ।

चतुर्वर्ण्य एकजातिस्तस्याः सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थं

पाणिपादप्रक्षालनमेकं आह कर्म भृत्यभरणं स्वदार-

वृत्तिः परिचर्या चेतरेषामेभ्यो वृत्तिं लिप्सेत् ।

इतरेषां द्विजातीनाम् ।

याज्ञवल्करः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहुक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

नमत्येतानेव मन्त्रः ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति मन्त्रः । न चानग्नेः शूद्रस्य कथमग्निसाध्यकर्मधिकारः ।
विवाहादाविति चेत् । शूद्रस्य विवाहहोमाभावात् । न
ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमो न च शूद्रो मन्त्रवान् न च नमस्कारमन्त्रे-
णैव मन्त्रवत्तेति वाच्यं तस्य पञ्चयज्ञेष्वेव हेतुत्वात् । तस्मा-
दग्निसाध्यकर्मसु वक्तव्योऽस्याधिकारहेतुः उच्यते । अनग्नेरपि
शूद्रस्य लौकिकेऽग्नी वैश्वदेवादीनि कर्माणि कार्याणि तं प्रति
साक्षाद्विधानात् । निषादस्यपतीष्टिवत् । किञ्च द्विजातीना-
मपि न विवाहोऽग्नी नियतम् । वैश्वदेवकर्म किमुत शूद्रस्य
एवञ्च शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नाविव मन्त्रा-
न्तराविधानेन नमस्कारमन्त्र एवेति सिद्धम् ।

अथापहृतिः ।

तत्र मनुः ।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरम् ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

क्षुषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रेयमाह स एव ।

सर्वान्वसान् व्यपोहेत कृतान्नञ्च* तिलैः सह ।

व्यपोहेत वर्जयेन्न विक्रीणीतित्यर्थः । व्यपोहेतेति सर्वान्-
नुपज्यते ।

अश्वनी लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ।

सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शणक्षौमाविकानि च ॥

अपि चेतस्यरक्तानि फलमूले तथोषधीः ।

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ॥

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।

आरण्यांश्च पशून् सर्वान्द्विगुणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलं बलाकाञ्च द्विशफैकशफांस्तथा† ॥

अत्र रसग्रहणेनैव लवणस्यापि ग्रहणे सिद्धे पुनर्ग्रहणं दोषा-
धिक्यप्रतिपादनार्थम् । एतेनान्यदपि पुनरुक्तं व्याख्यातम्‡ ।

क्षौद्रं मधु कल्कसिक्थकं§ माक्षिकस्य मधुशब्देनैवोपादानात् ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

त्राहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

दूतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

* लड्डुकादि । + द्विशफं गवादिकम्, एकशफमश्वदिकम् । मद्यं नीलञ्च
लाक्षाञ्च सर्वांश्चैकशफांस्तथा इति मुनि पाठः । † अधिकदोषार्थत्वेनेति शेषः । § घाम्
यस्य प्रसिद्धः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
 रसारसैर्निमातव्या न त्वेव लवण रसैः ।
 कृतान्नं वाक्कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥
 निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । जीवेदेतेन य आपत् ।
 वैश्याऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
 अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां शूद्राः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ॥
 पुत्रदारात्ययप्राप्तौ जीवेत्कारुककर्मभिः ।
 यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥
 तानि कारुककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ।
 कुर्वीतेति श्रेष्ठः । आपदप्यन्यवृत्तिभ्योऽपि स्ववृत्तिरेव ब्राह्म-
 णस्य ज्यायसीत्याह
 मनुरेव ।

वरं स्वधर्मा विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
 वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
 अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।
 सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं* गतः ॥
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा† हि ते ॥

तथा ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

* आपन्नतः । † अग्निजलतुल्याः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

तथार्थवादीऽपि ।

क्षुधार्त्ताश्चात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्म्मधर्म्मविचक्षणः ॥

श्वजाघनी श्वश्रीणिः ।

आपद्यत्यन्तागत्या आवश्यककर्मणः सम्पत्त्यर्थं चौर्यमपि क
चानुजानाति ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तीयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यं पत्रपुष्पादि ।

हिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेवान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पङ्कनश्रुता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः* ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तः अश्रीत्रियोः‡ हीनकर्मण्यभिधीयते ।

* पङ्कश्रुता पङ्कदिनपर्यन्तं भोजनमश्वस्ता जनेन सप्तमं सप्तमदिने भक्ते भोजनं कर्त्तव्यं हीनकर्मणः सकाशात् भक्तानि भोजनद्रव्याणि अश्वस्तनप्रमाणेन अश्वस्तनवदल्पपरिमाणेन हर्त्तव्यं चौर्यं कर्त्तव्यं हर्त्तव्यमिति आख्यातितरत्वात् कर्मसत्त्वे भावप्रत्ययेन साध ।

† ब्राह्मणः इति पाठान्तरम् । ‡ ब्राह्मणव्यतिरिक्तः क्षत्रियादिः अश्रीत्रियसाहचर्यात् सम्यक् स्वस्वधर्म्मानुष्ठानरहित इति ज्ञापितम् । अश्रीत्रियः प्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्रीरहितः ब्राह्मणश्च इत्युच्यते । तथाच ओंकारपूर्विकास्त्रिः सावित्रीर्यस्य विन्दति । चरितव्रतचर्यस्य स वै श्रीत्रिय उच्यते ॥

उत्कृष्टं वापकृष्टञ्च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते* ॥

तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोस्तृकृष्टं ब्राह्मणकर्म अपकृष्टं शूद्रकर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी क्षत्रवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे इत्यर्थः । एव-

मापदं निस्तीर्य प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वर्गमार्गनिरतो भवेत् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

निस्तीर्य तानथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । इति ।

तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्तेः पथि स्ववर्षधर्मं ।

स्ववर्षधर्मनिरतानां फलमाह

पैठीनसिः ।

ब्राह्मणस्य प्राजापत्यमैन्द्रस्मदं क्षत्रियस्य मारुतं वैश्यस्य

गान्धर्वं शूद्रस्य स्वस्वस्थानं व्रजन्ति स्वे स्वे कर्मण्यभि-

रताश्च ये ।

इति वर्णवृत्तिकथनम् ।

अथ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मध्याह्नविधिः । तत्रादौ तादत्तरोचनार्थः ॥ ज्ञानपशंसा ।

* मध्यमे कर्मणी क्षत्रियवैश्यकर्मणी हित्वा त्यक्त्वा तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः उत्कृष्टं अप-
कृष्टञ्च कर्म न विद्यते अर्थात् ब्राह्मणस्य अपकृष्टं शूद्रकर्म शूद्रस्य पुनः उत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म
न विद्यते हि यतः ते क्षत्रियवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे चतुर्वर्णानां करणीयं । + ये
ब्राह्मणदयः स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः स्वस्वकर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति ते स्वस्वलीकं व्रजन्ति ।
कस्य की वा लीकः ब्राह्मणस्य ब्रह्मलीकः क्षत्रियस्य इन्द्रलीकः वैश्यस्य मरुल्लीकः शूद्रस्य
गान्धर्वलीक इत्यर्थः । । रुच्युत्पादनार्थम् ।

योगियान्नवल्काः ।

अगम्यागमनात्स्तेयात्पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरिताः*त्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥

मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्द्धनम् ।

शीघ्रचन्दुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ह्लादनं† तथा ॥

स्नानभेदानाह

ग्रहः ।

स्नानन्तु द्विविधम्रीक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधमभवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढास्नानमप्रकीर्तितम् ॥

एतेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

अस्नातस्तु पुमानार्हो जप्यादिहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

प्रातरित्युपलक्षणम् । अतो माध्यन्दिनस्यापि नित्यत्वमेव ।

तथाच स्नानप्रकरणे

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यमिति ।

वैयाघ्रपादोऽपि ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं‡ मध्ये§स्नानं सदा¶ भवेत् । इति ।

चाण्डालशवसूत्यादि स्पृष्टाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

* निर्जनेऽनुष्ठितात् । † आह्लादजनकम् । ‡ षट्प्रकारस्नानम् । § मध्याह्नं । ¶ नित्यम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्पस्नानादिकं* यत्तु दैवज्ञविधिनोदितम्† ।

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु‡ प्रयोजयेत् ॥

जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवतान् पितॄन् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

पवित्राणि सूक्तानि§ ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ¶ ।

मलापकर्षणार्थात्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानन्तत्र मता क्रिया ॥ इति ।

स्नानमेव तत्र क्रिया कर्तव्यतया विहितेत्यर्थः ।

दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वाऽक्तविमे जले ॥

* आदिना दर्भोदिकादिस्नानपरिग्रहः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । तथा दर्भोदिकैः स्नानं सर्वपापप्रनाशनम् । गीमूत्रेण च यत्स्नानं सर्वार्घविनिर्मुदनम् । तथा पुष्पोदकस्नानं भवे-
दारीग्यकारकम् । केवलेर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः । स्नानं प्रियङ्गुना प्रीकृतं तथा
सौभाग्यवर्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्यं मेधाविवर्धनम् । स्नानं पवित्रं साङ्ख्यं तथा
काञ्चनवारिणा । पुष्पस्नानादिकमिति पाठे तु आदिना जन्मनक्षत्रादिपरिग्रहः । तथाच
पुथे वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती । अमावास्यां नदीस्नानं दहत्या जन्मदुष्कृतम् ।
पुथे पुष्यानक्षत्रे कृतस्नानादिकम् । तथापरमपि पुथे स्नात्वा तु गङ्गायां त्रिकोटिकुलमुद्धरे-
दिति । † दैवं जानाति दैवज्ञो मुनिस्तेन उदितम् । ‡ नाकामस्तप्रयोजयेदिति
पाठान्तरम् । § वेदीक्तमन्त्ररूपाणि । ¶ तैलमर्दनपूर्वकम् ।

चतुर्थभागो हि पूर्वार्हस्यैव ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता त्रिविधा मृत्तिका स्मृता ।

शुचिदेशान्तु संग्राह्या शर्कराश्मादि*वर्जिता ॥

विशेषलक्षणं मृत्तिकायाः शीघ्रप्रकरणे बोद्धव्यम् । तिलाः कृष्णाः

पुष्पाणि यथोक्तानि । कुशा वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

कुशग्रहणे कालविशेषमाह

कात्यायनः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दूर्ध्वाच्चयः स्मृतः ।

अथातयामांस्ते दूर्ध्वा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ॥

एतच्च प्रतिदिनाशक्ती बोद्धव्यम् ।

कुशोपादानविधिः ।

शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ओंकारेण तु मन्त्रेण सकृदेव कुशं स्मृशेत् ॥

सकृदेव प्रथमत एव ।

दूर्ध्वात्पाटनविधिमन्त्रः ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजः ।

नुद सर्वाणि पापानि मम स्वस्तिकरो भव ॥

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाग्रे शङ्करो देवस्तयो देवाः कुशे स्मृताः ॥

अच्छिन्नाग्रान् सप्तपर्णान् समूलान् कामलान् शुभान् ।

* खर्परिशिलाखण्डादि । † अपरित्यक्तकायार्हता । ‡ परमेष्ठिवत् स्वभावज इति प्रशंसार्थमुक्तम् ।

पितृदेवजपार्थञ्च समादद्यात्कुशान्विजः ॥
 सप्तपर्णाः शुभा दूर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः ।
 ते प्रशस्ता नियोक्तव्या देवे पित्रे च कर्मणि ॥
 जातिमात्रो भवेद्दर्भः साग्रमूलः कुशः स्मृतः ।
 सप्तपत्रस्तु कुतपश्छिन्नाग्रस्तृणमुच्यते ॥
 अच्छिन्नाग्रा अशुक्लाग्रा क्रस्वाद्यैव प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेयास्तैस्तु श्राद्धं समाचरेत् ॥

ऋन्दोगपरिशिष्टे ।

अनन्तर्गद्भिर्भणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 कौशेयं विभृयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
 भुञ्जानस्तु विशेषेण गर्हितान्नस्य शोधनम् ॥
 द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीण्यासने सकृत् ।
 उपवीते शिखायान्तु पादमूले सकृत् सकृत् ॥

सकृत् एक इत्यर्थः ।

कौशिकः ।

पवित्रस्य च नाशीचं आचान्ते तु कदाचन ।
 पितृणां तर्पणे त्याज्यमुच्चारे पूजने तथा ॥

शङ्कः ।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
 सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्* ॥

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेत् ।

आचामेद्यस्तु मोहाच्च यथा भोक्ता तथा तु सः ॥

यथा भोक्तृति दृष्टान्तः । अतो भोजनकाले ग्रन्थिनिषेधः ।

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिं विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्म्मा न हीयते ॥

वामहस्ते कुशान् कृत्वा दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

कुशाभावे तथा काशान्दूर्वाव्रीहियवानपि ।

तदभावे तु नीवारान्श्यामाकान्वा नियोजयेत् ॥

हारीतः ।

जपे दाने तथा हौमे स्वाध्यायेऽपि च तर्पणे* ।

अशून्यन्तु करङ्कुर्व्यात्सुवर्जरजतैः कुशैः ॥

आपस्तम्बः ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्म्भा ये दर्म्भाः पितृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषे तु तेषान्यागो विधीयते ॥

चित्तौ† दर्म्भाश्च ये मार्गे‡ स्वाध्याये§ पितृतर्पणे ।

स्तरणासनपिण्डेषु न ग्राह्याः सप्त वै कुशाः ॥

अपूता गर्भिर्भता दर्म्भा ये चाग्रे छिन्दिता नखैः ।

कथितांश्चाग्निदग्धांश्च कुशान्यन्त्रेण वर्जयेत् ॥

* पितृतर्पणे इति पाठान्तरम् । † चित्तास्थानीङ्गवाः । ‡ पथि सप्तङ्गवाः । § यान्
दर्भान् हस्ते कृत्वा स्वाध्यायः पितृतर्पणञ्च कृतं ते वर्जनीया इत्यर्थः । ¶ मर्दितान् ।

नीवीमध्ये स्थिता दम्भा ब्रह्मसूत्रेण ये धृताः ।

पवित्रान्त्वान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दम्भाः पीतकाः पाकयज्ञिकाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषाः* वैश्वदेविकाः ॥

पितृदेवत्याः पित्रर्थाः ।

गोबालपवित्रं प्रकृत्य कौशिकः ।

गवां बालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः ।

न स्पृशन्तीह पापानि श्रीश्च गात्रेषु तिष्ठति ॥

गवां बालपवित्रेण वङ्गुपास्तिं करोति यः ।

पञ्चाग्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥

गवां बालपवित्रेण सन्ध्योपास्तिङ्करोति यः ।

स वै द्वादश वर्षाणि कृतसन्ध्यो भवेदिति ॥

हारीतः ।

समित्पुष्पकुशादीनि श्रीत्रियः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतेः क्रयक्रीतेः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥

कुशपुष्पानि समिध श्रीषधन्तु विशेषतः ।

निषेधेऽपि च गृह्णीयादमावास्यामपि द्विजः ॥

यत्तु वचनम् ।

अमावास्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।

सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ।
तत्तु यस्मिन्काले वनस्पत्यादिषु सोमो वसति तन्मुहूर्त्तनिषेध-
परं सर्वत्रावस्थित इति हेतूपादानात् ।

सर्वत्र वनस्पतिकुशादिषु अवस्थानकालविशेषश्च सौपर्णेना-
भिहितः ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्भर्मे त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पती ॥

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्यादनस्पतिम् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

वनस्पतिरिति कुशादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

इति कुशविधिः ।

अथ वाशिष्ठे स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिङ्गत्तुं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

येन स्नानाद्विवं यान्ति श्रद्धधाना द्विजोत्तमाः ॥

नदीषु देवखार्तेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु* च ॥

पारक्वेषु† निपानेषु‡ न स्नायाद्वि कदाचन ।

* गर्तः द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तमूढजलाशयः । तथाच धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न
वियते । † ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिता इति । प्रस्त्रवणं पर्वतीयजलनिर्गम-
स्थानम् । ‡ परस्त्रामिकेषु । † जलाशयेषु ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशिनं लिप्यते ॥

अलाभे देवखातानां सरसां सरितान्तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

याज्ञवल्काः ।

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

योगियश्चाज्ञवल्काः ।

अरुग्दिवा चरेत्स्नानं मध्याह्नात्प्राग्विशेषतः ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रवगोमयम् ॥

अरुग् नातुरः । विशेषत इति वचनादपराह्लेऽप्यनुज्ञानमस्तीति
गम्यते ।

स्थापयित्वा* तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ।

प्रक्षाल्य हस्ती पादौ च शिखाबन्धं समाचरेत् ॥

शिखाबन्धनप्रकारमाह व्यासः ।

स्मृतोङ्गारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः† ।

पुनराचम्य हृदयम्बाह्वं स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥ इति ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरथोपरि ।

अथ चतसृभिः कायं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकायञ्च द्विराचम्य यथाविधि ।

ततः सम्मार्जनङ्कुर्यान्मृदापूर्वन्तु मन्त्रवित् ॥

अङ्गान्युक्तविधिना मृदाङ्गं मार्जयेदित्यर्थः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्विता ॥
 मृत्तिके दह तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतङ्कृतम् ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनां रसं यन्निर्गतं वने* ॥
 तासामृषभपत्नीनां पवित्रङ्गायशोधनम् ।
 तन्मे रोगांश्च शाकांश्च नुद गोमय सर्व्वदा ॥
 ततो दूर्व्वया ।

काण्डात्काण्डात्परोहन्ती परुषः परुषः परि ।
 एवा नो दूर्व्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥
 या शतेन प्रतनोसि सहस्रेण विरोहसि ।
 तस्य मे देवि दूर्व्विके विधेम हविषा वयम् ॥
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रात्रिषु ॥
 देव्याः परः पारावतः रात्रिष्वित्यादि मन्त्रैर्देवीरापोऽमृत-
 मीहेत† । एभिरभिमन्विताग्रमृष्टं भवतीत्यर्थः ।
 ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः ।

कुरुक्षेत्रादीन्यावाहयेत् ।

कुरुक्षेत्रं गयाङ्गङ्गां प्रभासम्पुष्कराणि च ।

तथा महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ॥

आपो हिष्ठादयः* पश्चाद्द्रुपदादिव† इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्षाभिः पावमानीभिरन्ततः ।

ततोऽर्कमीक्ष्य वीङ्गारं निमज्ज्यात्तिर्ज्जले बुधः ॥

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीञ्चाघमर्षणम् ।

यथोक्तेः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्तिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तेः प्राणायामादिभिः क्षोभितः क्षुब्धः पूर्वावस्थामति-
क्रान्तो विगतपाप इति यावत् । अन्येऽपि स्नानविधयो बहवः
सन्ति ते ग्रन्थगौरवमयान्न प्रदर्शिताः । एतच्च स्नानं सर्व-
साधारणम् । विशेषः स्वस्वशाखाभ्यो विज्ञेयः ।

अत्र चापवादः ।

भानी भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

पिण्डदानन्तु काम्यं न नित्यम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसन्ध्यागृहेषु च ।

* ओं आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जो दधातु न सहिरणाय चक्षसे । ओं योवः शिव-
तमी रसस्तस्य भाजयतेह न उषतीरिव मातरः । ओं तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ आपोजनयथाच नः । † ओं द्रुपदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूत
पवित्रेणैवाज्यमापः सुन्वन्तु मेनसः ।

विधित्रः स्नानकालेषु तथा भीमार्कवारयोः ॥
तिलतर्पणस्य प्रतिप्रसवस्तर्पणप्रकरणे वक्ष्यते ।

संक्षेपस्नानविधिमाह योगियाज्ञवल्काः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चित्त्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्ज्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं स्वयम्भुवा ॥

जा बालिः ।

प्रवाहाभिसुखो मज्जेयवापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु* च सर्वेषु आदित्याभिसुखस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषु धृततायेन† स्नानं कुर्वीत वा भुवि‡ ॥

स्नायीतोद्धृततायेन यदि वा भुव्यसम्भवे§ ॥

मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाग्नये ॥

व्यासः ।

अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च ।

* प्रवाहरहितेषु । † कृपादुद्धृतजलेन । ‡ भुवि संस्थित इत्यर्थः । § भुवि

अवमाद्य स्नानासम्भवे इत्यर्थः ।

असंस्कृतमप्रतिष्ठितम् । अनुत्सृष्टमदत्तं* परकीयमिति यावत् ।

जाबालिः ।

न पारक्ये सदा स्नायात्र भुक्त्वा न महानिधि ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात्कथञ्चन ॥

देवलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकङ्कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

भरद्वाजः ।

विद्यमानेन सूर्येण सङ्गृहीतन्तु यज्जलम् ।

तत्सुवर्णीदकङ्कत्वा स्नायात्स्थाप्यात्मनोऽन्तिके ॥

पराशरः ।

अपो रात्रौ न गृह्णीयात्प्रविष्टा वरुणालयम् ।

आवश्यकेऽथ मन्त्रेण धाम्नो धाम्न इति स्वयम् ॥

धाम्नो धाम्न इति मन्त्रेण स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्करः ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।

तयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ॥

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ।

* सर्वभूतीद्देशे यत्र दत्तं—तथाच यत्र सर्वाय चोत्सृष्टं यक्षाभोज्यनिपानजं, तद्वर्ज्यं
सलिलं तात सदैव पिष्टकर्मणैति वचनात् । + आर्द्रं वसनं परिधाय न स्नायीत एकं
वसनं परिधाय न स्नायादित्यर्थः ।

एतन्नित्यनैमित्तिकादिस्नानव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव भरद्वाजः ।

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकञ्च यत् ।

दशम्यान्तु प्रकर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं* क्वचित्† ॥

यादृच्छिकलक्षणं गर्गेणीकृतम् ।

क्रियतां वा न कुर्याद्वा शास्त्रयन्त्रणया‡ विना ।

मलव्यपोहनफलं§ स्नानं यादृच्छिकन्तु तत् ॥

पैठीनसिः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदर्शना न विद्यते ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

मातरं पितरं जायाम्भ्रातरं सुहृदङ्गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥

नादशैर्केन॥ वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकाटते ।

नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन च ॥

स्नानङ्गत्वार्द्रवासास्तु विष्णून् कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

* रागप्राप्तम् । + बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् रचितं परन्तु हिमाद्रिप्रभृतिधृतपाठः एव साधीयान् । यथा, भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं भवेत् । तन्निषिद्धं दशम्यादौ काम्यनैमित्तिके न तु । † शास्त्रविहितेन । § गात्रमलमात्रनाशकम् । ॥ अदशेन दशारहितेन एकवस्त्रेण च ।

मनुः ।

स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किम्पुनर्वङ्किसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥ इति ।

तदातुरविषयम् अनातुरस्यापि नद्याद्यसम्भवे उष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह ।

यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

अत्र मलापकर्षणं स्नानं तीर्थे कर्त्तव्यमिति न विधीयते । अपि
तु प्रायश उष्णोदकसाध्यत्वादुष्णोदकप्रकरणे परिगणितम् ।

उष्णोदकस्नाने कर्त्तव्ये व्यासः ।

शीतास्वप्नु निशि चोष्णमन्त्रसम्भारसम्भृतम् ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्दीनमफलम्भवेत्* ॥

सम्भारा मृदादयः ।

अग्राह्यास्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः† ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादितद्रक्षितं परन्तु पराशरभाष्ये साधवाचार्यधृतपाठः साधीयान् ।
यथा शीतास्वापो निषेव्योष्णमन्त्रसम्भारसंस्कृताः । गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्दीनमफलं
स्मृतमिति ॥ † प्रथमवेगिका इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

प्रत्यावृत्तोदके* स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थेषु दशहस्तेन † वर्जयेत् ॥

प्रतिस्त्रीतो रजयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायान्न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्माद्रवी स्वयम् ॥

देवलः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये ‡ सर्वा नद्या रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

कात्यायनः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्या रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

श्रावणभाद्रपदयोर्मध्ये सर्वासु नदीषु स्नाननिषेधे प्रसक्ते
क्वचिद्विशेषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

आदौ कर्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धा स्याज्जाह्नवी यथा ॥ इति ।

नद्यश्च ब्रह्मपुराणे प्रदर्शिताः ।

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वैशिका§ ।

* सीतोवैपरीत्यमुख । † यत्र तीरे रजकी वस्त्रं धीतं करोति तद्रजकतीर्थं तस्मीरूपं तीर्थमारभ्य दशहस्तपर्यन्तं वर्जयेदित्यर्थः । अतएव तत्र स्थाने निन्दामाह कर्माक्षीचनः ।
‡ स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गाणिकाल्पं । शयनं पूर्वपार्श्वे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
§ यत्रद्वयं श्रावणादिति देशान्तरीयपाठः । § वैशिका इति पाठान्तरम् ।

तापी पयोणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
 भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
 विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।
 हादशैता महानद्यो देवर्षिज्ञैश्चसम्भवाः ॥ इति ।

एवं गङ्गादिष्वपि प्रसक्तावपवादमाह देवलः ।
 गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।
 कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता ।
 रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
 शोणसिन्धुहिरण्याक्षकीकलोहितवर्धराः ।
 शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः सुताः ॥
 निगमाः ।

गङ्गाधर्मद्रवाः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
 अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥
 गङ्गारजस्वलेत्यादि गङ्गायमुनासरस्वतीनां रजोदोषप्रापकाणि
 यानि तान्यपि अन्तर्गतरजोविषयाणि । अतो न दोषः ।
 ततः ।

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्नयम् ।
 चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥
 यासु नदीषु रजोदोषोऽस्ति तास्वपि तत्तीरवासिनां न दोषः ।
 तथा निगमः ।
 न तु तत्तीरवासिनामिति ।

अत्र विशेषमाह व्याघ्रपादः ।

अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम्* ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभागो न दुष्यति ॥ इति ।

वशिष्ठः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यान्नवल्काः ।

न स्नायादुसवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।

अनुव्रज्य सुहृदभून्र्चयित्वेष्टदेवताम् ॥

प्रसङ्गात्प्रत्यग्रदुष्टं प्रति कश्चन विशेषः कथ्यते । तत्र

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

* काले नवोदकं शुद्धं प्रत्यग्रमशुचि त्राहम् ।

अकाले तु दशाहन्तु पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥ इति ।

काले वर्षाकाले । अकाले तद्विपरीते ।

अत्रापि विशेषो भविष्यात्तरं ।

महदम्बु समं वात्र यदि तिष्ठेत्पुरातनम् ।

नवांशुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

इति उक्तं नित्यस्नानम् ।

अथ नैमित्तिकानि स्नानानि ।

याज्ञवल्काः ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेऽसु संस्पृशेत् ।

अद्विङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥

उदक्या रजस्वला । अशुचयः श्वपतितचाण्डालसूतिका-
शावाशौचिनः । एतैः स्पृष्टः स्नायात् । तैरुदक्यादिस्पृष्टैरुप-
स्पृष्टमाचमेत् । आचम्य चाद्विङ्गानि आपो हिष्ठेत्येवमादीनि
त्रीणि सूक्तानि वाक्यानि जपेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य कपि-
ज्जलाधिकरणन्यायेन चरितार्थत्वात् सूक्तवाक्ययोर्द्वैशकालानु-
सारेण व्यवस्था । ततो गायत्रीं मनसा सकृज्जपेत् ।

पराशरः ।

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते* क्षुरकश्रेणि ।

चितियूपश्लशानास्यां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

मैथुन इति ऋतुकाले, अऋतुकाले बृहस्पतिना शौचमात्र-
विधानात् ।

अनृती† तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति ।

अनृतावपि कालविशेषे स्नानमेव च ।

तथाच स्मृतिः ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

* विगतरक्ते रक्तखात्रे इति यावत् । † ऋतुभिन्नकाले ।

कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च* मार्जयेत् ॥ इति ।
अष्टमीचतुर्दशीपर्वसु रात्रावपि अन्यत्र दिवा । अत्र गोबली-
वर्द्धन्यायेन अष्टमीचतुर्दशीव्यतिरिक्तामावास्यादिषु पर्वशब्दे
वर्त्तते ।

अजीर्णादिषु स्नानमात्रमेव न च सचेलस्नानम् ।

यथाह यमः ।

अजीर्णैऽभ्युदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ इति ।

अजीर्णे स्नानं तदुपशमे सति । अभ्युदित इति निद्रायां
निद्रायां क्रियमाणायां रवावभ्युदिते तथा चास्तमिते च
एतत्सर्व्वमकामतः स्पर्शं वेदितव्यम् ।

श्वस्पर्शं चित्तिं यूषं† रजस्वलाम् ।

सृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानङ्कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

वृहस्पतिना अकामत इत्युपादानात् कामतसु चवनोक्तं
द्रष्टव्यम् ।

श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजिकं
सोमविक्रयिणं यूषं चित्तिं चित्तिकाष्ठं मद्यभाण्डं सस्नेहं
मानुषास्थिस्पर्शं रजस्वलां महापातकिनं शवं सृष्ट्वा
सचेलमन्धो वगाह्योत्तीर्थ्याग्निमुपसृश्य गायत्र्यष्टशतं
जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचमेदिति ।

* इमं मी वरुण इत्यादिमन्त्रैः अथवा मीष वरुण इत्यादि ऋग्वेदीकमन्त्रैः । † बहुषु
पुस्तकेषु दर्शनादेवं रक्षितं परन्तु पतितञ्च रजस्वलामिन्धेव साधु ।

कश्यपः ।

उदयास्तमथो क्रन्दित्वाक्षिस्यन्दने कर्णाक्रोशने*
चित्यारोहणे यूपसंस्पर्शने† सचेलं स्नात्वा पुनर्मेति
जपेत् । महाव्याहृतिभिः समाहुतीर्जुहुयादिति ।

तथा ।

सृष्ट्वा देवलकञ्चैव सवासा जलमाविशेत् ।
देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वक्ररत्नयम् ।
असौ देवलकां नाम हव्यकथ्येषु गर्हितः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्‡ ।
विकर्मस्थान्द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥
अधिकारे अविद्यमाने ये शैवाः पाशुपता वा भवन्ति । संस्पर्शने स्नानमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्दीक्षाविधायकपुराण-
निचयविरोधात् । अथवा श्रोत्रियादीनां साक्षिवदननिषेधो
यथा वाचनिकः श्रोत्रियादिषु दोषाभावेऽपि तथा वाच-
निकस्पर्शनिषेधः । विकर्मस्थानित्येतद्विजानित्यनेनैव सम्ब-
ध्यते । शूद्रानित्यनेन अस्वर्ग्या ह्याहुतिः साम्याच्छूद्रसंस्पर्श-
दूषिता इति शूद्रमात्रस्पर्शेनास्वर्ग्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यात् ।

व्याघ्रपादः ।

चाण्डालम्पतितञ्चैव दूरतः परिवर्ज्येत् ।

* कर्णस्यन्दने । † यूपः वृषोत्सर्गादी निमित्तवृषभौलियूपादिः । ‡ लोकायतिकाश्च
नास्तिकाश्च ते तान् । लोकायतिकाश्चाव्वाकः तावत्सम्बन्धः ।

गोवालव्यजनादर्वाक्* सवासा जलमाविशेत् ॥
 एतच्चातिसङ्कीर्णस्थानविषयम् ।
 असङ्कीर्णं तु वृहस्पत्युक्तम् ।
 युगञ्च द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।
 चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् ॥ इति ।
 अधःक्रमात्प्रतिलोमक्रमात् । चतुर्युगं† चाण्डाले त्रियुगं सूति-
 कायामित्येवम् ।
 पैठीनसिः ।

अनुदकमूत्रकरणे सचेलस्नानं व्याहृतिहोमश्च ।
 एतच्च शीचमकृत्वा चिरकालावस्थितो वेदितव्यम् ।
 भासवायसमार्ज्जारखरोद्गृश्वामशूकरान् ।
 अमेध्यानि च संस्पर्शन् सचेलो जलमाविशेत् ॥
 मार्ज्जारस्य स्पर्शने स्नानमुद्दिष्टं समये कर्मकाले ।
 मार्ज्जारश्चैव दर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ।
 इति यमस्मरणात् । संस्पर्शे नाभेरुर्द्ध्वं स्नानम् ।
 नाभेरुर्द्ध्वं करौ मुक्ता शुना यद्युपहन्यते ।
 तत्र स्नानमधस्ताच्चैत्र्यक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥
 इति अङ्गिरःस्मरणात् ।
 असृश्यपक्षिस्पर्शे जातूकर्षः ।

* एतेन चाण्डालादयो यदा सङ्कीर्णस्थाने गोवालचामरणे व्यजनं कुर्वन्ति तदा दूरतः
 स्पर्शे न दीप इति ज्ञापितम् । † युगं चतुर्हस्तमानं चतुर्युगं षोडशहस्तम् ।

ऊर्द्धं नाभेः करो भुक्त्वा यदङ्गं संस्पृशेत्खगः* ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥

अमेध्यस्पर्शे तु शीघ्रप्रकरणे विशेषो दर्शितः पूर्वमेव ।

शङ्कः ।

रथ्याकर्द्धमवर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तः पादयोर्द्विगुणास्ततः ॥

ग्रामसलिलप्रवाहदेशो ग्रामसङ्करः तं सकर्द्धमं प्रविश्य ।

मनुः ।

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥

एतच्च द्विजातिविषयम् । अन्यत्र तु मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा

त्रिरात्रमशीचम् । अस्निग्धे त्वहीरात्रमिति वशिष्ठोक्तम् ।

मानुषेऽमानुषे त्वस्थि विष्णूक्तम् ।

भक्ष्यवज्ज्यं पचनखं† शवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा

स्नानपूर्वं वस्त्रं स्वयं प्रक्षालितं बिभृयादिति ।

अन्येष्वेवंविधाः स्नानाह्वाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः ग्रन्थगौरवभया-

न्नेह लिखिताः । उदक्यादिभिः स्पृष्टानां मनुष्याणां स्नानम् ।

अचेतनानां पीठादीनां प्रक्षालनम् । तत्रोदक्यादिं स्पृष्ट्वा

चेतनस्पर्शवतामाचमनम् ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

* कुक्कुटादिः न तु सामान्यः पक्षी । † कुक्कुटादि ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीय-
स्यापि स्नानमेव ।

तथाच मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानार्हचेतनस्पर्शे द्वितीयस्य कचित्सूत्रानापवादमाह संग्रह-
कारः ।

शवधूमं स्पृशन्वान्त्यं विरक्तं क्षुरकस्त्रीणि ।

मैथुनाचरितारञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते ॥ इति ।

एतदुपलक्षणम् । अतो यस्य स्नानमात्रमेव प्राप्तं न सचेलं तत्-
स्पर्शे द्वितीयस्याप्येवमेव सिद्धम् ।

तृतीये त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः ।

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यमु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्राक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतच्चाकामकारिविषयम् । कामकृते तु तृतीयस्यापि स्नानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याश्वस्पृष्टितत्स्पृष्ट्यप्रस्पर्शे स-
चेलमुदकोपस्पर्शनात् ।

इति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्याचमनं यथा देवलः ।

उपस्पृष्टाशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

यत्तु कूर्मपुराणे ।

तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा शुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमाः ।

आचमेत्तस्य शुद्धार्थं प्राह देवः पितामहः ॥ इति ।

एतदुर्बलत्वेन स्नानाशक्ततृतीयविषयम् । अन्यथा गोतमा-
दिवचनविरोधादथवा च तत्स्पृष्टपीठादिस्पर्शविषयम् । एवं
सर्वत्र विषयविवेकोऽवगन्तव्यः ।

स्वयमशुचिना उदक्यादिस्पर्शे कृते देवलः ।

अशुहान् स्वयमप्येतानशुद्धम् यदि स्पृशेत् ।

विशुद्धान्युपवासेन तथा कच्छेण वा पुनः ॥

कच्छः श्वपाकादिविषयः । उपवासः श्वादिविषयः ।

आतुरस्नानं प्रति पराशरोक्तौ विशेषः ।

आतुरं स्नानमुत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुष्येत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पान्त्रान्तरिततीयेन स्नानहृत्वा व्रतञ्चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥

उग्रना ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।

कथन्तेभ्यो भवेच्छुद्धिः शौचं स्यात्केन कर्मणा ॥

चतुर्थोऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचेला वगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्त्ये च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
 स्तृतिकामरणे रजस्वलामरणे पूर्ववत्मानं कारयित्वा पञ्चगव्येन
 स्नापयेत् ।

तथाच संग्रहकारः ।

स्तृतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्याङ्गिरभिमन्त्रापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
 वस्त्रान्तराङ्गताङ्गत्वाः दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।
 वृद्धशतातपसु ।

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।
 ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्मातायाः शवधर्मेण[†] दाहयेत् ॥
 इति त्रिरात्रानन्तरं दाहादिसंस्कारमाह । अत्र देशकालानु-
 सारादवस्थाः[‡] विज्ञेया ।

शतातपः ।

ग्रामे तूभयसंसृष्टिः[§] यात्रायां कलहादिषु ।

* वस्त्रान्तरेण आच्छादितां कृत्वैत्यर्थः । † गयादीनि च तीर्थानीत्याशुक्तविधिना
 स्नाताया इत्यर्थः । ‡ यस्मिन्देसे रजस्वलामरणे त्रिरात्रात्परं दाहो व्यवह्रियते तद्देशविष-
 यिणीयं व्यवस्था । § परस्परस्पर्शः ।

ग्रामसन्दूषणे* चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥
ग्रामे राजमार्गादौ ।

षट्त्रिंशन्मते ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु† च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टि न विद्यते ॥ ‡

बृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ §

एतच्च यत्राहमनेन स्पृष्ट इति प्रत्यक्षज्ञानं नास्ति तद्विषयम् ।
तन्मात्रापवादेऽपि वचनान्तरितार्थत्वात्॥

शातातपः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत स्नानन्दानञ्च॥ रात्रिषु ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥

एतन्मध्यमयामद्वयाभिप्रायम् ।

तथाच पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम् ।

प्रदीपपश्चिमौ॥ यामी दिनवत्स्नानमाचरेत् ॥

एतदप्यापद्विषयं यतः स एव ।

* दाहादिनेति शेषः । † आरम्भेषु । ‡ वचनान्तरस्य चरितार्थत्वादित्येव पाठः साधुः । § बहुषु पुलकेषु दर्शनादेतद्वक्षितम् । तथा दानञ्च रात्रिषु इत्येव पाठः साधुः ।
॥ प्रदीपः अक्षमयादूर्ध्वं प्रथमप्रहररूपः पश्चिमः शेषप्रहरः उदयाग्राक् प्रहररूपः प्रदीपश्च पश्चिमश्च तौ ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानम्प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥
राहुदर्शनादिति पुत्तजन्मादिप्रदर्शनार्थम् ।

तथाच पराशरः ।

पुत्तजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे हवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ इति ।

इति नैमित्तिकस्नानानि ।

अथ काम्यस्नानानि ।

तत्र पुलस्त्यः ।

पुष्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।

अमावास्यां* नदीस्नानं पुनात्यासप्तमङ्गुलम् ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायान्तु विशेषतः ॥

भविष्यपुराणे ।

शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा शिवं व्रजेत् ॥

यमः ।

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 दशजन्माश्रया गङ्गा तेन पापहरा स्मृताः* ॥
 यमुनायां तथा स्नात्वा माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
 गङ्गातीये नराः स्नात्वा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥
 कार्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय च† ।
 तस्यां स्नानं हुतन्दानमनन्तफलदम्भवेत् ॥

विष्णुः ।

सूर्यग्रहेण तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

तथा ।

स्नोतःसु विधिवन्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
 जपन्हविष्यभुक् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 हविष्यं ब्रह्मवर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

यमः ।

य इच्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासी ही माघफाल्गुनी ॥

* तस्यादशहरा स्मृतेति देशान्तरीयः पाठः । + सिति पाठान्तरम् ।

मत्स्यपुराणे ।

आषाढ्यादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

मार्कण्डेयः ।

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

वृद्धवशिष्ठः ।

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।
सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

तृष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
स्त्रीकामः* सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव सर्वकाले च वर्जयेत् ॥
कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।
नित्यं यादृच्छिकञ्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

अङ्गतर्पणं भूदेवांस्तर्पयामि इत्यादिकं याजुर्वेदिकम् ।

इति काम्यस्नानानि ।

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनप्रलम्भे ।

क्रोशन्ति* सर्वतीराणि समुद्रच्छन्ति भास्करे† ।

पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि‡ न संशयः ॥

तङ्गागेषु तु वा स्नायात्कीपि भाण्डाश्रिते तथा ।

माघमासे वरारोहे प्रशस्तं निम्नगाजलम् ॥

भाण्डाश्रितेषु विशेषः ।

सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।

वायुना ताडिता रात्रौ गङ्गास्नानसमं स्मृतम् ॥

अधिकवेगयुक्तायाः सरितः आनीतं तोयमित्यर्थः ।

स्नातो वङ्गि न सेवेत अस्नातो वा कथञ्चन ।

सेवेतापि तु होमार्थं न शीतार्थं कथञ्चन ॥

विष्णुः ।

दर्शं वा पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ।

अत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयादधिपूर्वकम् ॥

माघमासमिमं पुण्यं स्नास्यहं§ देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतसि ॥

ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा शिरसि वै मृदम् ।

* क्रोशन्ति आह्वानं कुर्वन्ति जनानिति शेषः कुशरीदनाह्वानयोरिति धात्वनुसारात् ।

† भास्करे भास्करत्वेने प्रयागे । ‡ कायिकवाचिकमानसिकानि । § स्नास्येऽहमिति

पाठान्तरम् ।

वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यस्यार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 पितॄणां तर्पयित्वा तु अश्वतीर्थं ततो जलात् ।
 काष्ठापानान्नं संस्कृत्य* पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 शङ्खचक्रधरन्देवं नामभिः परिपूजयेत् ॥
 वज्रि† हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाग्रनो‡ भवेत् ।
 भूशय्यां ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तस्याधनाढ्यस्य स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ।
 अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥
 तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी§ ।
 तिलदस्तिलभीक्ता च षट्‌तिली नावसीदति ॥
 तैलमामलकाश्चैव तीर्थं देयास्तु¶ नित्यशः ।
 तथा प्रज्वालयेदङ्गिं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥
 एवं स्नात्वावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
 भोजयेद्विजदाम्पत्यं भूषयेदस्त्रभूषणैः ॥
 कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
 चीलकानि॥ च देयानि प्रच्छादनपटांस्तथा ॥
 उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ ।
 अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥

अत्र समापनमन्त्रः ।

* काष्ठा उत्कृष्टं पानं पानीयद्रव्यं अन्नञ्च संस्कृत्य प्रस्तुत्य । † वज्राविति पाठान्तरम् ।

‡ एकभक्तमन्नं कुर्यात् । § तिलवापीति देशान्तरीयः पाठः । ¶ तैलं देयमामलका-
 देया ब्राह्मणार्थं शेषः । ॥ घाघरा यस्य प्रसिद्धिः ।

सवित्रे प्रसवित्रे तु परं धाम जले मम ।
 तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णङ्गुल्वेदं माघस्नानं तवाज्ञया ॥
 अहन्यहनि दातव्यास्तिला वा शर्करान्विताः* ।
 माघावसाने शुभगे षड्सं भोजनं तथा ।
 सूर्यो मे प्रीयतान्देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥
 दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
 त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥
 भागत्रयं तिलानान्तु चतुर्थः शर्करांशकः ।
 स नाभ्यङ्गी† वरारोहे सर्व्वमासं नयेद्वती ॥

इति माघस्नानम् ।

क्रियाङ्गस्नानलक्षणं प्रागभिहितं तत्तु तत्रैव व्याख्यातम् ।

अथ मलापकर्षणं स्नानम् ।

तत्र गार्ग्यः ।

पञ्चमी चैव नवमी तृतीया च त्रयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शपानाद्यै‡र्यत्र तैलं निषेवते ।

* शर्करयान्विता इति पाठान्तरम् । † अनभ्यङ्गीति पाठान्तरम् । ‡ मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलमित्याद्युक्तमभ्यङ्गं स्पर्शतैलस्पर्शः पानं तैलपानमित्यादिभिः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यथो बलम् ॥

तथा ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

हादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शमपि त्यजेत् ॥

गार्ग्यः ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपदशमीदये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत स्पृशेद्वा नवमीं विना ॥

मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुहुं रिक्तातिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

व्यासः ।

आदित्यादिषु वारेषु तापः कान्तिर्मृतिर्धनम् ।

दारिद्र्यं सुभगत्वञ्च कामप्राप्तिरतः क्रमात् ॥

गार्ग्यः ।

मांसायने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह प्रचेताः ।

सार्धपं तैलगन्धञ्च* यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
 अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीत्यतः ॥
 स्नेहाभ्यङ्गो भवत्येव सस्नेहः सार्षपादिकः ।
 न भोजनाय तैलस्य निषेधोऽभ्यङ्ग एव सः ॥
 तैलशब्दस्तिलस्नेहे सुरुढो नैव यौगिकः ।
 अतस्तिलविकारेऽपि पिण्याकतिलमोदके ।
 शङ्कुलीकशराद्यैश्च निषेधो नैव जायते* ॥

मनुः ।

शिरःस्नातम् तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपसृशेत् ।
 अस्यार्थः । तैलेन शिरःस्नातः सन् स्वाङ्गमन्यदपि तैलेन
 न संस्पृशेन्न प्रक्षालयेदिति । एतच्च तस्मिन्दिन एव ।
 न रात्रौ विद्यते स्नानं वृद्धिसर्व्वोत्सवेषु च ।
 स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नाद्याग्विशिष्यते ॥
 निषिद्धतिथिशुभवारयोगे तैलस्नानं कार्य्यम् । तिथ्यपेक्षया
 वारस्य प्राबल्यात्तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
 करणं षड्गुणञ्चैव वारस्त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।
 तिलैः स्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिये ।

* तिलस्नेहे द्रवौभूततिलनिर्यासं, सुरुढो योगरूढीत्यर्थः न तु यौगिकः न योगबलेन
 तिलसम्बन्धिपिण्याकादिसमस्तवाचकः । अतस्तिलतैलमात्रनिषेधादित्यर्थः । शङ्कुली भाज्यं
 तिलतैलेनेति शेषः क्लेशरः तिलमिश्रितखेचरात्रं तिलघटितत्वेऽपि तैलनिषेधे एतन्न निषिद्धति
 इति तात्पर्य्यम् ।

सप्तमी नवमी दर्शरविसंक्रमणादृते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्ती च रवेर्दिने ।
चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥
सर्वकालं तिलैः स्नायादिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
शिरःस्नानं तटे कृत्वा मज्जेदप्सु यथाविधि ॥

अथ क्रियाङ्गस्नानम् ।

तत्र शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
सृङ्गिरद्विष्ट कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्जा उपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनङ्कुर्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणन्देवमश्वसां पतिमूर्जितम् ।
यान्तितन्देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
सान्निध्यमस्मिंस्तोये तु स्थीयतां मदनग्रहात् ।
रुद्रान्प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषद*स्त्वहम् ॥
सर्वानप्सुषदश्चैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ।
देवमप्सुषदं वङ्गिं प्रपद्ये त्वनिसूदनम् ॥
आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ।

* अप्सु सीदन्ति प्रविशन्ति इत्यप्सुषदः ॥

रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुण द्वाप एव च ।
 शमयन्त्वशुभम्पापं रक्षन्तु च सदा शुभम् ॥
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्मार्जनङ्गुशैः ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णाः* इति च ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा ।
 शन्नो देवीरिति† तथा शन्न आपः‡स्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहते§ त्विवं सर्वमुदीरयन् ॥
 एवं सम्मार्जनं कृत्वा कन्द आर्षञ्च दैवतम् ।
 अधमर्षणसूक्तस्य॥ संस्मरेत्ययतः सदा ॥
 ततोऽभिसि निमग्नस्तु त्रिःपठेदधमर्षणम् ।
 प्रपद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ॥

इति क्रियाङ्गस्नानम् ।

* हिरण्यवर्णाः शुचयः यासां राजा यासां देवः शिवेन भाचक्षुषा इति । † शन्नो देवी-
 रभीष्टये आपोभवन्तु पीतये शन्नोरभिस्रवन्तु नः इति । ‡ भन्नः आपो धन्वत्याः शमनः
 सन्तु नूष्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूष्या इति । § इदमापः प्रवहते यत्किञ्चि-
 द्भुरितं मयि यद्वाह अभिदुद्रोहयद्वाथेप उतानृतमिति । ॥ अधमर्षण ऋषिः भाववृत्ती-
 देवता अनुष्टुप्भाषुक्कन्दोऽश्वमेधावभ्यर्थे विनियोगः कृतञ्च सत्यञ्चाभीज्ञातपतो अध्यजायत
 ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादिधिसंवत्सरोऽजायत अहीरात्राणि विदध-
 दिश्वस्य मिषतीवशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकलयद्विद्वच्च पृथिवीचान्तरौचमथो
 खः इति ।

अथ गौणस्नानविधिः ।

तत्र जाबालिः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

योगियाञ्जवल्क्यः ।

मान्त्रभूमिं तथाग्नेयं वायव्यन्दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

आपो हिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्बेन पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यङ्गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदेशादसामर्थ्यात्सर्व्वन्तुल्यफलं स्मृतम् ॥

कूर्मपुराणे ।

सुस्थस्य वारुणं[†] स्नानं ब्राह्मणं[‡] व्याघ्रे[§] जलत्रये[¶] ।

दिव्यं अज्ञावताम्पुण्यं वायव्यमुपपापिनाम् ॥

जाबालिः ।

अशिरस्कम्भवेत्स्नानं स्नानाशक्ती तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

* कालेन सह देशः कालदेशः तस्मात्कालदेशात्, कालादूर्ध्वाकालप्रयुक्तात् श्लेषल-
देशप्रयुक्ताच्चेत्यर्थः । कालदीपादिति देशान्तरीयः पाठः । † मन्त्ररहितावगाहनमात्रम् ।

‡ ब्रह्म वेदः मन्त्ररूपः तेन क्रियमाणं ब्राह्मणं मान्त्रिकस्नानमिति यावत् । § स्नानसंबन्धन-
व्याधौ । ¶ स्नानयोग्यजलाभावे ।

नाभेरधः प्रविश्याम कटिं प्रक्षाय्य मृज्जलैः ।

आर्द्धेण कर्पटेनाङ्गं* कपिलं शोभनं स्मृतम् ॥

विहत्सरस्वतीस्नानं प्राप्तं सारस्वतं मतम् ।

विहत्वाक्येन पावित्र्यापादनं सारस्वतस्नानमित्यर्थः । गात्राणां
वृत्तं प्रासङ्गिकं सम्प्रति प्रकृतं प्रक्रम्यते । एवं स्नात्वा वस्त्रा-
दिभिरङ्गं न प्रमृज्यात् ।

तथाच शातातपः ।

अप्रमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः† ।

न वा विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत् ॥

तिस्रः कोट्याऽर्द्धकोटी च यावद्गोमाणि मानवे ।

स्रवन्ति सर्व्वतीर्थाणि तस्मान्न परिमार्ज्जयेत् ॥

देवलः ।

देवाः पिवन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।

रक्षसोऽपि च गन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ॥

अतः ।

अङ्गानि शक्ती वस्त्रेण पाणिना न प्रमार्ज्जयेत् ।

प्रमार्ज्जयेदिति गोदोहमात्रं तिष्ठेत् । एतच्च‡ शिष्टाचारा-
दवगम्यते । ततो वाससी परिधायीरू प्रक्षालयेत् ।

तथाच योगियान्नवलक्यः ।

* आर्द्धजीर्णवस्त्रेण । † अम्बरेण परिधानवस्त्रेण पाणिना च अङ्गानि न प्रमृज्या
दित्यर्थः । अतएव स्नानसाध्या न पाणिना इत्यन्यत्रोक्तम् । ‡ गोदोहनकालश्चेत्यर्थः ।

स्नात्वेवं वाससी धूते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदा वाङ्निर्हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा ॥

अथ वस्त्रविधिः ।

तत्र मृगुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुत्त्वणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥
उत्त्वणं निविडं रक्तम् । रक्तं धातुरक्तम् ।
शातातपः ।
ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं यत्र धारितम् ।
आहतं तद्विजानीयात्सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥
ईषद्धीतं जलमात्रप्रक्षालितं यन्त्रादुत्तीर्य्य यदप्रक्षालितं तद-
प्याहतम् ।

यथाह शातातपः ।

आहतं यन्त्रनिर्मृक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥
माङ्गलिकं विवाहादि ।

प्रागग्रमुदग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनःप्रक्षालनाच्छुचिः ॥
अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि ।
अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

बोधायनः ।

उत्तरं वासः कर्त्तव्यं पञ्चस्त्रिंशद्वर्षेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोः स्मृतम् ॥

उत्सर्गो मूत्रादेः । स्वाध्यायग्रहणं विहितसकलकर्मोपलक्षणा-
र्थम् ।

योगियान्नवल्काः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य पाट्टक्षौमाजिनानि च ।

कुतपं* यज्ञमूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुपवीतं स्याद्वस्त्रालाभे† तदिष्यते ॥

जातूकर्मः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चतुरङ्गुलं वा

सूत्रैर्वस्त्राकृतिपरिमण्डलमुत्तरीयं कुर्यादन्य‡ चीवरं§

वाण । उत्तरीयाभावे तु धौतवस्त्रस्योर्ध्वभागेनोत्तरीयं

कुर्यात् ।

तथाच पारस्करः ।

एकञ्चिद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

उत्तरवर्गेण उत्तरार्द्धेनेत्यर्थः ।

योगियोगीश्वरः ।

* सप्तपत्रकुशम् । † वस्त्राभाव इति पाठान्तरम् । ‡ वनसम्बन्धि वल्कलादि ।

§ खण्डवस्त्रम् । ॥ वस्त्रस्य चीवरं वेति पाठान्तरम् ।

नार्द्रवासा नार्द्रवासा नैकवासा स्थले जपेत् ।

कषायङ्गणवस्त्रञ्च मलिनं केशदूषितम् ।

क्षिन्नाग्रञ्चीपवस्त्रञ्च सूच्या ग्रथितमेव वा ॥

वर्जयेदित्यर्थः । एतच्च सति विभवे ।

विष्णुपुराणे ।

होमदेवार्चनायास्तु क्रियास्तु स्नानभोजने ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

जातूकर्णः ।

परिधानादहिःकक्षा निवडा ह्यासुरी मता ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

परिधाय नवं वस्त्रमुत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

आचमेच्च द्विजो वस्त्रे धीते विपरिधाय च ॥

तत्रापूर्वग्रहण एव[†] मन्त्रः ।

पारस्करेण परिधास्ये यमोधास्येर्दीर्वायुष्टाय जरदृष्टि-

रस्मि । शतञ्च जीवामि शरदः पुरुचीरायस्पोषमभि-

वर्द्धयिष्ये[‡] । इति ।

उत्तरीयेऽपि ।

* वस्त्रसदृशम् ।

† पूर्वाभावे अभिनवग्रहण एवेत्यर्थः ।

‡ पुरुचीरायस्पो-

मभिवर्द्धयिष्य इत्येव पाठः बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते परन्तु हलायुधेन ब्राह्मणसर्वस्वे अत्र अन्यप्रकारपाठो दर्शितो व्याख्यातश्च यथा सुवर्चा रायस्पोषमभिसंययिष्ये इति रायस्पोषाय धनद्वयार्थं अभिसंययिष्ये अभि सर्वतोभावेन सम्बरणं करिष्यामि व्येज् सम्बरणे इत्यस्य रूपम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्रापृथिवी यशसा-
मिन्द्रावृहस्पती । यशसां भगश्च भावि द्रव्यादमशो-
र्भामा प्रतिपद्यतामिति* ।

तथा वासच्छत्रोपानहञ्चापूर्वाणि† चेन्मन्त्रत इति ।

नववस्त्रपरिधाने वारदोषो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः ।

तत्र सुरेश्वरः राजमार्त्तण्डे च ।

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे
वस्त्रं लाभकरम्बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।
नानायांगरतिप्रमोदवनिताशय्यादिलाभो भृगौ
दैव्यं शाश्वतरोगवान् किल नरो धृत्वाम्बरं सौरिणा‡ ॥

श्रीपतिः ।

रोहिणीषु करपञ्चके शुभे तूत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च मे नववस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

* बहुष पुनर्नकेषु यथा दृष्टं तथा रजितं परन्तु हलायुधकृते ब्राह्मणसर्वस्वे वैलक्षण्य-
पाठी दृश्यते साधुर्मन्त्रते च यथा । यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्रावृहस्पती यशो
भगश्च साऽविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामस्यार्थः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मा मां क्वादयेता-
मिति क्रियापदमताध्याहतं बोद्धव्यम् । केन यशसा । किञ्च इन्द्रावृहस्पती यशसा मां
क्वादयेताम् । किञ्च यशो मा मां अविदत् प्राप्नोत् । न केवलं यशो भगश्च मामविदत्
प्राप्नोत् । किञ्च मा मां प्रतिपद्यतामभिगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादरार्थम् । मदीय-
वस्त्राच्छादनेनाकाशादयो मां यशसा आच्छादयन्तु । उत्तरीतरं यशश्च सौभाग्यञ्च मम
भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः । † पूर्वाग्रहीतानि चेत् अभिनवग्रहीतानि चेदित्यर्थः । ‡ विश्वे
षणे तृतीया शनिवारविशिष्ट इत्यर्थः ।

अथ क्रमप्राप्ततिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे भगवानुवाच ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 वर्त्तिदीपाकृतिं वापि शङ्काकारमतः परम्* ॥
 दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तरोत्तरमुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्वयाङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं† भवेत् ।
 ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दङ्गणहकूपके ।
 विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ तद्गजे मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमङ्गणहदेशे वामकुक्षौ तु माधवम् ॥
 श्रीधरञ्च तथा न्यस्य वामबाहौ नरः सदा ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुदामोदरं स्मरेत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्द्ध्नि‡ तिलकङ्कारयेत्क्रमात् ॥

व्यासः ।

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्ध्नि§ विभर्त्ति यः ।

* वेणुपत्राकृतितन्त्रा इति पाठान्तरम् । † विविधमिति पाठान्तरम् । ‡ मूर्द्ध्नि
 इति देशान्तरीयः पाठः ।

बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

सत्त्वतपाः ।

गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।

मृदं मूर्द्धा धरेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वक्ष्यकरम्भवेत् ।

श्रीकरम्पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

योगो दानं तपो हीमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ माध्याह्निकां सन्ध्यां पूर्वोद्दिष्टां समाचरेत् ।

उपस्थानञ्च तत्रोक्तं जपश्च त्रिविधस्तथाः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः ।

तत्र श्रुतिः ।

उदित्वमादित्यं उपस्थायोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिरा-

चमेत् । द्विः परिसृज्य सकृदुन्मज्य शिरश्चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे हृदये आलभ्येत ।

अयमाचमनप्रकारः ।

ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रकारः शौनकेनोक्तः ।

प्राग्वोदत्त्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आश्लय यज्ञोपवीत्याचम्या-
क्लिन्नवासा दूर्वाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानान्तेषु
प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरी पाणी सन्धाय
पवित्रवन्ती विज्ञायतेऽपां वा एष ओषधीनां रसोयद्दर्भा-
सरसमेव तद्ब्रह्म करोति । व्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्ष-
माणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत यथा
युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायमोङ्कारपूर्वा व्याहृतीः सावित्री-
मन्वाहपच्छोऽर्ध्वर्चशः । सर्वामिति तृतीयकम् । याव-
न्मन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे इति ।

अक्लिन्नवासा अनार्द्रवासाः महदुपस्तीर्य प्राक्कूलैर्दर्भैर्भुवं
निविडं यथा भवति तथाच्छाद्य वास उपस्थं कृत्वा वाम-
पादाङ्गुष्ठे दक्षिणपादाङ्गुष्ठं निधाय पादपार्श्वसम्मीलने कृते
मध्य उपस्थाकृतिरिव भवति तदुपस्थमित्युच्यते । इतरेतर-
पादव्यत्या संस्थापनेनोपवेशनमुपस्थकरणमिति मञ्जर्याम् ।
अथवा यथोपदेशं कुर्यात्ते तथा वा युक्तात्मानं यथा समा-
हितमात्मानं मन्यते । ओङ्कारपूर्वा भूरादिव्याहृतित्रयं
क्रमेण गायत्री पादादौ क्रमेण ततस्तथैव च । भूरादि-
व्याहृतिद्वयमर्द्धादौ क्रमेण ततस्तथैव च । तृतीयव्याहृति-

पूर्विकां सर्वां गायत्रीं पठेद्यावन्मन्येत तावद्गायत्रीजपान-
न्तरं ऋग्यजुःसामादिषु यावत्पठितुं मन्यते तावदधीत्य
नमो ब्रह्मणे नमोऽग्नये इत्येतया परिदधाति परिधानं त्रिःपठ-
नम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वीपर्य्युपरिक्रमात् ।

यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

मनुः ।

अपां समीपे नियतो नैत्यिकीं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥

अरण्यं गत्वेति यथा कूर्दिर्न दृश्यते तथारण्यं गत्वैत्यर्थः ।

तथाच श्रुतिः ।

ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादहिर्गच्छेद-

च्छर्हिर्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां रोदित आदित्य इति ।

उदित आदित्य इत्युदयोत्तरकालः । स कालोऽपि गृह्यते न
प्रातःकाल एव ।

अतएव बृहस्पतिः ।

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्ततः ॥ इति ।

स ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । वैश्वदेवावसान इति मनुष्ययज्ञानन्तरं

मनुष्ययज्ञस्य सनकाद्युद्देशेन हन्तकारो यो दीयते स । एव
श्रुतिरपि मनुष्ययज्ञानन्तरं ब्रह्मयज्ञं दर्शयति । नातिथिपूजा ।
देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

कूर्मपुराणे ।

यदि स्यात्तर्पणादूर्वाग् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

मनुष्ययज्ञश्चैव ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

यदि दैवादिनिमित्तेनोक्तकाले ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तदा काला-
न्तरेऽपि भवति । यदा ग्राममध्ये तदा मनसा पठेत् ।

तथाच श्रुतिः ।

ग्रामे न स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति ।

मनुः ।

नैत्यिके* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्वं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं† पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

तथा ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधस्त्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदोपकरणं वेदाङ्गम्‡ ।

अत्र विशेषो गौतमेनोक्तः ।

अथ यदि वातो वायादनये§दा विद्युत्पतेद्वा अवस्फु-

* नित्यवेदाध्ययने । † ब्रह्मणा वेदोक्तमन्त्रेणाहुत्या हुतम् । ‡ शिवा कल्पी व्याकरणं
निरुक्तं छन्दसाक्षितिः, ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् । § विपत्तिं गच्छे-
दित्यर्थः ।

र्ज्जहा वा एकं* ऋचामेकं वा यजुर्ऋकमेकं सामाः
भिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहो-
मीति ।

अत्र वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

अतोऽनध्यायेऽप्येकचार्चादिकमेव पठेन्नाधिकमिति गम्यते । तथा
आदावेवोक्तं § पूर्वम् परस्ताच्च ॥ विरम्यते ।
कुशानुत्तरतः क्षिप्त्वा यथाचमनमाचरेत् ॥
इति विद्या तपो योनिर्वियोनि**विष्णुरीरितः ।
वाग्यज्ञेनार्चिती देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

इति ब्रह्मयज्ञविधिः ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र बृहस्पतिः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

श्वातातपः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवर्षात्वजं होतारं रक्षणमतमिति ऋग्वेदमन्त्रः । † इहे
त्वीर्जं त्वा वायवः स्य देवीवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे इति यजुर्वेदमन्त्रः । ‡ अथ
आयाहि वीतये गृणानी हव्यदातये निहोता सस्मि वर्हिषि इति सामवेदमन्त्रः । § ओं-
कारपूर्वकमादौ पठनीयम् । ॥ पूर्वं पूर्ववत् ॥ ओंकारपूर्वकं विरम्यते इत्यर्थः ।
** वियोनिः विराम इत्यर्थः । अयोनिरिति पाठान्तरम् ।

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्पत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ऋषिभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

अत्राञ्जलिनियममाह ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वा द्वौ तु सनकादयः ।

अश्रन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्रिकैकमञ्जलिम् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणान्तु यथान्यायं सकृच्चापि प्रजायते ॥

यथान्यायमित्यनेन देवानामिव त्रिरित्यर्थोऽवगम्यते । चशब्दो
वाशब्दार्थोऽपिशब्दादञ्जलिद्वयं गृह्यते । अत्राञ्जलिसंख्यायां
स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । येषां स्वशाखायां न कोऽपि
विशेष आन्नातस्तेषां विकल्पः ।

योगियान्नवल्काः ।

अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ ।

कूर्मपुराणे ।

अन्नारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अत्रापि पूर्व्ववदेव व्यवस्था ।

एवञ्च ।

एकहस्तेन तांयेन न कुर्यात्पितृतर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः* ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यव्याघ्रादिवचनानि तानि तत्तच्छाखा-
प्रयुक्तानि† निषेधकानि न तु सर्वसाधारण्येन । अतो न
काप्यनुपपत्तिः ।

तत्र अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पये-
दिति कूर्मपुराणवचने देवर्षीनिति विशेषोपादानादितराण्य-
प्येकहस्ततर्पणवचनानि सामान्यानि विशेषविषयकूर्मपुराण-
वचनविषयानि देवर्षितर्पणे तु प्रविशन्ति इति चेन्नैवम् अन्वा-
रब्धेन सव्येन नामगोत्रेण वाप्यथेति योगियाज्ञवल्केन नाम-
गोत्रसहितसव्यहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणविधानात् । गोत्रो-
च्चारणं पितृणामेव न देवानां नाप्यृषोणामिति । एकहस्ततर्पणं
देवर्षिपितृतर्पणसाधारणम् अत्र पूर्वोक्तैव व्यवस्थाः‡ ज्यायसी ।
विवाहादावेकहस्तेनैव । तथाच

कार्णाजिनिः ।

विवाहे आङ्काले च पाणिनैकेन दीयते§ । इति ।

हारीतः ।

वसित्वा¶ वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिवत्तर्पणङ्कुर्यान्न तु पात्रे॥ कदाचन ॥

* अघःशिराः । † यस्य स्वशाखायामेकहस्तां विहितः तस्य शाखिनीद्विहस्तनिषेधकं
वचनम् । एवं यस्य स्वशाखायां द्विहस्तौ विहितौ तस्य शाखिन एकहस्तनिषेधकमित्यर्थः ।

‡ शाखिभेदेन व्यवस्था इत्यर्थः । § विवाहे वरपाद्यादिकं आङ्के कुशासनादिकमिति शेषः ।

¶ परिधाय । ॥ जलं निक्षिपेदिति शेषः ।

एतच्चानुद्धृतीदकस्थलतर्पणविषयम् ।

उद्धृतीदके तु स एव ।

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले न तु वह्निषि* ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तम् ।

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रङ्कांस्यसमुद्रवम् ।

पितॄणां तर्पणे पात्रं मृत्समयन्तु परित्यजेत् ॥ इति ।

अत्र योगियान्नवल्काः ।

यद्युद्धृतेन सिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

अन्यथा अनुद्धृते । अतोऽन्यथाचरेत्सव्ये तिलान्कृत्वा विचक्षण इत्यपि पाठः । अतोऽन्यथा तु सव्येन इत्यपि पाठः । येषां शाखिनां वामहस्तान्वारब्धेन दक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यनुसन्धेयम् ।

अत्रापि विशेषस्तेनोक्तः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशान् शुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सर्वान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

देवदेवर्षीणामपि ।

कूर्मपुराणे ।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः† ।

पितृभक्त्या तिलैः कृण्वैः स्वशाखांस्तविधानतः ॥

गोभिलः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् शबलैः*स्तिलैः ।

पितॄस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयेत्सर्वदा द्विजः† ॥

तिलग्रहणे तु विप्रमाह मरीचिः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥

प्रदेशिन्वङ्गुष्ठाग्रसंयोगो मुद्रा । अतएव तर्जन्याङ्गुष्ठेन वा तिला ग्राह्याः । तत्रोभयं दक्षिणहस्तस्थमेव । अतएव मुक्तहस्तेन दातव्यमित्युक्त्वा मुक्तहस्तस्तु दक्षिण इति पुनरभिहितं मरीचिना । एतच्च येषामञ्जलिना तर्पणं तद्विषयम् । विषयान्तरे‡ तु पूर्वमभिहितम्§ ।

तिलस्थापनस्थानन्तु स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् क्षिप्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्थले शायन्तने॥ पात्रे रोममूले न कुत्रचित् ॥

जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामपाणी तिलान् संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणतर्जन्याङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततले स्थापयित्वा तर्पयेदित्यर्थः । वामबाहुसलिलसंस्थापनव्यतिरिक्तमन्यजलतर्पणेऽपि समानम् । एवमुक्तप्रकारेण

* नानावर्णयुक्तैः । † क्वचिदिति पाठान्तरम् । ‡ वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणे ।

§ येषां शाखिनां वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमिल-भिहितमित्यर्थः । ॥ नवदण्डयुक्ते ।

स्थले स्थित्वा स्थले पात्रे वा तर्पणं कुर्यात् । न तु जल इति सिद्धम् ।

तथाच यदुक्तं कार्णार्जिनिना ।

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां जलस्थितस्येति वचनानां विरोधः परिहरणीयः ।

विष्णुस्तु स्थलस्थितस्यापि जलतर्पणं कचिदनुजानीते ।

यथाशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वम्प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

अत्र च अमुकस्मृत्युतु तृप्यतामिति वा । अमुकं तर्पयामीति वा प्रयोगो भवति ।

तथाच योगियान्नवल्काः ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधित्रः प्रक्षिपेत्तायं देवादीनामशेषतः ॥

बौधायनः ।

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन् स्वधा नमस्तर्पयामि पितामहानित्यादि ।

तथाच स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

ब्रह्मादयो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि भूर्देवांस्तर्पयामि भुवर्देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवां-

स्तर्पयामि । एवमुषीन् भूः पितृनित्यादि ।

यमः ।

हौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमधेऽजलक्षिपेत् ॥

गोशृङ्गस्यानियतप्रमाणत्वात्* विवक्षितं प्रमाणमाह
दक्षः ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदञ्चनुष्यांस्तर्पयेत्† पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रेऽसु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृन् कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

मरीचिः ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥

नात्र रजतादिसमुच्चयो विवक्षितः ।

अतएव सत्यव्रतः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुध्येन कदाचन ॥ इति ।

शुध्येन केवलेन खड्गादिरहितेनेति यावत् । अत्र वाशब्दो-
पादानान्न समुच्चय इत्यर्थः ।

* गवां क्षुद्रवृहद्वेदादिति शेषः । † उदञ्चनुष्यानि सामगभिन्नविषयकं साम-
गानां पश्चिममुखेन मनुष्यतर्पणविधानात् । तथाच सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं मनुष्याणा-
मेषा दिग्या प्रतीचीति ।

तथाच मरीचियोगियाञ्जवल्क्यावपि ।

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दूर्ध्वैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ इति ।

अथ खड्गादिभिरशून्यो हस्तः कार्यो न तु खड्गादिपात्रस्वीकरणम्* । तथा सति एकैकमञ्जलिर्देवा इत्याद्यञ्जलिविधायकवाक्यबाधापत्तेः† । एवं तर्हि खड्गादिपात्रप्रशंसापराणां वाक्यानां विध्येकवाक्यताया अभावादप्रामाण्यं स्यादिति चेन्नैवं अर्घ्यदाने खड्गपात्रविधायकवाक्यैकवाक्यत्वेन प्रशंसावाक्यानां सार्थकत्वान्नाप्रामाण्यम् ।

यच्च मनुनाभिहितम् ।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्थ्यपि अद्वया दत्तमक्षयाद्योपकल्पते ॥ इति ।

एतदपि आहप्रकरणपरिपठितत्वादर्थदानविषयमेव । अतश्च तर्पणे खड्गादिमुद्रिकाभियुक्तो हस्तः कार्यः ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतङ्गुलं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यच्च शङ्खेन तर्पणप्रकरण एवाभिहितम् ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेनोडुम्बरेण खड्गपात्रेणान्य-
पात्रेण वादकं पितृतीर्थं सृशन्दद्यादिति ।

* खड्गादिपात्रेण तर्पणकरणमित्यर्थः । † तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यमरीक्तेः करद्वय-
सम्पुटेन तर्पणं प्रतीयते ।

तदपि तर्पणप्रकरणादुत्कृष्टार्थप्रकरणे योज्यमञ्जलिवाक्याद्यपे-
क्षया प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् । अथवा वाक्यप्रकरणशिष्टाचाराणा-
मविरोधाय यस्मिन् पात्रे धृते अञ्जलिः शिथिला न भवेत्तादृक्-
पात्रे शिष्टेनाञ्जलिना पितृतीर्थस्य गुदकं तर्पणेऽपि दद्यात् ।

लिखितः ।

प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्राग्गैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन
कुर्यात् ।

देवाश्च योगियाज्ञवल्क्येनीक्ताः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रम्भजापतिम् ।

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवन्देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥

आचार्यान् व्यासादीन् सावयवमवयवा मासादयः ।

यदा* देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षावचांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानथ पशूस्तथा ।

वनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामचतुर्विधम्† ॥

विष्णुसमुच्चये ।

ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।

प्राजापत्येन‡ तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥

* तथेति पाठान्तरम् । † पिशाची गृह्यकः सिद्धीभूतोऽमी देवयोनिश्च इत्यमरीकः भूत-
ग्रामचतुर्विधमित्यनेन एतच्चतुर्विधं परिगृह्यते । ‡ कनिष्ठाङ्गुलिमूलदेशरूपेण ।

काष्णजिनिः ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

ततः स्वस्वशाखानुसारेण मण्डलऋषीन्* प्राजापत्यादिकान्
ऋषींश्च तर्पयित्वा पितृतर्पणमारभेत् ।

तत्र योगियाज्ञवल्काः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिङ्मुखः† ।

पितृन्दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन‡ तर्पयेत् ॥

दिव्या वस्त्रादयः । अदिव्याश्च पित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्रुवश्च सौम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरुपश्च त्वष्टाश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मैत्रोऽथ वरुणो यमः ।

* ऋषिमण्डलान् मरीच्यादिसप्तर्षीनित्यर्थः । तथाच देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः
यथा सर्व्वपाञ्च ग्रहाणाञ्च अधस्ताच्चरन्ते रविः । रविरुर्ध्वं स्थितः सोमः सोमात्रजत्रमण्डलम् ।
नक्षत्रेभ्योबुधस्तुर्ध्वं बुधादूर्ध्वं भार्गवः । तस्मादङ्गारकशीर्षं तस्य चोर्ध्वं वह्नस्पतिः । तस्मात्
शनैश्चरश्चोर्ध्वं तस्योर्ध्वमिण्डलमित्यादि । † दक्षिणदिङ्मुखः । ‡ तर्ज्ज्वङ्गुष्ठयोर्मध्यदेशरूपेण ।

अर्चिर्विवस्त्रान्वष्टा च सविता विश्वरेव च ।

एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रपरा मताः ॥

अत्र वस्त्रादितर्पणं पृथक् स्वपित्रादितर्पणञ्च पृथगुपात्तमिति
वसुरूपं पितरं तर्पयामीत्येवं तर्पणम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वसुरूपादित्यरूपान् आद्वार्यं तर्पयेत्पितॄन् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु संयताः ॥ इति ।

अथवा आह्नशब्दे गौण्या वृत्त्या तर्पणेऽपि वर्त्तत इति ।
वस्त्रादिनामसहितानामेव पित्रादीणां तर्पणमस्तु । यतः
शिष्टाचार एवमेव प्रायशो दृश्यते ।

उदकग्रहणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्काः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जले सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात्पितृतीर्थेन संयतः ॥

तथा ।

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारेस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥ इति ।

अनुपूर्वशः पित्रादिक्रमेण । अत्र यद्यपि असवर्णेभ्य इत्यत्र
विशेषोपादानङ्गतं तथाप्युत्तमवर्णेन हीनवर्णं प्रति न कार्यं
हीनवर्णेनोत्तमवर्णाद्देशेन कृते न दोषः । यतस्तद्वर्णतापत्ति-
दोषत्वेनाभिहिता स्मृतिषु । हीनस्योत्कृष्टत्वं* न दुष्टम् । उत्कृ-

एस्य हीनत्वञ्च दुष्टमेव । सर्वर्णशब्दे मूर्धाभिषिक्तादिजातीनामु-
पलक्षणार्थम् । यद्यप्यसर्वर्णसापत्न्यमाहभ्रात्रादयोऽप्यसर्वर्णाः
तथापि तत्तर्पणङ्कार्यं सुमन्तुना तेषां मात्रादिसमत्वप्रतिपाद-
नात् । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्दहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि इति । यत्र समत्वोपादानं
तत्र मुख्यापेक्षया किञ्चिद्व्यूनता भवतीति । नात्र तत्राधान्य-
मपितु स्वसन्निहितसर्वर्णतर्पणानन्तरमेव तत्तर्पणमिति विवेकः ।
ननु सुमन्तुवचनेऽपि सर्वर्णानामेवः मात्रा साम्यं भवतु मा-
नाम भूदसर्वर्णानामिति चेन्न तथा सति पितृपत्न्यः सर्वा
मातरः इति न ब्रूयादुपात्तश्च । सर्वशब्देन न पितृपत्न्येवः ।
अतः सर्वशब्दासङ्कोचाय पूर्वोक्त एव युक्तः पक्षः । एतेन
भीषतर्पणमपि तथा ।

अग्निष्वात्ताः सोमपाश्व तथा वह्निषदोऽपि च ।

यदि स्याज्जीवत्पितृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ॥

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको हिजः ॥ इति ।

तथा ।

न जीवत्पितृकः कृण्वेत्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

उक्ततिलतर्पणस्य क्वचिदपवादो मरीचिनीतः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ॥

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तथा ।

पत्न्योरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु* वर्ज्येत् ॥

भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्द्धं तदर्द्धञ्च† नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेतेऽथ सर्वदा ।

पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विनात्र तु ॥

अत्र विवाहादौ ।

पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते ।

गयासाम्यं मृताहस्य केचिदाहुः पुराणगाः ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां‡ प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

अकृत्वा तर्पणं यस्तु वस्त्रं निष्पीडयेन्नरः ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

* सप्तमीद्वयं निशा सन्ध्याद्वयमिति पञ्च । + विवाहे सति एकवर्षं तिलतर्पणं न कार्यम् उपनयने षण्मासं चूडायां त्रिमासमिति एकेषां मतम् । ‡ गङ्गायामिति देशान्तरीयः पाठः ।

पराशरः ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रान्ती आह्वासरि ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥

शङ्खः ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहन्विजः ।
स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम् ॥

इति तर्पणम् ।

अथ यमतर्पणम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

क्षणपक्षचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
तदा स्नात्वा शुभे तीये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

वृद्धमनुः ।

याङ्गाञ्चित्सरितम्प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।
यमुनाञ्च विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इति तर्पयेदिति शेषः । यमाय नमः यमं तर्पयामीति
प्रयोगः ।

गद्यव्यासोऽपि ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ इति ।

एभिः सप्तभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन्दद्यात्सर्वपापैः
प्रमुच्यते । इति ।

वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्निष्ठांस्त्रींस्त्रीन् कुर्याज्जलाञ्जलीन् ।

तथा ।

दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यञ्च यमतर्पणम् ।

अपरोऽपि विशेषः स्कन्दपुराणे ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥

इति यमतर्पणम् ।

अथ देवतार्चनम् ।

एवं तर्पणानन्तरं सूर्यार्घ्यं निवेद्य जलदेवं नमस्कृत्वाचम्या-
मृत्युं गृह्णत्वा विष्णादिपूजां कुर्यात् ।

योगियान्नवल्काः ।

ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

तथाच नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्धं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्धपथ्यन्तं हंसः शुचिषः*दुच्चरेत् ॥

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहम्बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

हारीतः ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः ।

मरीचिः ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्णे एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनमिति ॥

अत्र पूर्वाह्णां देवतार्चने मुख्यः कालः ।

एवकारस्मरणान्माध्याह्निकानन्तरं कालोऽपि मुख्यसदृशः ।

तथा कूर्मपुराणे ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च ॥ इति ।

तथा ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

करोति तदा पूर्वाह्णे एव । अथ तर्पणात्पूर्वकाले करोति

* हंसः शुचिषदसुरन्तरीच सङ्गीता वेदिपदतिथिर्दुरीणसन् नृषद्वरसदृशसङ्गीमसदजा
गंजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ।

तदा तर्पणानन्तरमेव । जलदेवतानमस्कारानन्तरं गृहं गत्वा
विष्णुपूजायाः नृसिंहपुराणे विधानात् ।

पूज्यदेवता निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

योगियाज्ञवल्काः ।

देवानां सवनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पान्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरम् ॥

अप्सुग्नौ हृदये सूर्य्यं स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्स्वतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥

प्रथमां विन्यसेयामि द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ ततः परम् ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 अक्षोः पञ्चदशीञ्चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्योगो विधीयते ।
 आद्यथा बाह्येहेवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥
 द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ।
 अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् ॥
 षष्ठ्या स्नानं* प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥
 पुष्पं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ।
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्† ॥
 चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
 अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या‡ तु विसर्जयेत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्§ ॥ इति ।

एवमितरेषामपि ब्रह्मादीनां पूजनं कार्यं तत्तत्प्रकारैर्वैदिकै-
 र्मन्त्रैः । तदशक्तीनां तन्नामधेयमन्त्रैर्नमोऽन्तेः॥ पूजयेत् ।
 अथवा वेदाविरुद्धस्वदीक्षानुसारिण** वा देवतार्चनम् ।

इति देवतार्चनम् ।

* स्नानार्थं जलम् । † निवेदनं निवेदनीयद्रव्यं नैवेद्यमिति यावत् । ‡ षोडश्या
 इत्यन्तया कृत्वा इति शेषः । § स्नानीयं जलं दत्त्वा आचमनीयं जलं दद्यात् एवं वस्त्रादि
 दत्त्वापि । ॥ वैदिकमन्त्राज्ञाने । ॥ श्रीं ब्रह्मणे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ** तन्वीक-
 मन्त्रानुसारिण ।

अथ पूजोपयुक्तपुष्पानि ।

तत्र नृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा वारिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिच्छिद्रैः प्रोषितैर्जन्तुवर्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्भरिम् ॥

हरिरित्युपलक्षणम् ।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरन्तथा ।

करवीरं तथाश्वेतं पालाशं कुशपुष्पकम् ॥

वनमालाप्यशोकञ्च सेवन्ती कुञ्जमालती ।

त्रिसम्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दञ्च शतपत्रकम् ।

मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥

जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालं सुशोभनम् ।

विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुष्पफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

पत्राण्यपि ।

अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।

दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुवकन्तथा ॥

ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।

एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैर्यश्चार्चयेद्भरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 येषां न सन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरः ।
 पल्लवान्यपि तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरः ॥
 वीरुधानां मभावे तु वर्हिषा चार्चयेद्भरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
 पद्मेनेकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम् ।
 वर्षायुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते जयम् ॥
 अगस्त्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ।
 येऽर्चयन्ति च देवेशं तैः प्राप्तम्परमं पदम् ॥
 सुवर्णकेतकीपत्रं यो ददाति जनार्दने ।
 कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुडध्वजः ॥
 सकृत्कदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः ।
 सप्तजन्मानि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा ॥
 कुम्भीपुष्पन्तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे ।
 सुवर्णपलमात्रन्तु पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने ॥

गरुडपुराणे ।

धात्रीफलेन यत्पुण्यं जयन्त्याः समुपोषणे ।
 खगेन्द्र स लभेन्नर्त्यमुलसीपूजनेन तत् ॥

यथाकथञ्चिदाहृत्य कुसुमैः पूजयेद्भरिम् ।
नाकपृष्ठमवाप्नोति नान् कार्या विचारणा ॥

स्कन्दपुराणे ।

विष्णुमूर्द्धि^१ स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।
अपर्युषितपापः* स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥
पुष्पाभावेऽथ पत्राणि देयानि च सुरार्चने ।
पत्राभावे पयो देयं तेन पुण्यश्रुतैः ध्रुवम् ।

वज्रार्णानि च विष्णुधर्मे अभिहितानि ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कीटकानि† तथैव च ॥
रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथान्यकरकस्य च ।
कृष्णञ्च कूटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

क्रकरः करीरः‡ ।

शाल्मलञ्च शिरीषञ्च वृहतीं गिरिमल्लिकाम् ।
सर्जकञ्चैव कुष्माण्डं काञ्चनारिञ्च वर्जयेत् ॥

अथ शिवे वर्ज्यानि प्रासाददीपिकायाम् ।

जवावन्भूकसिन्दूरं तथा तैसम्यकीयुते ।
दमती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥

सृष्टञ्च* खमारश्च प्रमादेनापि नार्पयेत् ।
 वर्वरी सर्ज्जपत्नी च तथा च कुमुदद्वयम् ॥
 अतिपक्वान्यपक्वानि पतितानि विवर्जयेत् ।
 आरण्यान्यप्यगन्धीनि सकीटं चोग्रगन्धि यत् ॥
 अशुद्धपात्रपाण्यङ्गं वासोभिः कुक्षितात्मभिः ।
 आनीतं नार्पयेच्छ्मौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

देवीपुराणे ।

शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च हरेः सदा ।
 देवीनाञ्चार्कमन्दारौ आदित्ये तगरं तथा ॥

विष्णुरहस्ये ।

न शुष्कैः पूजयेद्विष्णुं कुसुमैर्न महीगतैः† ।
 न विशीर्णदलैर्मृत्तैर्न वा चासुरिकाशितैः ॥

आसुरिकाशितैः बलाद्विकाशितैः ।

तथा ।

जलं पर्युषितन्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
 तुलस्यगस्यविल्वानि‡ गाङ्गं वारि न दुष्यति§ ॥
 स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित्पुष्पं वै चिनुते द्विजः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥

एतच्च मध्यन्दिनस्नानोत्तरपरं वेदितव्यम् ।

* कुड्मम् । † सर्वं भूमिगतं दुष्टं शिफालीं वकुलं विनति शिष्टपरिगृहीतवचनात्
 एतद्व्यातिरिक्तं दुष्टम् । ‡ अगस्यपुष्पं वकपुष्पम् । § न पर्युषितं भवति ।

अथ नित्यश्राद्ध-पञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि ।

तत्र यमः ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्ते बहवः सदा ।

कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एता निवाहयेद्विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

सूना हिंसास्थानं कण्डन्यदूखलादि पेषणी दृषदादि चुल्ली पाकस्थानं जलकुम्भ उदाधानमुपस्करः शूर्पादि । वध्यते पापेन युज्यते इत्यर्थः । न च कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणान्नैमित्तिकत्वं पञ्चमहायज्ञानां पञ्चयज्ञविधानन्तु गृही नित्यं न हापयेदिति शङ्केन नित्यत्वाभिधानात् ।

ते च यज्ञाः के इत्याकाङ्क्षायां यमः ।

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।

भूतयज्ञो नृयज्ञस्तु पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एतच्च लक्षणमाह मनुः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनमध्ययनं तर्पणं पितृश्राद्धमिति यावत् ।

यतः स एवाह ।

स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितॄन् श्राद्धेन नृनन्त्रैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ इति ।

* तथैवै इति पाठान्तरम् ।

पितृयज्ञे विकल्पमाह कात्यायनः ।

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृर्बलिरथापि वेति ।

नित्यआहुं वा पितृयज्ञः । अथवा वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति यो बलिर्दीयते स पितृयज्ञ इत्यर्थः । बह्वृचां गृह्ये
देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञाः पञ्च महायज्ञा आद्याश्चत्वार एव
वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुः । अथवा पृथगिति ।

बौधायनोऽपि ।

अग्नये स्वाहा इत्यादि षडाहुतीः एष वैश्वदेवः सन्ति-
ष्ठते । धर्माय स्वाहेत्यादि नमो रुद्राय नमः पशुपतये
इत्यादिभिर्बलिहरणं बलवान् हरत्येतत् सन्तिष्ठते ।
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नी जुहोत्येष देवयज्ञः सन्तिष्ठते ।
पितृनुद्दिश्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा दक्षिणेनाग्निं
दक्षिणान्दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति पितृभ्यः
स्वधास्त्वित्यपि वा आपस्तत्पितृयज्ञः सन्तिष्ठते । उत्त-
रेणाग्निं शुचौ देशे प्रागग्रान्दर्भान् संस्तीर्य गन्ध-
पुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति
भूतेभ्यः तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं
भोजयेदपि वा हन्तकारं* ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनु-
ष्येभ्यो हन्तेति । हन्तकारः पर्याप्तान्नदानसमर्थश्च ।

काणाजिनिः ।

* मनुष्येभ्यो यद्वीयते तद्वन्तकारेण दीयते हन्तकारस्यागार्थकः ।

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।
पुष्कलमग्रिममिति पठ्यायः ।

भिक्षादिलक्षणञ्च मनुनाभिहितम् ।

यासमात्रं भवेद्विज्ञा अग्रं यासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि ।

वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमग्रं दत्त्वा देवयज्ञार्थमुद्धृतान्ना-
देवताभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिमग्नी जुहुयुः पितृयज्ञार्थमपि
वैश्वदेवबलिहरणशिष्टादन्नात्प्राचीनावीतिना दक्षि-
णतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधास्त्विति बलिं हरेयु-
र्भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिष्टान्ना*देवीत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
बलिं दद्युरिति ।

एवंविधान्यन्यान्यपि विरुद्धवचनानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिखि-
तानि । अत्र च† सर्वत्र स्वशाखाभ्यः‡ व्यवस्था ।

इति पञ्चयज्ञस्वरूपनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

मनुना दद्यादहरहः श्राद्धमिति नित्यश्राद्धं विधाय वैश्व-
देवस्य सिद्धस्य गृह्याग्नौ विधिपूर्वकमित्यादिना पञ्चादश-

* वैश्वदेवावशिष्टादन्नादित्यर्थः । † विरुद्धवचनेषु चेत्यर्थः । ‡ स्वशाखाणामुसारेणेत्यर्थः ।

देवविधानात् । प्रथमं नित्यश्राद्धं पञ्चाद्वैश्वदेव इति केचित् ।
अत्रापि पक्षे येषान्तु नित्यश्राद्धमेव पञ्चयज्ञान्तःपाति तेषां
स्वशाखानुसारेण क्रमः केचन वैश्वदेवादनन्तरं कुर्वन्ति ।

पाठक्रममनादृत्य श्राद्धविषये

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव च ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न ह्यमथ नावाहनविसर्जने ।

न पिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

न सुरान्न वैश्वदेवान् किञ्चिद्दत्त्वा इति दक्षिणार्थम् ।

व्यासः ।

नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नीकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि नियमो वैश्यदेवास्तथैव च ॥

तथा ।

तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

मत्स्यपुराणे ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रन्त्रीनुद्दिश्य पितृंस्तथा । इति ।

त्रीनिति मातामहादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

तत्र कात्यायनोऽनुकल्पमाह ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये* ।

अद्वैवं नास्ति वेदेभ्यो† भोक्तुं भाज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतदुद्धृतान्नं ब्राह्मणायैव दद्यात्तदभावे गोभ्यः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवापपादयेत् ॥

तथा ।

सर्वेषामप्यलाभे तु दत्तं गोभ्यो निवेदयेत् । इति ।

यदा गवामप्यभावस्तदा विष्णूक्तम् ।

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

अन्नाद्येनोदकेन आहोत्सृष्टेनोदकेन ।

पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

पयः क्षीरम् । एतच्च नित्यश्राद्धं श्राद्धान्तरे नियतम्‡ ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्व्ववदाचरेत् ॥ इति ।

नित्यक्रिया नित्यश्राद्धं शेषं वैश्वदेवादिकम् ।

अत्रैवं व्यवस्था यत्रामावास्यानान्दीमुखश्राद्धादिनित्यश्राद्धदेवता

* नित्यश्राद्धसिद्धये इत्यर्थः । † वैश्वदेवेभ्यः । ‡ श्राद्धान्तरे कृतेऽपि अवश्यं कर्तव्यम् ।

दृष्टा भवन्ति न तत्र नित्यश्राद्धं यत्र च सांवत्सरिकादिषु
नेष्टा नित्यश्राद्धदेवतास्तत्र कर्त्तव्यमिति ।

तथाच चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरात्तदान्यत्र नित्यत्वात्तत्र हापयेत्* ॥

इति नित्यश्राद्धविधिः ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

तत्र प्रथमोपक्रमे आपस्तम्बः ।

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमुभयोरधःशय्या ब्रह्म-
चर्यं चारलवणवर्जनं चोत्तमस्यैकरात्रमुपवास इति ।

तेषां वैश्वदेवबल्यर्थमन्त्राणामुपयोगः प्रथमोपक्रमः । उत्तमस्य
ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्य मन्त्रस्य† उपयोग एकरात्रमुपवास
इति प्रतिवचनमिति । ततो वैश्वदेवादिकं कर्म कुर्यात् ।

एतच्च सायं प्रातः ।

तथाच कात्यायनः ।

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

* न त्यजेत् । † ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्ती वितुदस्य प्रेष्ट्याः तेभ्यो बलिं
पुष्टिकामी ददामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति मन्त्रः ।

एतेन पुरुषार्थमुक्तं भवति वैश्वदेवस्य ।

अतएव परिशिष्टे प्रवासस्थितस्याप्यवश्यकर्तव्यता दर्शिता ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात्* ।

यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

मनुरपि पुरुषार्थत्वमेवाह ।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यदा-
गच्छति अन्नञ्च पक्वं नास्ति तदा पुनः पाकं कृत्वा तस्मै दद्यान्
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः । यदन्नसंस्कारार्थत्वं
वैश्वदेवस्य तदा पुनःकरणे निषेधो युज्यते इति तात्पर्यम् ।
केचनान्नसंस्कारत्वं पुरुषार्थञ्चैतुभयार्थमिच्छन्ति । अस्मिन्
पक्षे उभयात्मकस्य आश्रयीतिसंज्ञा नान्यपूर्वविषयाणि द्रव्य-
संस्कारकारीणि च कर्मास्त्रिष्टिकदुत्तमप्रयाजादीनि नान्या-
न्यपि संज्ञकानीति व्यवहरन्ति मीमांसकाः एतच्च लौकिके
विवाहाग्न्यादिषु कुर्वीत ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाह्वते† वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

* कालदीपेण संस्कृतान्यलाभात् । † विभागकालाह्वते इति मिताक्षरा । आह्वते
आरब्धे ।

शातातपः ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षिती* ।
इत्याहत्य उत्सृज्य जुहुयात् । लौकिकाग्नेः पात्रान्तरकरण-
माहरणं स्मार्त्ताग्नेसु अग्न्यद्बोधनमाहरणमुन्मज्जनं भस्माप-
करणम् ।

विवाहिकेऽग्नी कुर्वीत गृह्यकर्म्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु पङ्क्तिं चान्वाहिकीं† गृही ॥

अत्र विशेषश्चतुर्विंशतिमते ।

प्रतिहोमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनम् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ।

समुद्धृत एव शेषः तं महानसे कृत्वेत्यर्थः ।

यस्मिन्नग्नी पाकस्तत्रैव होमः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र ह्रयते ।

शालाग्नी तत्र चेदन्नं विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

एतदनुसारेणान्यान्यपि वचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

स होमः कथमित्याह्वायाम्

श्रीनकः ।

सायम्प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रं देवताभ्यः

* अपराङ्मन्यत्र दृश्यते यथा वैश्वदेवं प्रकुर्व्वीत मृनादीषापशान्त्यर्थं । † प्रतिदिन-
करणीयान् ।

सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यान्वावा-
पृथिवी धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहेति ।

हविषिं हविषे योग्यम् । अग्निहोत्रदेवताः सूर्याग्निप्रजापतयः ।
आपस्तम्बः ।

उपामने पाचने* वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयादुभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तादिति ।
आद्यैः अग्नये स्वाहेत्यादिभिः स्विष्टिकृदन्तैः उभयतः परिषेचनं
कर्मादावन्ते च ।

कात्यायनः ।

वैश्वदेवादन्नात्पर्युच्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ।

गोतमः ।

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः । प्रजापतिः स्विष्टिकृत्
इति होमः इति ।

अत्र व्यवस्थामाह श्लोकैः कात्यायनः ।

उद्धृतं हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥

इति हविष्येण घृतादिना उद्धृतं हविरासिच्य तेन हविषा
जुहुयादित्यर्थः । घृताभावे दध्यभ्यक्तं† हविर्जुहुयात् ।

तथाच व्यासः ।

जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलचारविवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेऽम्भसापि वा ॥ इति ।

हविष्याभावे चतुर्विंशतिमते विशेषो दर्शितः ।

अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं शुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले ॥ इति ।

अत्रापरो विशेषः

परिशिष्टे ।

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

संकल्पयेद्यदाहारे तेनाग्नी जुहुयादपि ॥

पयःप्रभृतिरसद्रव्याणान्तु विशेषोऽभिहितः

परिशिष्टे ।

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥ इति ।

हविष्येष्वपि मुख्यहव्यमाह

कात्यायनः ।

हविष्ये तु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

गौराः गौरसर्षपाः ।

आपस्तम्बः ।

न चारलवणैर्हीनो विद्यते तथा परान्नसंस्पृष्टहीम-

उदीचीन*मुष्ण भस्मापोह्यास्मिन् जुहुयाद्भुतमद्भुत-
आग्नी भवती । क्षारलवणपरान्नसंसृष्टेन हविष्येणाग्नी
होमा न कार्यः । अपितूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो-
ऽपोह्यास्मिन् होतव्यम् ।

उष्णं भस्मेति अङ्गारमिश्रितं भस्मेत्यर्थः ।

अतएव बोधायनः ।

अङ्गारान् भस्ममिश्रांस्तु उद्धृत्यात्तरतोऽनलात् ।
जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि क्षारादिमिश्रितम्† ॥ इति ।

तथा ।

परीक्षमन्नमसंस्कृत‡मग्नावधिश्रित्याङ्घ्रिः प्रोक्षेत्तदेव
पवित्रमित्याचक्षत इति । अधिश्रयणं पुनरग्निरूपरि-
स्थापनमात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य अधिश्रित्य
संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षेदित्यन्वयः । तच्च सायं प्रातः कर्त्तव्य-
मित्युक्तं तत्र प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदा सायं
मन्त्रकर्मकर्त्तृणामभावस्तदा पत्नी सायममन्त्रकं बलिं
हरेत् ।

तथाच मनुः ।

सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रबलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ इति ।

* उत्तरदिग्विभागभवम् । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेव रक्षितः परन्तु यद्यक्षादि-
मिश्रितमित्यत्र पाठः साधुः । ‡ संस्कृतमिति कचिन्पाठः ।

अत्र वैश्वदेवं हि नामैतदित्येतत्पर्यन्तमेकं वाक्यं सायम्प्रात-
र्विधीयते इत्येतदपरं वैश्वदेवस्य कालद्वयेऽपि कर्त्तव्यता-
विधायकम् । अतः सायमेव पत्न्या बलिहरणरूपवैश्वदेव-
कर्मभाधिकारः । केचन बलिग्रहणं वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणार्थ-
मिति वर्णयन्ति ।

एवं कृतवैश्वदेवस्य वह्निर्बलिमाह

मनुः ।

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरीगणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

अत्र मन्त्रः ।

ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो विदुर-
दस्य प्रेष्ठाः* तेभ्यो बलिं पुष्टिकामोहरामि मयि पुष्टिं
पुष्टिपतिर्ददातु ।

अत्र दिवेति दिने नक्तमिति रात्रौ दिवाचारिभ्य इति
दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमित्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्च
वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा द्विस्तथा रात्रावपि द्विर्न तु कर्त्तव्यम् ।

धर्मविन्नाचरेत्स्नानमाहिकन्तु पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं चरेदिति ॥

विष्णुपुराणोऽभिधानाद्वैश्वदेवबलिहृती सायं प्रातः पञ्चयज्ञास्तु
दिवैव ।

यथाह यमदग्निः ।

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्वलिहतिं तथा ।

महतः पञ्चयज्ञान् दिवैवेत्याह धर्मविदिति ॥

येषान् शुश्रूषन् ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तान्यमहायज्ञानां वैश्वदेव-
बलिहती चान्तर्भावः तेषां दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ
यदि स्वशाखायां कालहयेऽपि विधानं नास्ति अथास्ति तदा
द्विरपि भवति निर्णयः द्विविधं हि वैश्वदेवादिकं कर्म एकं
मन्वादिस्मृत्युक्तसाधारणमपरं स्वस्वगृह्योक्तसाधारणं स्वशाखा-
ऽविरुद्धं सर्वैरपि कार्यं कर्मणः सर्वशाखाधिकरणन्यायेनै-
कत्वात् । अत्राशक्त्येव स्वस्वगृह्योक्तमेव तावता शास्वार्थस्य
निष्पन्नत्वात् । एतच्च संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तद-
शक्त्यादिना तदनुज्ञयेतरस्यापि कर्तृत्वमस्ति ।

अनग्निकस्य विशेषमाह

वशिष्ठः ।

अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैस्तु शिष्टाद्भूतबलिं हरेत् ॥

अनग्निकः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः । यदा वैश्वदेवादव्याक् भिक्षु
रागच्छति तदा वैश्वदेवार्थमन्नमुद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां
दत्त्वा विसर्जयेत् । भिक्षुका अपि तेनैव दर्शिताः ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवस्य चैक एव पाकः नित्यश्राद्धे नित्यं विशेषाभावात् न च श्राद्धेष्वेकपाकशङ्कैव नास्ति । अशीचमध्ये वैश्वदेवनिषेधादेकादशाह्यादिकश्राद्धे तु पृथक् पाकः श्राद्धशिष्टान्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वात् ।

तथाच देवलः ।

एकोदिष्टे तु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् । इति । दर्शश्राद्धं प्रकृतिः अतस्तन्निर्णयेनैव तद्विकृतीनामपि निर्णयः इति प्रकृतौ विचार्यते किं श्राद्धार्थं वैश्वदेवार्थमेक एव पाकः उत पृथगिति तत्र पृथगिति ब्रूमः ।

तथाच लोकाजिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । इति ।

इयमुक्तिः पाकस्य पृथक्त्वे एकत्वे चैकरूपेति विशेषापरिज्ञानाभिप्राया । विवृणोति स एवोत्तरार्द्धेन ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति ।

इतरदितरार्थं न भवतीति पृथक् पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः न दार्शमित्यत्र दार्शशब्देन तद्विकृतयो नित्यनैमित्तिककाम्यश्राद्धानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेविकमित्यत्र वैश्वदेविकशब्देन भूतयज्ञादयः । अयन्तु पृथक् पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वा वैश्वदेवानुष्ठानेतरत्रानुष्ठाने ।

तथाच पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छाङ्गं पितॄणां नोपातिष्ठति ॥ इति ।

नन्वेतद्वचनमुत्तरकालेऽपि निषेधकं तदापि पितृपाकत्वात् ।
मैवमुत्तरकालं पितृसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात् । यदुद्देशेन परि-
कल्पितं यद्विस्तृतं तदुद्देशेन त्यागेन कृतेन तदुपभोगसमन-
न्तरमेव तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । एवमेव शिष्टाचारो
दृश्यते ।

अनेनाभिप्रायेण पैठीनसिरेवाह ।

आङ्गं निर्व्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं तथा ॥

अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु आङ्गावशिष्टान्नपरः
एवञ्चायमर्थः सम्पद्यते ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छाङ्गमिति ॥

यतः आङ्गात्पूर्वं तथ्ये वा निषेधः । ततस्तस्माद्धेतोः आङ्गं
निर्व्वर्त्य तच्छिष्टाद्वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यमिति । अत्र वचन-
स्थादिशब्देन नित्यआङ्गमपि गृह्यते तेन यच्छाखायां नित्य-
आङ्गस्य पञ्चयज्ञान्तःपातित्यं नास्ति तच्छाखीयानां आङ्ग-
पाकशेषेण पृथग्वाक्येन वा नित्यआङ्गं वैश्वदेवात्प्रागेव ।

अत्रोभयत्रापि मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्यादिति ।

ततः आङ्गशेषान्नित्यक्रिया नित्यआङ्गादि ।

तथा ।

पृथक्पाकेन नैत्वं स्यादिति ।

यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवस्तदा तच्छेषेण, इतरत्र
पृथगिति निर्णयः ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र साग्निः आह्वात्पूर्वमेव वैश्वदेवं कुर्वीत तदाह
लीकाक्षिः ।

पक्षान्त्यकम्भं निर्व्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽचाहार्यकम्बुधः ॥

इति पक्षान्त्यमन्नाधानमन्वाहार्यकं दर्शश्चाङ्गं ननु वैश्वदेवस्य
पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञयोर्भध्यविधिवलादेव साग्निककर्तृत्वाव-
गतेः पुनः साग्निकग्रन्थापादानमपार्थक्यमिति चेन्नैवम् ।
अन्नाधानपिण्डपितृयज्ञकर्तुरीपासनाग्निनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक-
त्वात् ।

देवलोऽपि वैश्वदेवानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञादिकर्त्तव्यतामाह ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्त्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥ इति ।

स्थालीपाकग्रन्थेन स्थालीपाकसाध्यकर्त्तव्यमिति । एतानि

पक्षान्तादीनि कर्माणि वैश्वदेवान्पूर्वमेव कर्तव्यानि । पिण्ड-
पितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वे नस्यापि पूर्वत्र कर्तव्य-
तायां प्राप्तायामपवादः अन्यत्रेति पिण्डपितृयज्ञादन्यत्रेत्यर्थः ।
दर्शश्चादस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह

मनुः ।

पिण्डयज्ञन्तु निर्वर्त्यं विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आदङ्कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

एवञ्च यानि आद्यात्पूर्वं वैश्वदेवकर्तव्यतापादकानि वचनानि
तानि सर्वाणि लोकाक्षिमनुवचनानुसारेण श्रीताग्निमहिष-
यानि व्यवस्थापनीयानि । साग्निकस्याप्येकादशाहश्चाद-
पश्चादेव ।

सम्प्राप्ते पार्वणे आद्वे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥ इति ।

परिशिष्टे विशेषविधानात् ।

तथा सालङ्कायनोऽपि ।

आद्वे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।

एकादश्यादिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥ इति ।

एवं वैदिकाग्नेः आद्याप्रागेव नियमादीपासनाग्नेरनग्नेश्च
यानि प्रतिषेधाच्च* यानि आद्वमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणत्रिस-

* सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकरूपपाठदर्शनादेवं रचितः परन्तु यान्यप्रतिषिद्धानीत्येव
पाठो भवितुमर्हति ।

र्जनान्ते च वैश्वदेवविधायकानि तान्यौपासनाग्निविषये
अनग्निविषये च व्यवतिष्ठन्ते यानि आडादौ निषेधकानि
तान्यपि तद्विषयः एव । अथवा साग्नेरपि आह्नपाकविषये
अतएवास्य पृथक्पाकी वैश्वदेवार्थनिषेधश्च ।

षट्त्रिंशन्मते ।

प्रतिवासरिको होमः आडादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

बृहद्गीतमोऽपि ।

पितृआह्नमकृत्वा तु वैश्वदेवङ्करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु आहङ्कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अनग्निको वैदिकाग्निरहिताऽपि तस्यौपासनाग्नावपि वैश्व-
देवो निषिद्धः । अयमर्थो लोकान्निवचने साग्निकपदस्य
सार्थकत्वप्रतिपादने दर्शितः । अतएवात्र लौकिकाग्निरिति
स्मार्त्ताग्नेरप्युपलक्षणम् । औपासनाग्नेरनग्निकस्य च त्रयः
काला वैश्वदेवे एकः आह्नमध्ये अपरो विकिरान्ते अन्यो
ब्राह्मणविसर्जनान्ते ।

तत्र मध्यकर्त्तव्यता

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि*आहुं कृत्वा तु तत् स्मृतम् ॥ इति ।
ब्राह्मणभोजनादवर्वाक् अग्नीकरणानन्तरमित्यर्थः । अत्र भूत-
यज्ञादेः आधानान्तरकर्तव्यताभिधानादस्मिन् प्रयोगे यानि
भूतयज्ञोत्तरभावीनि कर्माणि सम्बन्धक्रमाणि तानि तदाद्युत्-
कर्षन्यायेनोत्कृष्टानि† आधान्ते कर्तव्यानि न तु भूतयज्ञात्
पूर्वभावीन्युत्कृष्टानीति‡ । यच्छाखायां बलिहरणादिकमेव
भूतयज्ञादिकं तेषां बलिहरणादिकस्यैवोत्कर्षः येषान्तु बलिहर-
णादिव्यतिरिक्ता भूतयज्ञास्तेषां वह्निर्बलिव्यतिरिक्तभूतयज्ञा-
वधिकानां बलिहरणादीनामपि आहुमध्ये कर्तव्यता भवतीति
विवेकः । न चेवं मन्त्रव्यं प्रारब्धे पित्रे कर्मण्यसमाप्ते तन्मध्ये
कर्मान्तरकरणायुक्तमिति निशीष्टिन्यायेना§विरोधात् अतएव

* बलिहरणादि । † आदीनां कर्तव्यतायां तदन्तस्यापि कर्तव्यता इति तदाद्युत्कर्ष-
न्यायार्थः । तान्युत्कर्षज्ञानेनैवोत्कृष्टानीति पाठान्तरम् । ‡ तदाद्युत्कर्षन्यायेन करणीयानि
इत्यर्थः । § निशियज्ञं दर्शतन्त्रं नीतास्तेतन्नदर्शिके ।

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्यर्थात्तद्विधानतः ॥

अग्रे रक्षन्ने पुरीडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षीभ्यो विभीयादिति विधायदमाप्नातम् ।
अमावास्यायां यजतेति । एतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याहुतत्वं न प्रसज्यते । कुतः
दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्ष्योपस्य विध्यभावात् । यत्तु अमावास्यायामिति पदं तत्कालपरं
कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो न वाक्यात् तन्त्रमध्ये विधिः प्रकरणन्तु भिद्यते कार्म्यष्टि-
काण्डे एतस्य पाठादिति प्रति ब्रूमः । मा भूडाक्येन वा प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः ।
तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणीयागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्त्रमध्य-
पाती भवति तस्मादत्रान्ति प्रसङ्गमिद्विः इति निशीष्टिन्यायः ।

दृश्यते पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्तावेव सायं
प्रातर्होमकरणम् ।

द्वितीयः कालो भविष्यपुराणे ।

पितृन् सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दत्त्वा विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

बलिरत्र विकिरसंज्ञकः ।

यतस्तत्रैव ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण* भूमौ यन्निजिपेद्बुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर आहकर्मणि सर्व्वदा ॥ इति ।

पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं भूरिभोजनम् ।

तृतीयकालो ब्राह्मणविसर्जनान्ते सच मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

उच्छेषणन्तु† तत्तिष्ठेद्यावद्दिप्रा विसर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥

मनुरपि ।

पूर्व्वार्धे† तदेव ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

* ओं येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा मन्त्रेण दिवः स्वधया सादयन्ते । तेभिः स्वराड्मूनीति
मेतां यथावतंसं तनुं कल्पयस्व । ओं असंस्कृतप्रसीतानां त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः । ददामि
तेभ्यो विकिरमन्नन्ताभ्यश्च पितृकम् । ओं असीमपाश्र्व ये जीवा यज्ञभागवहिष्कृताः । तेषामन्नं
प्रदातव्यं विकिरं वैश्वदेविकम् । ओं येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथा-
न्नमस्ति । तत्तृमयं दत्तं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्ददति । † पूर्व्वेषु आदर्श-
पुस्तकेषु एकपक्षपाठदर्शनादेवं रक्षितः परन्तु उल्लेखनमिति पाठो भवितुमर्हति ।

बलिग्रहो वैश्वदेवदर्शनार्थं इति मतं मेधातिथेः ।

भविष्यपुराणे ।

कृत्वा आहं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति ।

इति वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथातिथिपूजा ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ततो गोदीहमात्रन्तु तिष्ठेत्कालं गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्दूर्ध्वं यथेच्छया ॥

वैयाघ्रपद्यः ।

अनिन्दितमनाहतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

क्षुधार्त्तस्तृणितश्चैव स्नातो गृहमुपागतः ।

प्रयत्नेन तु सम्पूज्य सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः* ॥

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव च ।

सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

न पृच्छेद्गोत्राचरणं† न स्वाध्यायं व्रतानि च ।

चित्तेन भावयेत्तन्तु सर्वदेवमयो हि सः ॥

* स्वर्गप्रापकः । † चरणं शाखा गोत्रञ्च चरणञ्च द्वयोः समाहार इति समासे दीर्घः ।

विष्णुः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्यतिनिवर्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

यान्नवल्करः ।

दिनेऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवेत् ।

तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योद्रे* विमुखे गते ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

गवां ग्रासञ्च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवाङ्गण्डूयनं स्पर्शं ग्रासमाङ्गिकमेव च ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजापी पूयशोणितम् ।

अहुत्वान्नं कमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र देवलहारीती ।

आहारन्तु रहः कुर्यान्निर्हारञ्चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात्प्राकाशे हीयते श्रिया ।

मनुः ।

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यान्नमाहितः ।

आपस्तम्बः ।

यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामः सन्नासनस्थो वा अन्यत्र
आसनस्थो वा न चोपसृशेत् यस्तूपसृशेत् स पङ्क्ति-
दूषक इत्यन्वयः ।

याज्ञवल्करः ।

बालं सुवामिनी*र्द्विगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।
सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्याः शेषभोजनम् ॥

यमः ।

विप्रः स्वर्गपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताम् ।
गुरुनतिथिबालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥
आत्मानं तर्पयेत्पञ्चान्नियतो वाग्यतः शुचिः ।
स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पञ्चादेष धर्मः सनातनः ॥

व्यासः ।

पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषां पञ्चाद्रीनां भता ॥

बौधायनः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ।

विष्णुः ।

न भुवि आसनान्तरितायां क्षितावुपविशेदिति ।

आसने वर्ज्यान्याह प्रचेताः ।

गोशकनृस्मयं भिन्नं तथा पालाशपैप्पलम् ।

लौहरङ्गं सदैवाकीं वर्जयेदासने बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुची सिद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेनेयादथवा गौरमृगमया ॥

अत्र विशेषमाह शङ्खः ।

चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्ष्णं स्मृतम् ॥

व्यासस्तु शूद्रस्यार्द्धचन्द्राकृति मण्डलं प्राह ।

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् ।

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

हारीतः ।

न कार्णायसे मृगमये वा पात्रे नाश्रीयत् ।

मनुः ।

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

भिन्नभाण्डे निषेधस्ताम्बादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

ताम्ररजतसुवर्णशङ्खमुक्ताश्मस्फाटिकानां भिन्नमभिन्न-

मिति ताम्रपात्रं यतिविषयं गृहस्थस्य निषिद्धत्वात् ।

तथाच वृद्धमनुः ।

ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्थे मलाविले ।

पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुङ्क्तेन्दवच्चरित् ॥

पलाशो वल्लीपलाश इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

अचिः ।

आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन वान्रमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥

मुखेन गवादिवादित्यर्थः ।

बौधायनः ।

भोजनं वन्दनन्दानमुपहारं प्रतिग्रहः ।

वहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

हारीतः ।

मार्जनाचमनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात् ।

वृद्धमनुः ।

न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।

एकहस्तेन न जलं शूद्रेनावर्जितं पिवेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ।

विष्णुः ।

नाश्रीयाद्गार्ह्यया सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे मञ्चादौ ।

अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः ।

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यमिति ।

उद्धृत्य मञ्चादौ पात्रं निक्षिप्येत्यर्थः । पित्रर्थभोजने तु भूमौ पात्रस्थापनमावश्यकम् । पित्रर्थन्तु न लुप्यत इति अत्रैव वाक्यशेषे तेनैवाभिधानात् । पादारोपितपादः प्रौढपादः ।

ब्रह्मपुराणे ।

पञ्च ग्रासांस्तु भुञ्जीत कचिद्वेश्मनि सङ्करे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषन्तु भक्षयेत्सङ्कराद्गयात् ।

पित्रे कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

विष्णुः ।

न भिन्नभाजनोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ ।

उत्सङ्गे जर्बोरूपरि पात्रं स्थापयित्वा ।

वशिष्ठः ।

सर्वाभिरङ्गुलीभिरश्रीयात्पाणिञ्च नावधुनीयात् ।

मार्कण्डेयः ।

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं समश्नुते ।

अङ्गुलिञ्चोद्धरेद्यस्तु गोमांसाशनवस्मृतम् ॥

सवायुं सशब्दमित्यर्थः ।

विष्णुः ।

नोच्छिष्टं घृतमादद्यात् ।

आदित्यपुराणे ।

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्डस्थितन्त्वपि ॥

तथा ।

न सम्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्ररात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥

एवञ्च ।

सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनङ्कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

मनुना यसायम्प्रातरित्युपात्तं* तत्तु रात्रिदिनयोर्यहणार्थं न तु सन्ध्याकालनिर्णयार्थं न सम्ययोरिति निषेधात् । अग्निहोत्रसाम्यविधानाद्वा रात्रौ वा द्विर्भोजनं निषिद्धमेव । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शुची देशे उपविष्टः उक्तनियमयुक्तो भूत्वा व्याहृतिभिः गायत्र्या चान्नमभिमन्त्र्याभ्युक्ष्य परिषिञ्च्य धर्म-राजादिवलिन्दत्वा आपोशानक्रियाङ्गत्वा पञ्च यासान् गृहीत्वा भोजनान्तरा†मग्नीकरणादिकं विधायचमनङ्कुर्यात् ।

तथाच गोभिलः ।

अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभि-

मन्त्रा ऋतञ्च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं सत्यं त्वर्त्तेन

परिषिञ्चामीति । प्रातः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ।

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसान्
स्मृयात्वरन् पञ्चग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणाय स्वाहेति
गार्हपत्यमेव जुहोत्यपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव
तेन जुहोति व्यानाय स्वाहेति आहवनीयमेव जुहोत्यु-
दानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति समानाय
स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीति ।

शौनकस्तु विशेषमाह ।

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नान्ता मन्त्रास्तु वायवः ।

जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्नः प्राणाहुती भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धुधः ।

समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

भोजनात्किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

चित्राय* चित्रगुप्ताय प्रेतिभ्यश्चेदमुद्धरेत्† ॥

* दत्त्वायिति पाठान्तरम् । † उद्धरेदिति पाठान्तरम् । प्रेतिभ्यश्चेदमुद्धरेत्— यः
क्वचनसंस्थानां कृत्तृणीपङ्कतात्मनाम् । प्रेतानां तमयेऽन्त्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥ इत्याचार
मयूखे विशेष उक्तः ।

ब्रह्मपुराणे ।

हस्तेन लङ्घयेन्नात्रं* सोदकेन कदाचन ।

दन्ताद्यो लङ्घयेदन्नं तेनान्नं न हितम्भवेत्† ॥

विष्णुपुराणे ।

अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणास्त्रौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवाग्नी तु बलाराग्येण मुञ्चति ॥

जठरं पूरयेदर्द्धमन्नैर्भागञ्जलस्य‡ च ।

वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आदिपुराणे ।

एकपङ्क्तेरनुच्छाय‡मध्ये चेदाचमेत्परः ।

तदा शेषं विहायैव॥ विप्रः सम्यगपः स्पृशेत् ॥

एकपङ्क्तिस्थितानां सर्व्वेषां भोजने अपरिसमाप्ते इत्यर्थः ।

पङ्क्तिभेदानाह ब्रह्मस्यतिः ।

अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

हारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

* सोदकेन हस्तेन अन्नं न लङ्घयेत् न त्यजेत् अर्थाद्ब्रह्मीयादित्यर्थः । † हस्तेन लङ्घयेन्नात्रं नोदकेन कदाचन । हस्ताद्यो लङ्घयेदुञ्जन्तेनान्नं निश्चितं भवेत् । हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः ॥ इति ब्राह्मणसर्व्वस्वे हलायुधधृतः पाठः । ‡ भागं तृतीयभागरूपं जलस्य पानेन पूरयेदित्यनुषङ्गेणान्वयः । § पङ्क्तिभेदमकृत्वा । ॥ विधायैवेति पाठान्तरम् ।

आसनियममाह आपस्तम्बः ।

अष्टौ आसा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ये त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्रताम् ॥

यदा गृहस्थस्योपवासः प्राप्तस्तदा वीधायनोक्तम् ।

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रं मन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे जपेदिति ॥

निरुद्धो भोजन इति उपवासेन भोजनरहित इत्यर्थः ।

पुलस्त्यः ।

भोजने तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिशक्ताज्यपल्लक्षीरमध्वपः ॥

भोजनानन्तरं देवलः ।

भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥

अत्र मन्त्रः ।

रौरवे पुण्यनिलये पञ्चार्वुदनिवासिनाम् ।

अर्थिनामुदकं नित्यमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

गद्यव्यासः ।

ततस्तृतः सन्नसृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्माद्दे-

शान्मनागपासृत्य विधिवदाचमेत् ।

अपां प्राशने श्लोकव्यासः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेत्पापमोहितः ।

स देवश्चैव पितृश्च आत्मानश्चैव सादयेत् ॥

अर्द्धम्पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धन्याज्यं महीतले ।

रसातले गता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

देवलः ।

आचम्य तु ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।

भोजने दन्तलग्नानि निर्हीत्वाचमनं चरेत् ॥

दन्तलग्नमसंस्कार्यं लग्नं स्मर्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणमिति ॥

दन्तलग्नङ्गालान्तरे स्थानाच्चुपतं यत्तु त्यक्त्वैव शुचिर्नाचमेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

श्मश्रु चास्यगत दन्तसक्तन्यक्त्वा ततः शुचिः ।

निगरन्नपि तु तच्छुचिरित्याह

मनुः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

परित्यागनिगरयोर्विकल्पः ।

स्थानचलनात्प्राग्जिह्वाघटनेऽपि शुचिरित्याह

गौतमः ।

दन्तस्त्रिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युतेरेक
इति ।

प्राक्च्युतेर्जिह्वाभिमर्शने दोषो नास्तीत्यर्थः ।

एवं दन्तधावनानन्तरम्
देवलः ।

आचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्रन्थीरुद्र-
माविशन्ते कस्तेनान्येनाप्यायस्वेति ।

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्तारयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं वा समाश्रितः ।

द्वैशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥

ततः करादिमुपसृशेत् । जानू संसृशेत् ।

तथाच व्यासः ।

मा करेण करं स्पाचीर्मा जङ्घे मा च चक्षुषी ।

जरु संसृश कान्तेय भर्त्तव्यस्ते महाजनः ॥

जरु जानुनी । जानुनी सृश राजेन्द्र भर्त्तव्यो बहुरापदीति
तेनेवाभिधानात् ।

मार्कण्डेयः ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।

श्रवणञ्चेतिहासस्य ततः कुर्यात्समाहितः ॥

यान्नवल्काऽपि ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः । इति ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

याज्ञवल्काः ।

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वसृष्टम्पतितक्षितम् ॥

उदक्यासृष्टसङ्गुष्टपर्यायानानि वर्जयेत् ।

गोध्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा सृष्टञ्च कामतः ॥

अनर्चितं अवज्ञापूव्वकं दत्तं वृथामांसमनिषिद्धेष्वपि मांसेष्व-
विहितकालसम्पादितम् । शुक्तङ्गालेनास्त्रीभूतम् । पर्युषितं
रात्यन्तरितम् । एतच्च दध्यादिव्यतिरिक्तम् । न शुक्तं न
पर्युषितमन्यत्र रागखण्ड*चुक्रदधि गुडं गोधूमं यवपिष्टविका-
रेभ्य इति शङ्खस्मरणात् । यदुद्घोष्य दीयते तदाघुष्टान्नम् ।

अन्ने प्रतिप्रसवः ।

अन्नं पर्युषितभोज्यं स्नेहाक्तं विरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगौरसविक्रियाः ॥

शङ्खः ।

अपूपाः शक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पण्येषु भोक्तव्यं मण्डलेषु न चेद्भवेत् ॥

भक्ष्याणि ।

भक्ष्याः पञ्चनखा मेध्या गोधाकच्छपखङ्गकाः ।

* रागशङ्ख इति पाठान्तरम् । अस्यार्थः अवलीहद्रव्यम् ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

भक्षणकालमाह ।

प्राणान्त्यये तथा आदि प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दीषभाक् ॥

प्रोक्षितं योगप्रोक्षणाख्यसंस्कारेण स्मृतम् । द्विजकाम्यया
ब्राह्मणभोजनार्थं यत्सम्पादितमतिथिपूजादौ तदुच्यते ।

यत्तु निगमवचनम् ।

त्वेत्रजं गोः पशोर्घातं आदि मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतीत्यत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

मांसं विवर्जयेदिति निषेधः कलियुगे ब्राह्मणकर्तृकआह-
विषयः ।

सुन्वन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधुप्रधानं शूद्रस्येति

आहप्रकरणे पुनस्तेन विशेषाभिधानात् । द्विजदेवतापित्रु-
द्देशेन कृतस्य यः शेषस्तस्य त्ववश्यभक्षता नास्ति । न दीष-
भागित्युपादानाङ्गक्षणे प्रत्यवायो नास्तीति यतोऽवगम्यते ।

उक्तप्रकारव्यतिरेकेण भक्षणे दीषमाह ।

वसेत्स नरके घोरं दिनानि पशुरोमभिः ।

शंसितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥

परित्यक्तमांसस्य फलमाह ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्ममसः विवर्जयेत् ॥

इति भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गाद्भोज्याभोज्यान्ना
अपि प्रदर्शयन्ते ।

तत्र गौतमः ।

प्रसक्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणा भुञ्जीत इति ।
प्रशस्तानामित्यपि पाठः । स्वकर्मसु प्रसक्तानां निष्णातानां
स्वकर्मनिरतानामिति यावत् ।

यान्नवल्कीऽपि ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्दामन्त्रणादृते । इति ।

यमदग्निपैठीनसी ।

ब्राह्मणस्य रुदाश्रीयात्तन्नियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अत्रापि ब्राह्मणादयः स्वकर्मनिष्ठा एव, पर्वसु पूर्णिमादिषु ।
प्रकृतेषु प्रक्रमविशेषेषूत्सवेषु गीमङ्गलादिषु ।

तथा ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

अभोज्यान्नाः यान्नवल्कीन दर्शिताः ।

अग्निहीनस्य विप्रस्य नान्नमद्यादनापदि ।

कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥

वैणाभिगस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ इति ।

अग्निहीनः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः* शूद्रादिः । सत्यपि अधि-
कारे अग्निहीनो ब्राह्मणादिश्च† । कदर्य्यो लुब्धः । बद्धो
निगडादिना वैणो वीणावादनजीवी वार्द्धुष्यं निषिद्धवृत्त्युप-
जीवनमात्मनः स्तुतिः परनिन्दाकरणम् ।

तथाच विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्यरं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

गणदीक्षी बहुयाजकः ।

शूद्रस्य न कदाचनः‡ । अग्निहीनस्य विप्रस्य नान्नमद्याद-
नापदीत्यादिभिः शूद्रस्याभोज्यत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह

यान्नवल्काः ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धशीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गोपरिपालनजीवी । कुल-

* स्वभावतः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहित इत्यर्थः । † विप्रपदस्योपलक्षणत्वेन अग्निहीन-
पदस्यानुषङ्गेनान्वयस्वीकारेण चाभिप्रेत्य उक्तं ब्राह्मणादिश्चेति । ‡ ब्राह्मणस्य सदाश्रीया
दित्यादि यसदग्निपैठिनसिवचनस्यस्येति शेषः ।

मित्रं वंशपरम्परायातः । अर्द्धशीरो सम्भूयसमुत्थायितया सह
कर्षकः अथवा शीरोपलक्षितकृष्णफलार्द्धयाही । नापितो
गृहे व्यापारकारयिता क्षीरकर्त्तापि । यश्च शूद्रः क्रीत एव
वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं द्विजाय निवेदयति तवाहमिति
ददाति स आत्मनिवेदयिता । एते दासादयो यदीयास्तस्यैव
ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्षदः शिष्यकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभो भयत्राता च यो भवेत् ॥

कुलपुत्रः कुलमित्रपुत्रः । भवेद्यस्य यस्य सम्बन्धी भवेत्
इत्यर्थः । अत्र स्वशब्दः* सर्व्ववान्वेति एते दासादयोऽपि स्व-
विहितनित्यकर्मनिरता एव भोज्यान्नाः ।

तथाच मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीतामने वास्माद्वृत्तावेकरात्रिकम्[†] ॥

अश्राद्धी नित्यश्राद्धरहितः । एतच्च नित्यकर्मप्रदर्शनार्थम् ।

अस्मादश्राद्धिनः । एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् ।

पक्वान्नान्यपि विशेषात्[‡] ।

* स्वसम्बन्धित्वेन । † अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः
पक्वान्नं न भुञ्जीत । किन्त्वन्नान्तराभावे सति एकरात्रानिर्वाहीचित्तमाममेवाग्रमस्माद्भूजीयात्
न तु पक्वान्नमिति कुल्लूकभट्टः । ‡ कचित् पुस्तके पक्वान्नान्यपि विशिष्टमिति पाठो दृश्यते
वस्तुतस्तु एकाहपर्याप्तसामानं न तु पक्वान्नमित्येव पाठो युक्तः ।

सुमन्वङ्गिरसौ ।

गोरसञ्चैव शक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यञ्चान्यत्पयसा शृतम्* ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधि शक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

एवञ्च यानि शूद्रान्ननिषेधकानि वचनानि तानि शूद्रपरिग-
णितपक्वान्नव्यतिरिक्तविषयाणि । यानि च दासादिलक्षणानि
पराशरस्मृतावभिहितानि तानि च न शूद्राभिप्रायेण । तथा
सति परस्परविरोधात् । लक्षणानि च ।

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारे तु भवेद्दासः असंस्कारे तु नापितः ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां सुतो जातस्तु नामतः ।

गोपालस्तु स क्षत्रियो भोज्याविप्रैर्न संशयः ॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

तदर्दिकस्तु क्षत्रियो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

गोपालस्य क्षत्रियो जनकः अन्येषान्तु ब्राह्मणः । अत्र यद्यपि
दासनापितगोपालानां मातृद्वारापि शूद्रत्वं तथापि कुल-
मित्रार्द्धशीरिणोर्न मातृद्वारापि ततः क्वचिन्मातृद्वारा शूद्रत्वं
क्वचिन्नेति एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इत्यनेन विरोधः स्यात्किञ्च

मूर्द्धावसिक्तजात्यन्तःपातित्वादेतेषां न शूद्रत्वं तथा चैतेषां
शूद्रत्वे मूर्द्धावसिक्तादिजातिप्रतिपादकवचनैः सह विरोधः
स्याल्लक्षणवाक्यानान्वयमभिप्रायः शूद्ररूपदासादीनां भोज्या-
न्नत्वकथनं प्रसङ्गात् । डित्यडपित्यसंज्ञान्तराणीव दासादिसंज्ञा
अपि सन्तीति प्रदर्शनार्थमिति । अतएव सुतो जातस्तु
नामतः गोपालस्तु स विज्ञेय इत्यत्र नामत इति ग्रहणं
कृतम् । किञ्च आत्मनिवेदकस्य कुम्भकारादेश्च केवलशूद्र-
तान्यायेनेऽतरेषामपि शूद्रत्वमेव युक्तम् ।

इति भोज्याभोज्यान्ननिर्णयः ।

अथ शयनविधिः ।

तत्राङ्गिरास्तथा याज्ञवल्क्योऽपि ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिहस्याथ* संविशेत् ॥

चकारो विश्वेदेवादिसमुच्चयार्थः । एतच्च पाकान्तरेण न दिवा-
वशिष्टेन ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

पुनः पाकमुपादाय साध्यमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥

* यथा शूद्रता तददित्यर्थः । † नातिहसीत्येति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक्प्लवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

तथा ।

मङ्गल्यम्पूर्णकुम्भन्तु शिरःस्थाने निधाय तु ।

वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैरक्षाङ्गत्वा स्वपेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे ।

गच्छेच्छ्यामधिष्ठाय रात्रिस्तुतं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य

सर्पाय सूर्यभद्रं ते इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्त्वेष्टदेवतास्मरण-

ङ्गत्वा समाधिमास्थायान्यांश्च वैश्वदेविकान्मन्त्रान्सावि-

त्रीञ्जप्त्वा मङ्गलश्रुतिशङ्खच्च शृग्वन्दक्षिणाशिराः स्वपेदिति ।

दक्षिणाशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । अतएव

पुराणे ।

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसां विपरीतन्तु रोगदम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः ।*

शून्यालये श्मशाने च न वङ्गिसमीपे न वेदसमाप्तौ

नाशुचिर्न नग्ना न विशीर्णखट्वायां न भूतयक्षगृहा-

यतनेषु श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु च इति ।

* शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवैश्वमनि न स्वपे-
दिति प्लक्षकान्तरे पाठः ।

विष्णुः ।

नार्द्रपादः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न विद्यु-
द्गन्धक्ते नाग्निपुष्टे न पटसिक्तद्रुमजे न बालमध्ये
नारिमध्ये न धान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि नोच्छिष्टे
न दिवेति ।

तथा ।

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्यजेत् ।
पर्यङ्काग्रमदां भाला*त्युण्डमुष्पाणि मस्तकात् ।
गदप्रमादयक्ष्माहिभयदाः सर्व्वदा इमे ॥

इति शयनविधिः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरूढे ।
स्तवकस्तृतीय आसीदामोदाकष्टपण्डितभ्रमरः ॥
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेत्यादिविरुद्राजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभधये

तृतीयस्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ शयनानन्तरं प्राप्तगर्भाधानादिसंस्काराः । तत्र
गर्भाधानोपयुक्तत्वेन प्रथममृतुकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां ताम्र युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वणाद्याद्यतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्यकालस्तत्रोक्तविधिना
गच्छन् ब्रह्मचार्यैव ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्येतानि* पर्वणि रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मनुः ।

अमावास्यामष्टमी च पूर्णिमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृती स्नातको द्विजः ॥

तथा ।

तासामाद्याद्यतस्रश्च निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

एकादशीत्रयोदश्याहतोर्न† पक्षस्य ।

हारीतसु ।

चतुर्थरात्रावपि गर्भाधानमिच्छति चतुर्थेऽहनि स्नातायां

* पर्वण्येतानि रार्जन्दति पाठान्तरम् । † स तु प्रथमर्तुदिनमारभ्य एकादशनिशा-
त्रयोदशनिशे त्याज्यं इत्यर्थः ।

युग्मासु च गर्भाधानं तदुपेतम् । ब्रह्मगर्भं सन्धाति
इति ।

तथा ।

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री रजस्वला* ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

तथा ।

ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य परिहितप्रतिषेधत्वादिकल्पः
स च व्यवस्थितः रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिस्तद-
निवृत्तौ प्रतिषेधः अनेनैवाभिप्रायेण ।

मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

यान्नवल्कारः ।

एवं गच्छन्स्त्रियङ्गामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रलक्षणं जनयेत्पुमान् ॥

एवं सकृद्रात्रावेकवारमेव गच्छेदित्यर्थः । पुमानेकनियमयुक्तः
अप्रतिहतपुंस्त्री भवेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्रं पौष्णं नैऋतं वा निधिरूपन्त्यत्वेति ।

पित्रं मघा पौष्णं रेवती नैऋतं मूलम् ।

ऋतुगमने स्नानमाहापस्तम्बः ।

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अऋतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

हावेतावशुची स्यातान्दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि ।

तत्र वशिष्ठः ।

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्जान्नाभ्यञ्जान्नाप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा सुष्यान्न रज्जुं प्रमृजेन्न दन्ताभ्यावयेन्न मांसमश्रीयान्न ग्रहान्निरीजेत न हसेन्न किञ्चिदाचरेन्नाञ्जलिना जलं पिवेन्न खर्व्वेण पात्रेण लोहितायसेन वेति ।

खर्व्वो वामहस्तः । अयञ्च वामहस्तस्य निषेधः केवलस्यैव अथवा खर्व्वपात्रम् । लोहितायसं ताम्रम् ।

स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह

हारीतः ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतिरर्वागिकाहं स्यात्ततो द्वाहम् ।

विंशत्यभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदशदिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । इयञ्च गणना रजोदर्शनदिनादारभ्य ।

यत्तूक्तम् ।

चतुर्दशदिनादर्द्धागशुचित्वं न विद्यते । इति ।

तत्तु स्नानप्रभृति इति न विरोधः । प्रौढयौवनायासु अष्टा-
दशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् ।

इति ऋतुकालनिर्णयः ।

अथ गर्भाधानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मन्वतो द्विजः । इति ।
मन्त्र इति द्विजातिविषयः । तत्र मन्त्रा गोभिलेनोक्ताः ।
ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं सम्भवे इत्येके । यदुर्तुमती भवत्युपरतशोणिता
तदा सम्भवकाले इत्युपक्रम्य दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभि-
स्पृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनी-
बालीति च समावृचौ सम्भवतः ।

स्त्रीणां बहुल्वे ऋतुयौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि च ॥ इति ।

तीर्थं ऋतुर्विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ।
ननु वर्णक्रमेणैव विवाहोऽपीति पुनरपि ग्रहणक्रमोपादान-
मनर्थकमिति चेन्नैवं प्रथमतः स्वजात्यादिक्रमेणोद्गारस्य

देवादन्यतरवर्णदारान्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकापरिणीतस्य
सवर्णपुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयोगपद्ये विवाहक्रमेण गमनं
नियम्यत इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात् ।

पराशरः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्रासन्निधौ तु न दोषः । सन्निधानेऽपि सुस्थस्यैवायं नियमः ।

यः स्वदारामृतस्नातां सुस्थः सन्निपगच्छति ।

इति स्मरणात् । अथ च ऋतुगमननियमोऽजातपुत्रस्यैव मनुना
ज्येष्ठस्य प्राशस्त्याभिधानादितरेषां कामजत्वनिर्देशाच्च ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुरिति ॥

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरेति ।

पुंसवनमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

मासे द्वितीये वा यदहः पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमाः स्यादिति ।

पुंसां नक्षत्रेण पुंनक्षत्रेण तानि च रत्नकोषे दर्शितानि ।

हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा ।

पुष्यः पुंसंज्ञितेषु कार्येषु ह्येतानि शुभानि धिष्यानीति॥

वृहस्पतिस्तु जातगर्भे स्पन्दने पुंसवनमाह ।

सवनं स्पन्दिते शिशविति ।

अत्र यथाशाखं व्यवस्था ।

इति पुंसवनम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

गोभिलः ।

प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बौधायनः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पष्ठे पञ्चमे वेति ।

लोकाक्षिः ।

तृतीये गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं ह्यारयेत् । इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

आपूर्यमाणे पक्षे यदा पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः

स्यादिति पुंसवनसीमन्तोन्नयनं स्त्रीसंस्कारौ ।

अतएव सकृत्कर्त्तव्याविति केचन ।

पारस्करः ।

पुंसवनसीमन्तोन्नयनमथमगर्भे । इति ।

तथाच देवलीऽपि ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेऽपि संस्कृतेति ।

हारीतः ।

सकृत्संस्कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः† ।

यं यङ्गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः‡ संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

विष्णुः ।

सीमन्तोन्नयनङ्गर्भं न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।

केचिऽङ्गर्भस्य संस्काराङ्गर्भङ्गर्भम्युज्जते॥ ॥ इति ।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ।

अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यत्रतीक्ष्णी विशेषः ।

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूते तु कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

इति सीमन्तोन्नयनम् ।

अथ जातकर्म ।

तत्र विष्णुः ।

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

यथोदितं स्वस्वगृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तच्च स्नानानन्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

* सकृच्च कृतसंस्कारा इति पुस्तकान्तरे पाठः । + कुलस्त्रिय इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

† सर्व्वेति पाठान्तरम् । § किञ्चिदिति पाठान्तरम् । ॥ गर्भे गर्भ इति पाठान्तरम् ।

इति संवर्त्तस्मरणात् । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥ इति ।

नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥

जातकर्म च नाभिनालभेदनात्* पूर्वमेव ।

तथाच मनुः ।

प्राग्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पञ्चात्मूतकन्तु विधीयते ॥

यच्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननास्याङ्कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचीपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

तत्तु कर्त्तृप्रधानाद्यपेक्षया† वेदितव्यम् ।

तथाच वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरङ्कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालश्चेदतीति सूतके भवेत् ॥ इति ।

* नाभिनालच्छेदनादिति पाठान्तरम् । † कर्त्तृप्रधानाद्यभाव इति पाठान्तरम् ।

कर्त्तुः प्रधानस्य पितृर्विदेशगमनादिना सन्निधानाभावे तदपेक्षयेत्यर्थः ।

तच्च आहमामेन ।

अतएव प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः श्वपचश्चैव जातकर्म्मणि चाप्यथ ।

आमश्चाहं सदा कुर्याद्विधिना पार्व्वणेन तु ॥ इति ।

आमाभावे हेम्ना ।

तथाच व्यासः ।

द्रव्यालामे द्विजालामे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाहम्कुर्व्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

द्रव्याभावे आमद्रव्यालामे यस्य भार्य्येत्ययं पक्षः आहस्तवके
व्याख्यास्यते । प्रतिग्रहश्च नाभिवर्द्धनात्पूर्वं तदहर्वा ।

यथाह शङ्खः ।

कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त-

गोधान्यादिप्रतिग्रहेष्वदीषस्वदहस्वेके कुर्व्वत इति ।

सर्व्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदी धान्यानि हिरण्यानि
दद्यात् ।

अशीचमध्येऽप्येतत्कार्यमित्याह

प्रजापतिः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्तजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशीचेन शुध्यति ॥ इति ।

यत्तु ज्योतिःशास्त्रे ।

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेष्वेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्लेऽथवा कीन्द्रे जातकर्म्मं च नाम वा ॥ इति ।

तद्देवाज्जातकर्म्मनामकरणोत्कर्षे* वेदितव्यम् । अनुत्कर्षे तु
नायं नियमः । नित्यस्नानोत्तरभाषित्वाद्भैमिक्तिकस्य ।

इति जातकर्म्म ।

अथ नामकरणम् ।

तत्र मनुः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य* कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

याज्ञवल्करः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयन्दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे तथा परे ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे† शतरात्रे संवत्सरे चेति ।

* स्वकालादुत्तरकाले कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

* वाथ कारयेदिति अन्यत्र पाठः । † गते ।

शङ्कः ।

अशीचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते । इति ।
न चायं नियमः, तथाच नामधेयं दशम्यामित्यादिवचनविरो-
धात् । ततश्चाहन्येकादशे नामेत्यादीनां विवक्षितार्थत्वमेव
तनाशीचमध्येऽपि कार्यं स्वगृह्यानुसारेण वैते पक्षा व्यवस्थिताः
विज्ञेयाः ।

शङ्कल्लिखिता ।

दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्द्धनं पितॄणां तत्र सान्निध्यमिति
श्रुतेः । ब्रह्मणे चाहुतिम्पूर्वं पितृननुमान्य तदहरेव
नामकरणं कुर्यादेवतानक्षत्रादिसम्बद्धं पिता नाम
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्वाक्षरं वा घोष-
वदाद्यन्तस्थं^१ पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नान्नि-
शुचि तत्कुलं भवतीति ।

अयमर्थः । दशमेऽहनि सूतिकां पूर्वशय्यादुत्थाप्य पिण्डवर्द्धन-
मिति नाम कर्म तत्कुर्यात् । तत्र चायं क्रमः । ब्रह्मणे
पूर्वमाहुतिं पितृननुमान्याभ्युदयश्चाद्वेन पूजयित्वा पिता
तदभावे सान्निध्यादिना अन्यो नाम कुर्यात् । तत्र नियमः
चतुरक्षरमित्यादि । वर्गतृतीयचतुर्थान्यक्षराणि गकारघ-
कारादीनि तान्यादौ कृत्वा यरलवा अन्तस्थास्तन्मध्ये कुर्या-
दिति ।

वैजवापः ।

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वाक्षरं त्रिाक्षरं चतुरक्षरं
परिमितञ्चेति ।

अत्र समसंख्या पुंसः ।

शङ्खः ।

अयुग्माक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्विहितमपि ।

ईकारान्तं स्त्रीणामिति स्वकुलसम्बद्धं कुर्यात् ।

तथाच शङ्खः ।

कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यादिति ।

कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः ।

मनुः ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्तत्त्वत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि क्रमेण नामानि भवन्ती-
त्यर्थः । यथा रुद्रश्मर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो हीनदास इति ।

यमस्तूत्तरपदनियममाह ।

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा चाता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

चातेति रक्षशब्दप्रदर्शनार्थम् । अत्र शक्तिपालेत्यादिशब्दा-
भवन्ति ।

अथ निष्क्रमणम् ।

भविष्यपुराणे ।

उत्तरार्द्धे मनुरपि ।

हादशेऽहनि* राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं यथान्येषां मतं विभो ॥

अत्र विशेषमाह यमः ।

ततस्तृतीये† कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

लोकात्तिः ।

तृतीये मासे आदित्यस्य दर्शनमिति ।

अत्रापि पूर्ववदेव‡ व्यवस्था ।

सुरेश्वरः ।

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यते नित्यमायुर्द्विर्बलं प्रजा ॥

अश्विनी रेवती हस्ता धनिष्ठा रोहिणी तथा ।

श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगशीर्षोऽत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥

इति निष्क्रमणम् ।

* नाम कथ्यादिति पूर्ववचनानुषङ्गेनान्वयः । † तृतीये मासि इति सामवेदिविषये ज्ञेयः । चतुर्थे मासि इति ऋग्वेदियजुर्वेदिविषये ज्ञेय इति आर्त्ताः । ‡ कुलानुसारिणी व्यवस्था । § मृगशिरसा सह उत्तरफल्गुनी ।

अथ कर्णवेधः ।

ज्यातिःशास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदये शुभे ।

दिनच्छिद्रेऽव्यतीपाते विष्टिवैष्टतिवर्जिते ॥

मिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसौ च

तिथ्येन्दुचित्राहरिरवतीषु ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे

कर्णौ तु वेध्यौ प्रवरेज्यलग्नेः ॥

अथ च कर्णवेधः कुलक्रमागतकाले कर्त्तव्यः ।

इति कर्णवेधः ।

* पौर्णमासे वा इति संस्कारमयूखे पाठः ।

† पौषादिविधिः मुख्यकाले कर्णवेधे विज्ञेयः अन्यत्र पौषादिनिषेधात् । शीर्षोदयो यथा

अजगोपतियुग्मश्च कार्कषन्विस्मगास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृतार्थेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञाविमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा ।

शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकाः ॥

इति । दिनश्च किदृश्च दिनच्छिद्रं तस्मिन् किद्रे अष्टमलग्ने किद्राख्यमष्टमस्थानमिति स्मरणात् ।

‡ प्रवरे प्रशस्ते इज्यलग्ने बृहस्पतियुक्तलग्ने ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र मनुः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।

लोकाक्षिः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातदन्तेषु वेति ।

यमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्त्तव्यमिति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । व्यवस्था च पूर्व्ववत्* ।

अत्र विशेषो मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापुरतस्तस्य धात्रुत्सङ्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकीपितं प्राशयेत्प्रायसैर्युतम् ॥

तदनन्तरं शिशोर्जीविकापरीक्षाप्रकारमाह

स एव ।

देवायतोऽथ विन्यस्य शालिभाग्डानि सर्व्वशः ।

शस्ताणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति ॥ इति ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

अथ चूड़ाकर्म्म ।

तत्र मनुः ।

चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽव्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमः ।

तथा संवत्सरे पूर्णे चूड़ाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूड़ाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये चूड़ाकर्म्म पञ्चमे वा ।

लोकाक्षिः ।

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूड़ां कारयेत् । दक्षि-

णतः कमुजा वशिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा

भृगवः पञ्चचूड़ा अङ्गिरसो राजिमके मङ्गलार्थं शिखि-

नोऽन्ये च वटपत्रवद्यथा कुलधर्म्मं वा शुद्धपक्षस्य

पुण्याहे पर्वणि चेति ।

कमुजा चूड़ा राजिं केशपङ्क्तिं मङ्गलार्थमिति अन्ये तु मङ्ग-

लार्थं शिखामात्रं वटपत्राकृतिं केचन कुर्वन्ति । अत्रापि

यथागृह्यं व्यवस्था ।

व्यासः ।

अश्विनी श्रवणा स्वाती चित्रा पुष्यपुनर्वसू ।

धनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगश्लेष कारयेत् ॥

क्षीरमिति शेषः ।

तथा ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिञ्ज्ञातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतारांश्च वर्जयेत् ॥

अन्ये सत्तिथिवारादयो विशेष उपनीयते तत्प्रकरणीक्ता अत्र द्रष्टव्याः ।

इति चूडाकर्म ।

अथ स्त्रीसंस्काराः ।

तत्र मनुः ।

अमन्विता तु कार्या च स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आवृज्जातकर्मादिक्रिया । यथाक्रममित्यभिधानात् क्रमाति-
क्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ।

अतएव कालातिक्रमणे कात्यायनेन प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चैक्यञ्चनं ।
हुत्वा तदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ॥
सर्वप्रायश्चित्तमपि स एवाह ।
सर्वप्रायश्चित्तञ्च पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो अग्न इति ।
हाभ्यामयाश्चाग्नेयेति शतमुत्तममिति वेति ।
उपनयनकालातिपत्तौ तु ब्राह्म्यस्तामाद्येव । एतेष्वेकैकलांषे
पादकच्छः चौडलोपेष्वर्द्धकच्छम् ।
स्त्रीसंस्कारे गोभिलो विशेषमाह ।
तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसूते जनार्दने ।
षष्ठीम्प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥
रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिनं तथा ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्भुतम् ।
दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥

ततःप्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयानि* वर्जयेदिति ॥

अस्य शिशोश्च कामचारवादभक्षः† ।

यथाह गोतमः ।

प्रागुपनयात्कामचारवादभक्ष इति ।

कामचारोऽप्यपतनीयकर्मस्वेव । तत्र पादो बालेषु दातव्य-
इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणात् ।

इति गभीधानादिसंस्काराः ।

अथ तृतीयाश्रमः ।

ब्रह्मचर्याश्रमो गृहस्थाश्रमश्चेति द्वावाश्रमौ धर्मागौ
विस्तारेण प्रतिपादितौ । अथ तृतीयाश्रमः प्रस्तूयते ।

तत्र शङ्खः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

पुत्रे दारान्विनिक्षिप्य तथा वानुगतो वने ।

अग्नीनुपाचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताम् ।

* वर्जनीयानिति पाठान्तरम् । † कामचारवादेन यदृच्छाचारानुगुण्येन भक्षः
भक्षश्च निषिद्धानादिरिति शेषः ।

तनैव पूजयेद्दिहानतिथिं समुपागतम् ॥
 ग्रामादाहृत्य वाग्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ।
 स्वाध्यायञ्च तथा कुर्याज्जटाश्च विभ्रयात्तथा ॥
 तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकञ्चैव कलेवरम् ।
 आर्द्रवासात्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥
 प्रावृथाकाशशायी* च नक्ताशी च सदा वसेत्† ।
 चतुर्थकालिको‡ वा स्यात् षष्ठकालिक§ एव वा ॥
 कृच्छ्रैर्वापि नयेत्कालं ब्रह्मचर्यञ्च पालयेत् ।
 एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी¶ भवेत् ॥ इति ।

अथ चतुर्थाश्रमः ।

तत्र॥ प्रथमं चैवर्णिकेषु कोऽधिक्रियत** इति विचार्यते ।
 तत्र छन्दोगसूत्रकारः ।
 त्रयाणामधिकृतिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्बृहत् ।
 धर्मविद्वतावपि ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेदनङ्गती ।
 सश्रसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥ इति ।

* अनाहतस्थलशायी । † भवेदिति पाठान्तरम् । ‡ एकदिनीपवासानन्तरं
 नक्तभोजनम् । § दिनद्वयाभोजनानन्तरं नक्तभोजनम् । ¶ वानप्रस्थाश्रमी । ॥ चतुर्था-
 श्रमे । ** शास्त्रेरिति शेषः ।

त्रैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति । अतस्त्रैव-
 र्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्त्येवाधिकारः । या तु जावालश्रुतिः ।
 ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
 अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति ।
 अथ ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या
 ब्राह्मणशब्दे वर्णत्रयपरः । एतेन

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वृहात् ।
 इत्यादि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ।

यच्च दत्तात्रेयवचनम् ।

मुखजानामयं धर्म्मी यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातीरुजातानामयं धर्म्मी न विद्यते ॥ इति ।

तथा ।

गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजीरुजयोः क्वचित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयम्भवा ॥ इति ।

एतच्च वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।
 बाहुजाः क्षत्रियाः । ऊरुजाः वैश्याः । परेषामयं धर्म्मी लिङ्ग-
 धारणात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्षणं चिह्नं त्रिदण्डैकदण्ड-
 रूपम् ।

तथाच दत्तः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रितः ।

त्रिदण्डेन यतश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ इति ।

त्रिदण्डग्रहणमेकदण्डस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एवंविधं क्षत्त्रिय-
वैश्ययोर्नेति दण्डधारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथाच
गतिस्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः गतिज्ञानं सर्व्वं गत्यर्था
ज्ञानार्था इति स्मरणात् । ज्ञानञ्च ज्ञापकनिष्पाद्यमतएव
ज्ञापककार्य्यं तत्तेन ज्ञापकरूपेण कार्य्येण कारणं लक्ष्यते ।
तथाचैतदुक्तं भवति क्षत्त्रियवैश्ययोर्ज्ञापकं दण्डधारणं नास्तीति
लिङ्गनिषेध एव नत्वाश्रमनिषेध इति दण्डधारणं वहिरङ्गं
विषयविराग एव मुख्यः विरागाभावे अधिकाराभावात् । यच्च
धर्मविवृतावेव वचनान्तरम् ।

सत्यसेद्वाङ्मणः सम्यक् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्देश्य एवं वर्णक्रमः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् न्यसेदिति सम्यक्शब्दोपादानात्
ब्राह्मणस्य वहिरङ्गभूतदण्डधारणीपेत एव सत्यासौ न तु तद्र-
हित इति गम्यते । तथाच क्षत्त्रियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमो
भवतीत्यर्थादुक्तमभवति अन्यथा कुन्दो गसूत्रकारादिवचनविरो-
धापत्तेः । अयञ्च तात्पर्य्यार्थः । अबाधेनोपपत्तौ बाधेन न्याय्य
इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्या-
नामाश्रमस्वरूपविधीः तात्पर्य्यम् । निषेधवाक्यानास्तु दण्ड-
ग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्य्यम् । तस्मात् क्षत्त्रियवैश्ययोर्दण्डग्रहण-
मात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेः अभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति ।

अतः श्रुत्यनुसारेण व्यवस्थात्र विधीयते । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति
इति श्रूयन्ते । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यो-
ऽर्थः* । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या अभिधीयते । उद्देश्य-
विशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववदुद्देश्यमविवक्षितं,† तस्मा-
दिह ब्राह्मणोद्देशेन सत्र्यासविधानादुद्देश्यस्य ब्राह्मणत्वस्येह
विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि
भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यार्थः तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन
विवक्षितत्वात्क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां माभूदधिकारः न च
तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थः । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठास्तद-
ध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुगतो धर्मः ।
स च‡ ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथाच वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैकेनो-
पाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोऽपि क्रांड़ीभूता§ भवेयुः ।
एवञ्च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधानात्तयाणामपि वर्णानां
तत्राधिकारोऽस्त्विति चेन्नैवम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्वं
वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्मण-
शब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषः जैमिनिवादरायणा-
दिभिरङ्गीकृतं तदग्राह्येत । तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मण-
शब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं बोधयमिति वाच्यत्वेन परि-
कल्पेत तदन्यायश्चानेकार्थ इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य
निषिद्धं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते ।

* अर्थात् ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नव्यक्तियुद्ध्या । + बहुषु पुस्तकेषु एकरूपपाठदर्शनात्
तद्रक्षितं परन्तु ननुद्देश्यमविवक्षितमित्येव साधु । ‡ वेदाध्ययनवत्त्वरूपः । § लक्ष्मीभूताः ।

अथैवं ब्रूषे अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्याये जायतपि गवादिशब्दानां यथानेकार्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति । न चैतदुचितमगतिका हीयं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयानेकार्थत्वस्वीकरणं शब्दार्थज्ञाने हि तद्व्यवहारः प्रमाणम् । तद्वाच्यं गवादिशब्दानामनेकशक्तिकल्पनयाप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वते न ब्राह्मणशब्दस्य । अतएवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे परिगणितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव शास्त्रं निर्णयि श्चास्तार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं नेतरस्य[†] इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायकवाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहणं स्यान्न च गृह्यते । तस्माच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं युक्तं विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोषभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः । ननु च जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे यथा वर्णत्रयपर एवमत्राप्यस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्तथाहि ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्य्यादिभिर्ऋथाद्यृणत्रयापकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्य्यादिषु च त्रैवर्णिकस्याधिकारात् । फलचमसवन्मुख्यान्तरेण[‡] जायमानो वै ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णि-

* अनेकार्थानाम् । † अप्रसिद्धस्य । ‡ फलचमसवत् प्रीक्षातृणां भक्ष्यः फलचमस इत्यत्र हीवादीनामपि भक्षणाकाङ्क्षितत्वात् यथा प्रीक्षातृपदं हीवादियाहकं तद्वदित्यर्थः । फलचमसः सदधिवटलकपूर्णम् । मुख्यान्तरेण क्षत्रियादिरूपेण इत्यर्थः ।

कानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र त्रैवर्णिकपरत्वम् । प्रकृते तु वाक्य-
शेषाद्यभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते* ततः
पूर्वमेव लक्ष्यार्थिकाया रूढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रूढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते ।

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेय्यरितार्थत्वात्
न चरमप्रतीतयौगिकार्थस्वीकरणमुचितम् । ततश्च औडु-
म्बरीं सृष्ट्वीद्वायेत् इति श्रुत्या विरुद्धमौडुम्बरी† सर्वा वेष्ट-
यितव्येति स्मृतिवचनं यथा विरोधाधिकरणे‡ अप्रमाणमित्युक्तं
एवं ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र त्रयाणां
वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिकं स्मार्त्तवचनजा-
तमप्रमाणमेव स्मार्त्तवचननिचयस्य सर्व्वथा प्रामाण्यपरिजि-
हीर्षया श्रुत्यनुकूलणवार्थः परिकल्पनीयः त्रयाणां वर्णानां
वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्यायमर्थः ।
त्रयाणां वर्णानां यथाचितं चत्वार आश्रमा इति । औचित्यं च
श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ नान्यथा§ ।

त्रैवर्णिकानां सत्र्याप्तो विद्यते नात्र संशयः ।

शिखायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्व्वैकदण्डयुक् ॥ इति
ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छन्दोगसूत्रेण समानार्थः ।

* निषिद्धाते । † ताम्रमयी प्रतिमा । ‡ विरोधमधिकृत्य यत्र विचार्य्यते तद्विरोधाधि-
करणम् । § श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणमात्रस्य चतुर्थाश्रमाधिकारविधाने औचित्यं न अन्यथा
चक्षिमादिसाधारण्येनेत्यर्थः ।

यच्च ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

वैराग्योत्पत्तिमात्रे च सन्न्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति ।

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवाञ्छेत्य सन्न्यासे न परियुज्यत इत्यन्वयः । एवञ्च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न चक्षियादेः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

ऋणत्रयमपाकृत्य निर्धमीः* निरहङ्गतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रव्रजेत् वानप्रस्थाश्रमङ्गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि सन्न्यासे रूढस्तथापि श्रुतिविरोधपरि-
हारार्थमत्र तृतीयाश्रमपरः अस्यापि† वैराग्यहेतुकत्वात्‡ ।
यदा ब्राह्मणः स्ववृत्तावजीवन् क्षत्रियवृत्तिमाश्रितः । तत्राप्य-
जीवन् वैश्यवृत्तिं ततश्च तामापदं निस्तीर्यापि न वर्णान्तर-
वृत्तिं परित्यजति किन्तु तत्रैव वृत्ताववस्थितः तदा तत्तत्-
क्षत्रियादिवृत्तिः क्षत्रिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते§
शास्त्रानभ्यनुज्ञानकालेऽपि क्षत्रियादिवृत्तिनिरतत्वात् ततः
सोऽपि प्रव्रजेद्गृहादिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अतएव

* समताशून्यः । † वानप्रस्थस्यापि । ‡ विषयविरागजन्यत्वात् । § क्षत्रिय-
वृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः क्षत्रियत्वेन व्यपदिश्यते एवं वैश्यवृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः वैश्यत्वेन व्यप-
दिश्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।

इत्यथशब्द उपात्तः । ब्राह्मण एव अनन्तरं क्षत्रवृत्त्या श्रवणात्
क्षत्रियः अथ वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनादयमर्थो गम्यत
इत्यर्थः । एतेन

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्कती ।

सश्रसेहाथ वा शान्त

इत्येतदपि व्याख्यातम् । एवञ्च मनुदत्तात्रेयादिवचनान्यप्यानु-
कूल्यानि नेयानि ।

यश्च जड़भरतस्यत्युपदेशः

पैङ्गिरहस्ये ।

यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वतं पदमिच्छुरसि
तत्परमहंसो भवाहेति ।

अत्रेदं चिन्त्यं किं जड़भरतं प्रत्येवोपदेश उत लक्षणा क्षत्रिय-
मात्रमिति । आद्ये जड़भरतस्यैवेति नेतरक्षत्रियप्राप्तिः । किञ्च
जड़भरतोऽपि प्रेषोच्चारणपूर्वकमाश्रमं* गृहीतवान् इति न
कापि श्रूयते । ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति एतदनुरोधात्प-
रमहंसो भवेत्यस्यायमर्थः परमहंस इव निश्चिन्तो भवेति ।
नापि द्वितीयः तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधी
लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्विधी लक्षणानिषेधात् । विधि-

* ब्रह्ममूत्रमदमेव चिह्नितवान् चिह्नितमूत्रं त्यजेदित्यादिश्रुत्युक्तमन्वीच्चारणपूर्वकमा-
श्रमम् ।

रिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं विशिष्टविधिः उत प्राप्ते कर्मण्यधिकारिविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि* लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्वारा । न नूद्देश्ये लक्षणा न विध्यंशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणाद्देश्येऽपि न युक्तेति ब्रूमः । तथाहि सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां† हि लक्षणा । न चानुपपत्तिः पूर्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरतयाप्युपपत्तेः‡ । या च जावालिश्रुतिर्जनकयाज्ञवल्कासंवादे तत्र परमहंस-रामसंवर्त्त कारुणि श्वेतकेतु दुर्वासी रिभु निदाघ जडभरत दत्तात्रेय रैवतकपभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्यया-भावात्§ परमहंससदृशधर्मवन्त इति । अहङ्कारममतयो-भावात्परमहंसा इति व्यपदिश्यन्ते । तस्मात्त्रिदो ब्राह्मण-स्यैवाधिकार इति ।

अथ यतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्काः :

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकावासः॥ परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

त्रिदण्डीत्यनेनैकदण्डपि गृह्यते ।

* विशिष्टविधिपक्षे अधिकारिविधिपक्षेऽपीत्यर्थः । † शक्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्ति-भ्यामित्यर्थः । ‡ क्षत्रियव्रत्युपजीवित्वरूपार्थान्तरस्वीकारेणाप्युपपत्तेरित्यर्थः । § विधि-बोधकलिङ्गादिरूपप्रवर्त्तकवाक्याभावात् । ॥ एकाराम इति पाठान्तरम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण मनुः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियताः दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

बौधायनः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वेति ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्व्वसङ्गविवर्जितः ।

ते च दण्डाः वैणवाः ।

तथाच स्मर्य्यते ।

प्राजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रीन् वैणवदण्डान्मूर्द्धप्रमाणान्दक्षि-
णेन पाणिना धारयेत् । सव्येन सीदकं कमण्डलु-
मिति ।

वशिष्ठः ।

मुण्डोऽममोऽपरिग्रह इति ।

सशिखान् केशान्निकृत्त्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठक-
श्रुतिः ।

तथा परिशिष्टेऽपि ।

अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूः स्वाहेत्यथ दण्डमादत्ते
सखे मा गोपायेति ।

देवलः ।

काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासन-
कन्यामात्र इति ।

कण्वः ।

एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

अष्टौ मासान्विहारः स्थायतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरोमासान्वार्षिकान्विवसेत्पुनः ॥

अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ॥ इति ।

मनुः ।

विधूमे सन्नमुपले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्* ॥

एककालश्चरेद्भिक्षां प्रसज्जेन्न तु विस्तरे ।

भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि मज्जति ॥

तत्राशक्तं प्रति वशिष्ठः ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्भूमांस-

वर्जमिति । तथा सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेत् ।

संवर्त्तः ।

अष्टौ भिक्षाः† समादाय स मुनिः पञ्च सप्त वा ।

* विधूम इत्यादि विगतपाकधूमं निवृत्तावहनमुपले निर्व्वाणपाकाङ्गारे गृहस्पपर्यन्तं भुक्तवज्जने उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशिषसुहृत्तत्रयरूप-सायाङ्गोपलक्षणम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाङ्गे नाभिसन्धितः इति कुल्लूकभट्टः । † अष्टभवनादानौता भिक्षाः ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्रीयाच्च वाग्यतः ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने समाचक्ष वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

अत्र वेदः प्रणवः ।

अतएव स्मृत्यन्तरम् ।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

उपवासात्परं भैक्ष्यं दया दानाद्विशिष्यते ॥ इति ।

तथा ।

नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवनम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत् निर्व्वेशभृतकोऽ यथा ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत्^१ नावमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरङ्कुर्व्वीत केनचित् ॥

याज्ञवल्करः ।

यतिपात्राणि मृहेणुदार्ढ्यलावुमयानि च ।

सलिलं सुचिरेः^२ तेषां गोबालैश्चावकर्षणम् ॥

इयञ्च शुद्धिर्^३ भिक्षाचरणादिप्रयोगाद्भूता न पुनरमेध्याद्युप-
हतिविषया । अमेध्याद्युपहतौ तु द्रव्यशुद्धिप्रकरणे वक्ष्यमाण-
मनुसन्धेयम् । अतश्चैतदुक्तमभवति । यदा भिक्षाचरणादिक-
ङ्कर्म करिष्यमाणस्तदा तत्कर्मोपयुक्तमृदादिपात्राणि गोबालै-
श्चावगृह्य प्रक्षाल्य तत्कर्म कुर्यादिति ।

* निर्व्वेशं वेतनं भृतको दासः । † अप्रियोक्तिं सहति । ‡ चिरतरस्याधिपात्रे ।

§ गोबालैः सार्जनरूपा ।

मनुरपि ।

अतैजसानि पाचाणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शीचक्ष्मसानामिवाध्वरे ॥

भोजनमपि पाचान्तराभावे तत्रैव कार्यम् ।

तथाच देवलः ।

तद्वैद्यं गृहीत्वैकान्ते* तेन पात्रेणान्येन वा तुष्णीं

भुञ्जीतेति ।

एवङ्मुञ्चतः फलमाह

याज्ञवल्क्यः ।

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानाममृती† भवति द्विजः ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकश्चतुर्थ्य आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिथा-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिथ्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमहोदयादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिषेधे

चतुर्थस्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

उक्ता वर्णाश्रमधर्मा अधुना तदस्मिंस्कीचे सति तेषामशीच-
कालो निरूप्यते । तत्र च प्रथमं गर्भस्त्रावादिक्कालः ।
मासचतुष्टयाभ्यन्तरे स्त्रावः पञ्चमषष्ठयोश्च पातः ।

सप्तमादिषु प्रसवः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

आचतुर्थार्द्धवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्द्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

तत्र मासत्रयादूर्वाक् स्त्रावे त्रिरात्रमशीचम् । स्त्रंसने गर्भस्य
त्राहं चेति गीतमस्मरणात् ।

मरीचिरपि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयम्* ।

राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ।

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

अचिरे मासत्रयाभ्यन्तरगर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र राजन्ये
तु चतूरात्रमित्याद्यपि विवक्षितम् ।

स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशीचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ इति
तेनैवाभिधानात् । यद्यचिरस्त्रावे राजन्यादिषु चतूरात्रादि-

पाते मातुर्यथामासमित्युक्तं स्यात् । वैश्यशूद्रयोरचिरस्त्रावे
पञ्चाहाष्टाहाशीचं पञ्चमसासपाते तु पञ्चाहमेवेति विप्रतिषिद्धं
न तु पाते मातुर्यथा मासमिति द्वितीयं मरीचिवचनं ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषयमस्म । एवं क्षत्रियादिवैकाहाशीचं परिकल्प्यते
ततश्च मरीचिवचनयोः परस्परविरोधः । अतएव
ऋष्यशृङ्गीऽपि ।

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामशीचं सम्पट्टयते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं षडहः* क्षत्रवैश्ययोः ॥

इति कल्पनाप्रकारमुपदिशति । नैतत्समञ्जसं मरीचिवचना-
भ्यामेव विरोधान्तरस्य दुष्परिहार्यत्वात् ।

तथाहि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । इति

स्त्रावे तु त्रिरात्रं स्यादिति च वाक्यद्वयम् । तत्र स्त्रावे मातुरित्ये-
तच्च विरोधपरिहाराय अचिरे तूत्तमे त्रय इत्येतद्विषय एवो-
पसंहरणीयम् । तथाच चतुर्थे मासि स्त्रावे त्रिरात्रापेक्ष-
याधिकं सार्द्धत्रिरात्रमशीचं कल्पनीयमचिरस्त्रावत्वाभावात् ।
पाते मातुर्यथामासमिति पञ्चमषष्ठयोर्यथाभासाशीचाभिधाना-
च्च । ततश्च गर्भस्त्रावे यथामासमिति चतुर्थे मासेऽपि
दिनचतुष्टयाशीचाभिधानं विरुध्येत । अथात्र स्त्रावशब्दः
पातपरः तर्हि पाते मातुरित्यनेन पौनरुक्तं स्यात् ।

अतः स्त्राववचनविरोधपरिहाराय

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ।

इत्यादिमन्वादिवचनानुसारेण राजन्ये तु चतूरात्रमित्यादिवचनशेषस्य विवक्षितार्थत्वमिच्छतापि मरीचिनाङ्गीकर्तव्यम् ।

अतश्च सर्व्ववर्णसाधारणमासत्रयादर्वागर्भस्त्रावे त्रिरात्रमशौचम् । अथवा आपदि न्यूनकल्पानुसरणमनापदि चतूरात्रादिकमिति व्यवस्था विज्ञेया । स्त्रावे तु सपिण्डानामशौचं नास्ति पितुस्तृप्तानमेव । सपिण्डाशौचवर्जनमिति मरीचिस्मरणात् । स्नानमात्रं पुरुषस्येति वृद्धवशिष्ठस्मरणाच्च । चतुर्थमासप्रभृति सप्तममासपर्यन्तं यावन्तो गर्भधारणमासास्तावन्ति दिनानि शुद्धिहेतुः ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।

तत्र स्रवति द्रवाद्वसाधारणः पतने वर्त्ततेः ।

अत्र च पातरूपे पञ्चमषष्ठमासस्त्रावे पित्रादीनां दिनत्रयमशौचम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् । इति मरीचिस्मरणात् ।

यदुक्तं यमेन ।

अजातदन्ते तनये मृते गर्भमृते* तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्व्वेषामेकरात्मशौचकम् ॥ इति ।

एतच्च गर्भपात एकाहविधानम् गुणवत्पित्रादिविषयम् ।

यत्तूक्तमादिपुराणे ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । इति ।

तत्तु द्रवरूपगर्भस्य† मासचतुष्टयाभ्यन्तरपतने । एवमन्या-
न्यपि त्वचनान्यनुसन्धेयानि ।

इति गर्भस्रावाशौचम् ।

अथ जननाशौचम् ।

सप्तमभासप्रभृति प्रसवरूपत्वात्‡ पूर्णाशौचमेव भवति ।
तच्च मृतजाते जातमृते वा सपिण्डानां दशाहमशौचमिति
दशाहमिति तत्तत्पूर्णाशौचोपलक्षणम्§ । यच्च जाते मृते
कुलस्य सद्यःशौचमिति बृहद्विष्णुवचनम् तत्तु शिशुमरणनि-
मित्ताशौचाभावप्रतिपादनपरं न प्रसवहेतुकस्य॥ मरणनिमि-
त्ताशौचमपि स्नानादपैति सपिण्डानां न स्वरूपतोऽभावः॥ ।

* मृत इति पाठान्तरम् । † अनाकारितस्यैव । ‡ प्रसवकालत्वादित्यर्थः ।

§ क्षत्रियवैश्यगृध्राणां पूर्णाशौचबोधकत्वम् । ॥ न जन्मनिमित्ताशौचस्याभावप्रतिपादन-
मित्यनुवर्हेणान्वयः । ॥ न स्वभावतोऽशौचाभावः परन्तु स्नानादेव अशौचस्य नाश-
इत्यर्थः ।

सद्यःशौचमिति प्राप्तस्य शुद्धाभिधानात् । नाभिच्छेदात्पाञ्च-
रणे मातुः सम्पूर्णसूतकम् । पित्रादीनान्तु जन्मनिमित्ताशौचं
त्रिरात्रम् ।

तथाच बृहन्ननुः ।

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

ततस्तदनन्तरमेव नाभिवर्द्धनादर्वागित्यर्थः । अत्राप्यग्नि-
होत्रार्थं सद्यःशौचमस्येव अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्
सद्यःशौचमिति शङ्खस्मरणात् । नाभिवर्द्धनोत्तरकालं शिशु-
परमे पित्रादीनां जननाशौचं सम्पूर्णमेव ।

तथाच जैमिनिः ।

यावन्न क्षियते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

क्षित्रे नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥ इति ।

जनननिमित्तमसृश्यत्वं मातुर्दृशाहादिकं पितुस्तु सचेलस्नानाद-
सृश्यत्वमपगच्छति ।

तथा च संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दृशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

अत्र पुत्र इत्यपत्यपरम् । अतस्त्वपत्ये पितुः स्नानं भवति ।
यथा गवर्भाधानशङ्कायामृतुकालगमने स्नानमेवं जननेऽपि
समानं पितुरपि स्नानादसृश्यत्वं निवृत्तमित्यभिधानात्सपि-
ण्डानामसृश्यत्वं नास्त्येव ततो न तेषां स्नानमपि ।

तथा चाङ्गिराः ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पृशः* न निषिध्यते । इति ।
अदृष्टार्थकार्येषु पैठीनसिर्विशेषमाह ।

सूतिकां पुत्तवतीं विंशतिरात्रेण† कर्माणि कारयेत् ।
मासेन स्त्रीजननवतीति‡ ।

प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारमाह
व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मनामादिदेवताः§ ।
तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।
त्रिवेतेषु न कुर्व्वीत सूतकं पुत्तजन्मनि ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि ।

तत्र सर्व्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

* संस्पृश इति पाठान्तरम् । संस्पृशी नैव दुष्यतीति देशान्तरियः पाठः । † स्नातां
सर्व्वकर्माणीति देशान्तरियः पाठः । ‡ स्त्रीजननीमिति पाठान्तरम् । § जन्मदा नाम देव-
तेति पाठान्तरम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

इति जननाशौचम् ।

अथानुपनीताशौचम् ।

तत्र नामकरणात्प्राक् सद्यःशौचमेव ।

यदाह शङ्खः ।

प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति ।

नामकरणानन्तरमग्नौ दकदानं वैकल्पिकम् ।

तथाच मनुः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति ॥

उदकक्रियेत्येतत्साहचर्यादग्निदानमपि लक्षयति । ततश्च नामकरणादूर्ध्वं दन्तजननादूर्वाग्निसंस्कारे कृतेऽप्यकृतेऽपि मातापित्रोस्तिरात्रम् । बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति कथ्यपस्मरणात् ।

तथा ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघन्त्यहम् ।

इत्यत्र वैजिकादितिविशेषोपादानाच्च । एवमुपनयनपर्यन्तं मातापित्रोस्तिरात्रमेव । इतरेषां सपिण्डानामग्निसंस्कारे कृते एकाहमशौचम् ।

अदन्तजाते तनये शिशोर्गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां एकराक्षमशौचकम् ॥

इति यमस्मरणात् । स च संस्कारस्तूष्णीमेव ।

तूष्णीमेवोदकङ्कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

इति लोकाक्षिस्मरणात् ।

जातारणिश्चेद्भवति तदा तन्मथिताग्निना ।

तदभावे त्वनिषिद्धलौकिकाग्निना दाहः अग्निसंस्काराद्यभावे

सद्यःशौचम् । आदन्तजननात्सद्य इति यान्नवल्कास्मरणात् ।

अग्निसंस्काररहितस्योनद्विवर्षस्य निखननमेव ।

तथाच यान्नवल्काः ।

जनद्विवर्षं निखनेन कुर्व्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥

इतरः पूर्णद्विवर्षः ।

अत्र विशेषमाह ।

जनद्विवर्षिकस्मेतं निदध्युर्वाभ्यवा वह्निः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ इति ।

वह्निः ग्रामाद्वह्निः । अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनरहि-

तायां भुवीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । अस्थिसञ्चयनप्राप्ते-

रेवाभावादुपपादितञ्चेत्यायश्चित्तञ्चास्माभिर्मिताक्षराटीकायां

सुबोधिण्याम् ।

यमः ।

जनद्विवर्षिकस्मेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि ।

यमगाथाः गायमानो यमसूक्तो मनुस्मरन् ॥ इति ।

- * श्रीं चित्स्वखायं सख्या वदत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
 पितुर्नपातसा दधीत वेषा अधि क्षमि प्रतरं दीव्यान् ॥ १ ।
 न ते सखा सख्यं वध्यतत्सलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवाति ।
 महस्युत्तासो असुरस्य वीरा दिवी धनोर ऊर्ज्विया परिख्यन् ॥ २ ।
 उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।
 निते मनी मनसि धायस्मे जन्तुः पतिलन्व १मा विविश्याः ॥ ३ ।
 न यत्परा चक्षसा कइ नूनमृता वदन्ती अमृतं रपेम ।
 गन्धर्वो अपस्वप्या च योषा सा नी नाभिः परमं जामि तद्रीः ॥ ४ ।
 गर्भे नु नौ जनिता दम्पती क देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
 नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ । (६)
 की अस्य वेद प्रथमस्याङ्गः कइ ददर्श क इह प्र वीचत् ।
 वृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आह्मनी वी च्या नून ॥ ६ ।
 यमस्य सा यस्य १काम आगन्त समाने यानौ सह श्रयायः ।
 जायेव पन्थ तन्वं रिरिच्यां विचिहृह्व रथ्यव चक्रा ॥ ७ ।
 न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्यन्ते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
 अन्येन मदाह्मनी याहि तयं तेन वि वृह रथ्यव चक्रा ॥ ८ ।
 राज्ञीभिरन्मा अहभिदंशस्यत् मर्त्यस्य चूर्महर्कन्मिसीयात् ।
 दिवा पृथिव्या मिथुना सवन्तु यमोयमस्य विश्वयादजामि ॥ ९ ।
 आ धा ता गच्छानूत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
 उपववृह्वि वृषभाय बाहमन्यामिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० । (७)
 किं भ्राता सद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्कृतिर्निगच्छात् ।
 कामभूता बह्वे इतद्रपामि तन्वा मे तन्वं १सं पिपृग्धि ॥ ११ ।
 न वा उ ते तन्वा तन्वं १सं पृष्ट्यां पापभाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
 अन्येन सत्प्रसुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वश्ये तत् ॥ १२ ।
 वतो वतासि यम नैव ते मनी हृदयं चाविदाम ।
 अन्या किल त्वां कर्त्यव युक्तं परिष्वजाते निवुजैव वृक्षम् ॥ १३ ।
 अन्यमुषत्वं यस्यन्य उ त्वां परिष्वजाते निवुजैव वृक्षम् ।
 तस्य वा त्वं मन इच्छा स वातवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ।

मृग्वेदसंहिता १०म, १०५।

+ परेयिवांसं प्रवती सह्यैरनु बहुभ्यः पन्यानुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुःस्व ॥ १ ।
 यमी नो गातं प्रथमो विवेद नैषा गव्यतिरभर्त्तवा उ ।
 यत्र नः पूर्व्वे पितरः परियुरेना जज्ञानाः पथ्याश्चनु स्वाः ॥ २ ।
 मातली कव्यैर्यमी अङ्गिरीभिर्वृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।
 यांश्च देवा वावृध्व्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ।
 इमं यमं प्रस्तुरसा हि सीटाङ्गिरीभिः पितृभिः संविदानः ।
 आ त्वा मन्वाः कविशस्ता वहन्विना राजन् हविषा सादयस्व ॥ ४ ।
 अङ्गिरीभिरागहि यजिथेभिर्यमं वैरुधैरिह सादयस्व ।
 विवस्वन्तं हुवे यः पिता तस्मिन्त्यजे वर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ।
 अङ्गिरसी नः पितरी न वस्वा अर्थवाणां भृगवः सीम्यासः ।
 तेषां वयं सुमर्ता यजिथानामपि भद्रे सीमनन्ते स्याम् ॥ ६ ।
 प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्वेभिर्यत्रा नः पूर्व्वे पितरः परियुः ।
 उभा राजाना स्वधया रुदन्ता यमं पश्यामि वरुणश्च देवम् ॥ ७ ।
 सं गच्छस्व पितृभिः सं यमिनेष्टापूतनं परमे व्योमन् ।
 हित्वा यावद्यं पुनरस्तर्मेहि सङ्गच्छस्व तन्वासुवच्चोः ॥ ८ ।
 अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरी लोकमक्रन् ।
 अहोभिरङ्गिरक्नुभिर्यज्ञं यमी दद्यात्यवसानमस्मै ॥ ९ ।
 अति द्रव सारमयी श्वानौ चतुरक्षौ श्वर्ला साधुना पथा ।
 अथा पितृन्सुविदत्रा उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ।
 यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।
 ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवच्च धेहि ॥ ११ ।
 उरुनसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरतौ जनां अनु ।
 तावस्मभ्यं दृश्ये स्याथ पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ।
 यमाय सीमं सुनुत यमाय जुहता हविः ।
 यमं ह यज्ञी गच्छत्यग्निदूतौ अरं कृतः ॥ १३ ।
 यमाय धृतवद्विर्विर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
 स नो देवेष्वा यमद्वीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ।
 यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
 इदं नम ऋषिभ्यः पूर्व्वजैभ्यः पूर्व्वेभ्यः पथिक्कृताः ॥ १५ ।
 चिकद्रुकेभिः पतति षड्भ्वीरे कमिबृहत् ।
 त्रिष्टवगायत्रीकृन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ । ऋग्वेदसंहिता १०म, १४सू।

जातदन्तस्य प्रथमे वर्षे अकृतचूडस्य वर्षत्रयाभ्यन्तरे मृतस्याग्नि-
संस्कारे सत्यसत्यप्येकाहः । दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहीरात्रेण
शुद्धिरिति त्रिणुस्मरणात् । प्रथमवर्षचूडाकरणे त्वग्निसंस्कारस्य
चूडाकरणानन्तरं नियतत्वात्त्रिरात्रमेव ।

अतएव वशिष्ठः ।

जनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमे-
वेति । वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडाभावेऽपि अग्निसंस्कारो नियतस्तथा
त्यहमशीचम् ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्यं बान्धवैरुदकक्रिया । इति ।
मनुना त्रिवर्षन्यूनस्य संस्कारनिषेधे नात्रिवर्षस्याभ्यनुज्ञानात् ।
अङ्गिरसा च न्यूनत्रिवर्षरूपकालापेक्षया नैशिक्यभिधानादत-
ऊर्ध्वं त्यहाभिधानाच्च ।

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु तेषां* शुद्धिस्तु नैशिकी । इति ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशीचं त्यहमाचरेत् ॥

स्त्रीणामकृतचूडानां मृतौ सद्यःशीचम् । अकृतचूडायास्तु
कन्यायां सद्यःशीचमित्यापस्तम्बस्मरणात् । कृतचूडानामपि
वाग्दानादव्वागिकाहः ।

यदाह यान्नवल्काः ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । इति ।

अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यासापिण्डाः* पुरुषत्रयपर्यन्त-
मेव ।

तथाच वशिष्ठः ।

अप्रत्तानाञ्च स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते । इति ।

त्रिपुरुषानन्तरं समानोदकाशीचङ्कल्पाम् । एतच्चाशीचमविवा-
हितविषयमेव । विवाहे त्वन्यथा तथैव पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।
वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिकुले पितृकुले च
त्रिरात्रम् ।

यथाह मरीचिः ।

वारिपूर्वमदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।
या तु प्रतिपादिता वाग्दत्ता वारिपूर्वं नैव प्रतिपादितेत्यन्वयः ।
उभयोः पतिपितृपक्षयोः ।

विवाहानन्तरं विष्णुः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशीचम्पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृ-
गृहे स्यातां तदैकरात्रज्ञेति ।

प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विवेकः । एतच्च वयो-
विशेषकृतमशीचं सर्ववर्णसाधारणम् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अविशेषेण वर्णानामव्वक्संस्कारकर्म्मणः ।

त्रिरात्रन्तु भवेच्छुद्धिरिति ॥

व्याघ्रपादोऽपि ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामिति ।

यत्त्वङ्गिरसाभिहितम् ।

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

द्वाहेन क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वर्षेभ्यस्मृतं तथा ॥

तथान्यदपि तेनैव ।

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वर्षे नवभिरुच्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहं विधीयते ॥

षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संस्त्रियते यदि ।

मासिकन्तु भवेच्छीचमित्यङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

षड्वर्षान्तमतीतो य इत्यनेन च हारीतवचनं विरुध्यते ।

वचनन्तु ।

आमौज्जिबन्धनादिप्रः क्षत्रियश्च धनुर्यहात् ।

आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ इति ।

मौज्जिबन्धनाद्यनन्तरं मृतः पूर्णाशीचनिमित्तं भवतीत्यर्थः ।

शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यो द्वादशादिवर्षदेशीय* एव न षड्वर्ष-

* ईष्यन्तार्थं देशीयप्रत्ययविधानात् आदिपदाच्च द्वादशवर्षमारभ्य षोडशवर्षादी-
षट्त्रयकालिक इत्यर्थः ।

देशीय इति । शूद्रस्य षड्वर्षानन्तरं मासिकाशौचाभिधान-
माङ्गिरसहारीतेन विरुध्यते । तस्माद्वहनामनुग्रहे त्याज्या-
इति मन्वाद्यनेकस्मृतिपर्यालोचनया विश्वरूपधारिश्चरमेधा-
तिथिविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्वयोऽवस्थाशौचं* सर्ववर्ण-
साधारणमेवेति व्याख्यातम् । अथवाङ्गिरसऋष्यशृङ्गवचना-
न्यधिकाशौचप्रतिपादकान्यनापदिष्यतया व्यवस्थापनीयानि ।

अथ जननमरणाशौचे वर्णनियमेन कालनिर्णयः† ।

तत्र मनुः ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेवं स्याद्विपुलां शुद्धिमिच्छताम् ॥ इति ।

महागुरौ त्वाश्वलायनोक्तो विशेषः ।

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्ज्येरेन्निति ।

पुत्तानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदार्थज्ञाह्नित्वा वृत्तिञ्च‡ यो ददाति स
महागुरुः । एतच्च विप्रविषयम् । क्षत्तियादिविषये तु

यान्नवल्काः ।

क्षत्तस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः ॥ इति ।

पाकयज्ञद्विजशुश्रूषादिरतः शूद्रो न्यायवर्त्ती तस्य तदर्द्धं मासार्द्धम् ।

* बाल्यादिभेदेनाशौचकल्पनम् । † कालनियम इति पाठान्तरम् । ‡ भक्तादिकम् ।

पराशराङ्गिरःशातातपवशिष्टैः क्षत्रियस्य दशाहेन विंशति-
रात्रेण च वैश्यस्य द्वादशाहेन विंशतिरात्रेण च शूद्रस्य विंशति-
रात्रेण सर्वेषां वर्णानां दशाहेन च सूतके मृतके शुद्धिरित्यभि-
हितम् । तल्लोकसमाचाराभावादनादरणीयमिति केचन
मन्यन्ते । अथवा देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । उत गुणव-
दगुणवद्विषयेयथाक्रमं न्यूनाधिककल्पाश्रयेण निर्व्वाहः । किं वा
आपदनापद्धेदेन व्यवस्था । एतच्च जननमरणञ्च ज्ञातमेवा-
शुचित्वापादकं* दशाहादिकालनियमस्तूत्पत्त्यादिप्रभृत्येव ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति ॥

अत्र शृणुयादित्युपादानाच्छ्रवणमेव निमित्तमिति गम्यते ।
यच्छेषं दशरात्रस्येत्यनेन च उत्पत्त्यादिप्रभृत्येव कालनियमो-
ऽवगम्यते ।

तथाहि ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । इति ।

अत्रापि श्रवणस्यैवोपादानाच्च । नृपादिहतानां शास्त्राविहित-
मार्गेणात्मघातिनां पाषण्ड्यादिप्रेतानाञ्च मन्त्रिणो ये
सपिण्डास्तेषां सद्यः शौचम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

* जननं मरणञ्च यदा ज्ञातं तदेव वैदिककर्मानधिकारापादकं भवतीत्यर्थः ।

† दशाहादिकालगणना तु जननमरणदिनमारभ्यत्यर्थः ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्ष्यात्मघातिनाम् ।

अन्वक्षं सद्यःशौचमित्यर्थः । नृपेण प्रमादहते दशाहादिक-
मेव । क्रोधाद्युद्धहते सद्यःशौचम् । युद्धक्षतेन कालान्तर-
हतस्यैकाहः ।

अत्र च गौतमः ।

गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं क्रोधाद्यायुध्यतः* । इति ।

क्रोधग्रहणम्प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

तथा ।

ब्राह्मणार्थं विपन्ना ये योषितां गोग्रहेऽपि वा ।

आहवेऽपि हतानाञ्च एकरात्रमशौचकम् ॥

क्षत्रधर्मेण सङ्ग्रामाङ्गनमृतस्य सद्यःशौचम् ।

तदाह मनुः ।

उद्यतेराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यत्रस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥

यत्रः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्नो भवतीत्यर्थः । दक्षेण
दश पक्षाः सूतके मृतके चोपन्यस्ताः ।

सद्यःशौचमथैकाहस्यहश्चतुरहस्तथा ।

षड्दशहादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके ॥

सूतकशब्दोऽशौचोपलक्षणार्थः । अत्र सद्यःशौचादि षडह-

पर्यन्तपक्षा यायावरादीनां* यद्विना यन्न निर्वहति तादृश-
प्रतिग्रहाग्निहोत्रादिविषयः । तत्र स्मार्त्तविषयत्वेनापि वच-
नस्य चरितार्थत्वात् । दशाहादिकपक्षास्तु ब्राह्मणादिवर्ण-
विषयाः । मरणान्तिकविषयस्तु दक्षेणैव दर्शितः ।

अस्नात्वा नाप्यहुत्वा च अदत्त्वान्नं तथा द्विजः ।

एवंविधस्य सर्व्वस्य सर्व्वदा सूतकभवेत् ॥

व्याधितस्य कदर्थ्यस्य व्रणग्रस्तस्य सर्व्वदा ।

क्रियाहीनस्य सर्व्वस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आइत्यागविहीनस्य भस्मान्तं† सूतकभवेत् ॥

आइत्यागः आइकरणम् । एतच्च जननमरणं रजोदर्शनं
चापद्युदयोत्तरकाल एव निष्पन्नम् । तदा तद्दिनप्रभृत्येव
दशाहादिकालनिर्णयः । यदा त्वहनि च प्रहराधिकेऽतिक्रान्ते
रजन्यां वा जननादिकमर्द्धरात्रात्प्राक् चेद्भवति तदा तदर्द्धदिनै-
कदेशव्यापित्वेऽपि तदाशौचस्य तद्दिनप्रभृत्येव गणनेत्येकः
कल्पः । रात्रिं त्रिधा विभज्य प्रथमभागद्वये चैत्पूर्व्वदिन-
प्रभृत्येवेत्यपरः । प्रागुदयात्पूर्व्वदिनप्रभृत्येवेति तृतीयः । यदाह
कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्य्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ।

अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥

रात्रिङ्कुर्यात्त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ।

उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ॥

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनङ्गाह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्र देशाचारः प्रमाणम् ।

अत्र जनने पूर्वैतिकर्तव्यता विहिता साम्प्रतमितरत्रा-
भिधीयते ।

तत्र मनुः ।

न विप्रं स्त्रेषु* तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्† ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥

स्त्रेषु तिष्ठत्स्त्रित्यविवक्षितार्थमस्वर्ग्यत्वादिदोषकथनात् ।

तथा ।

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं दिजातयः ॥

यथायोगमिति वैश्याप्रतिलोमक्रमेण । अतएव स्वाभिप्राय-
प्रकटनार्थं प्रथमतः शूद्र एवोपात्तो वचने ।

हारीतः ।

न ग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

* सजातीयेषु । † बाह्येदिति पाठान्तरम् । सजातीयसत्त्वे शूद्रेण कर्त्ता मृतं विप्रं
न बाह्येदित्यर्थः । अत्र ह्यधातोर्विकल्पविधानात् शूद्रेणेति अनुक्तकर्त्तरि तृतीयम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ।

उपेत उपनीतः । शूद्रस्तु वस्तद्वयग्रहणयोग्यकालीन उपनीतसदृशः वस्तद्वयग्रहणं द्वादशादिषोडशवर्षमध्ये तु । आहिताग्निदाहप्रक्रियया दाहादिकङ्कार्थम् ।

तत्रायं विशेषः ।

उपनीतस्य लौकिकाग्निना अनाहिताग्नेः स्वगृह्णाग्निना आहिताग्नेश्च वैतानाग्निभिरिति ।

लौकिकाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तः ।

तथाच देवलः ।

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः* ॥ इति ।

स्वगृह्णीकृतिविधिना असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति हुत्वा दग्धव्यः ।

प्रचेताः ।

स्नानम्येतस्य पुत्ताद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः ।

नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ॥

किञ्चिच्छब्दाद्वस्त्रैकदेयं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ।

निगमः ।

सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।

* शिष्टकर्तृकचाण्डालादिकाग्निपरिग्रही न उचित इत्यर्थः ।

नवग्राहञ्च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥

दाहानन्तरम्प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुः*रुद-
काञ्जलिम्प्रसिञ्चेयुः । अपसव्ययज्ञोपवीतवाससा दक्षि-
णाभिमुखाः ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्य-
योरिति ।

याज्ञवल्करः ।

सप्तमादशमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अप नः शीशुच दधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

सप्तमाद्विंशमादशमादिवसाहा अर्वाक् ज्ञातय एकसगोत्र-
पिण्डाः समानोदकाश्च । एतच्च विषमदिनेषु कार्यमेव ।

तथाच गौतमः ।

प्रथमतःतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रियेति ।

वशिष्ठः ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ।

उदकदाने संख्यानियममाह

याज्ञवल्करः ।

सकृत्प्रसिञ्चेदुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः ।

नामगोत्रेणोपलक्षितमुदकं नामगोत्रे समुच्चार्योदकं सिञ्चेयु-
रित्यर्थः ।

* गात्रमार्जनं न कुर्यात् । नोद्वर्षयेरन्निति अन्यत्र पाठः ।

नामगोत्रे समुच्चार्येति उदकं सिञ्चेयुरित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

त्रिः प्रसेकं जलैः कुर्यात्प्रेतस्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ॥

तावद्विंश कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ।

यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते इत्यर्थः ।

यमस्तु विशेषान्तरमाह ।

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥

द्वादश क्षत्त्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्बृहम् ॥

एतच्चोदकदानं स्मृतं मातामहमाचार्य्यञ्चाद्दिश्य नियमेन
कार्य्यम् । सत्यादिषु सत्यामिच्छायाङ्कार्य्यमसत्यां न ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

एवम्पूर्वीक्तप्रकारेण नित्यतयेत्यर्थः ।

कामोदकं सखी प्रप्ता स्वस्त्रीयश्वशुरर्त्तिजाम् ।*

कामोदकमित्युपादानादिच्छाभावे अकरणे दोषो नास्ति इति
गम्यते ।

पिण्डदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

पिण्डयज्ञाहता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यङ्गीरञ्च सृष्टमये ॥

पिण्डयज्ञाहता पिण्डयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वदर्भादिना
सहितत्वरूपया च आकाशे शिक्वादी* ।

प्रचेताः ।

प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं स्थाप्यमिव चेदङ्गीरमिति । पिण्ड-
दानञ्च संस्कृतानां कुशेषु असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं
दद्यात् ।

संस्कृतानान्तु कुशेषु इति प्रचेतःस्मरणात्पाषाणेऽपि पिण्डो देयः।
तथाच शङ्खः ।

भूमौ माल्यं पिण्डम्यानीयमुपलेष्वादयुरिति ।

यान्नवल्केन पिण्डत्रयमेवाभिहितम् । विष्णुस्तु यावन्त्या-
शीचदिनानि तावत्पिण्डदानमाह ।

यावदशीचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दयुरिति ।

पारस्करः ।

प्रेतेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ।

एवमपिण्डोदकदाने गुरुलघुकल्पावान्नाती । तत्र यद्यप्यन्य-
तरपक्षानुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धिः तथापि गुरुकल्पे प्रेती-
पकारातिशयः कल्पः । अन्यथा गुरुतत्पक्षानुपपत्तेः । एवं
दत्तस्य पिण्डस्य प्रतिपत्तिकर्माह

* रज्जुनिर्मिते पदार्थे यत्र द्रव्यं स्थाप्यते शिक्वा इति प्रसिद्धिः ।

वृद्धशतातपः* ।

वाग्यताः प्रयता†श्चैव तिष्ठेयुः पिण्डसन्निधौ ।

ततो वास्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेच्च तम् ॥ इति
नद्यभावे प्रशस्ताकाशेषु प्रक्षिपेत् । यत्राशीचस्य क्वासस्तत्रापि
दश पिण्डाः दातव्याः ।

अशीचस्य च क्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।

इति शतातपस्मरणात् ।

पञ्चाक्षिरात्राशीचे पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा ॥

पिण्डे द्रव्यादिनियममाह शुनःपुच्छः ।

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रञ्च दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

हारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेऽपि च ।

तूष्णीं प्रसक्तं‡ पुष्पञ्च धूपदीपस्तथैव च ॥

शालिना शक्तुभिर्व्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्याद्दशाहकम्§ ॥ इति ।

कर्त्तृनियमो गृह्यपरिशिष्टे ।

असर्गोत्रः सर्गोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

* वृद्धप्रचिता इति पाठान्तरम् । † पुरिता इति पाठान्तरम् । ‡ प्रसक्तमिति

सकलपुलके पाठः परिदृश्यते परन्तु प्रशस्तमित्येव साधु । § दशमपिण्डदानपर्यन्तम् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः । अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थितसन्नि-
हितसपिण्डपुत्राद्यागमनेऽपि प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव* दश-
पिण्डाः दातव्याः । न पुत्रादिभिः सन्निहितैरपि । दाह्या-
नन्तरङ्गत्यमेकादशाहादिकन्तु सन्निहितसपिण्डेन पुत्रादिनैव
कार्यं पुत्राद्यभावे प्रथमप्रक्रान्तेनैव† । सपिण्डीकरणे तु
विशेषः । स च आहस्तवके वक्ष्यते ।

उदकदानन्तु सर्वैः सपिण्डादिभिः कार्यं पिण्डदानन्त्वे-
केनैव पुत्रादिना । पुत्रबहुत्वे त्वितरानुमत्या ज्येष्ठेनैव पाति-
त्यादिदोषरहितेन ।

मरीचिः । अनेनैवाभिप्रायेण ।

सर्वैरनुमतङ्गत्वा‡ ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतमभवेत् ॥ इति ।

अविभक्तानान्तु द्रव्यमविभक्तमेव । विभक्तेस्तु स्वस्वशक्त्यपेक्षया
स्वाहनात्किञ्चिदीर्घदेहिकोद्देशयुक्तमुद्धृत्य ज्येष्ठाय निवेदयेत् ।
तदा च द्रव्यमविभक्तमेव भवतीति द्रव्येण वाविभक्तेनेत्यस्य
निर्वाहः । विभक्तेषु द्रव्यसमीकरणेनैकस्य कर्तृत्वं षोडश-
आङ्गदावेव न सांवत्सरिके ।

पिण्डदानाधिकारिक्रममाह शङ्खः ।

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

* प्रथमपिण्डदेनैव । † पूरकपिण्डदाना । ‡ सर्वेषान्तु मतं कृत्वा इति ग्रन्थान्त-
रीयपाठः ।

पुत्ताभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

गौतमः ।

पुत्ताभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तद-
भावे ऋत्विगाचार्याः ।

अत्र शङ्खवचनानुरोधेन पुत्ताभावे पत्नी तदभावे सपिण्डा इति
क्रमः । पुत्ताश्च द्वादशविधा औरसादयः ।

अतएवौरसादिपुत्तपरिगणनानन्तरम्

यान्नवल्काः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः । इति ।

तत्रापि औरसाभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे पुत्तिका-
दिक्रमः ।

अतएव स्मृतिसङ्गहे ।

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्तिकासुत एव च । इति ।

ऋष्यशृङ्गः ।

पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।

आनुकूल्यादपुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्समन्वकम् ॥

बौधायनः ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डश्राद्धं तथोदकम् ।

क्रियालोपो न कर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभिः ॥

यदा त्वनुपनीतः पुत्रः संस्कर्त्ता पत्नी वा तदग्निदानमेव सम-
न्वकङ्कार्थम् ।

तथाच कात्यायनः ।

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।

कर्तव्यमितरत्सर्व्वङ्गारयेदन्यमेव* हि ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह सुमन्तुः ।

अनुपनीतोऽपि कुर्व्वीत मन्त्रवत्पितृमेधिकम्† ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

वर्षत्रयानन्तरं चूडाभावेऽपि स एवौर्द्धदेहिकं मन्त्रवच्च कुर्यात्

वर्षत्रयादूर्वाक् कृतचूडोऽपि शक्तश्चेत्सर्व्वं मन्त्रवच्च कुर्यात् ।

यद्यशक्तः अथाकृतचूडो वा तदाग्निदानमात्रं कुर्यादिति व्यवस्था ।

शङ्कः ।

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्ते भार्या तथैव च ।

श्वश्रूदेसु सुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥

भार्यापिण्डमित्यादि पुत्त्राद्यभावविषयम् ।

वीजिज्ञेक्षिणोर्विषये मरीचिः ।

सगोत्रे बान्धवोऽत्र‡ वा द्यौ भवेद्विधवासुतः ।

पिण्डश्चाङ्गविधानन्तु क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥

वीजिनेऽपि ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्कचित् ।

वीजिने द्युरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥

उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ तदा ददेत् ।

* अन्यद्वारा कारयेदित्यर्थः । † पितुरौर्द्धदेहिककर्म्मकालापम् । ‡ सगोत्रादन्य-

क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते* ॥

क्षेत्रिणे दत्त्वा बीजिने दत्ते तद्बीजिने नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।
एतच्च विधवानियोगविधिना यत्र नियोगस्तद्विषयम् । अनि-
योगस्थले तु नारदीक्षं द्रष्टव्यम् ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥

दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हता ।

अशुल्कोपनीतायान्तु† पिण्डता वोढुरेव तु ॥ इति ।

पिण्डता बीजिसापिण्डमात्रमेव तेषां न पिण्डदानाद्य-
धिकारः । ते सुता वोढुरेव क्षेत्रिण एवेत्यर्थः । पिण्डदा-
वोढुरेव ते इत्यपि पाठः । सापिण्डे सत्यपि न ब्रह्मचार्या-
दिभिः पिण्डोदकदानादिकङ्कर्तव्यम् ।

तथाच यान्नवल्काः ।

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतितास्तथा ।

उदकमिति पिण्डदानाद्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणः‡ उदकदानादि-

* क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेदादौ क्षेत्रिणि सृते इति शेषः ततः । क्षेत्रिसरणानन्तरं
बीजिसरणं पश्चाद्बीजिने तु दापयेदित्यन्वयः । कश्चित् कदाचिदक्षेत्रे जीवति अथादादौ
बीजी सृते तदा बीजिने आदौ दद्युः सृते तु तदनन्तरं क्षेत्रिणि चेत् तदा पश्चात् क्षेत्रिणे
प्रदीयते । उभौ यदि सृता एकदेति शेषः । तत्रादौ बीजिने यादं पश्चात् क्षेत्रिणे तत्र
हृतं दर्शयति आदौ न दत्तं स्यादित्यादि । † अशुल्कोपहृतायान्तु इति यस्यान्तरीयपाठः ।
‡ ब्रह्मचारिकर्तृदकदानादिनिषेध इत्यर्थः ।

निषेधो मातापित्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच स एव ।

आचार्यपित्रुपाध्यायानिहत्यापि व्रती व्रती ।

शकटान्नञ्च नाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥

व्रती ब्रह्मचारी व्रती ब्रह्मेव नास्य ब्रह्मचर्यव्रतभ्रंश इत्यर्थः । स ब्रह्मचारी शकटान्नमाशौच्यन्नं नाश्नीयात् । निहृत्येत्यनेन दाहा-
द्यौर्द्धदेहिकं सकलमपि लक्ष्यते ।

मात्रादिव्यतिरिक्तविषये मनुः ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य सनापनात् ।

समाप्ते तूदकङ्गत्वा त्विरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी । केचन प्रायश्चित्तिनमादिष्टीति मन्यन्ते ।
व्रते समाप्ते तूदकङ्गत्वा दिनत्रयमशुचिः स्यादित्यर्थः ।

वृद्धमनुः ।

क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेनब्रात्याविधर्म्मिणः ।

गर्भभर्त्तृदुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥

पूर्वोक्तब्रह्मचार्यादिव्यतिरिक्तेरपि सपिण्डैर्मृतपाषण्ड्याद्युद्देशे-
नोदकादिकं न कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

पाषण्ड्याऽनाश्रिताः स्तेना भर्त्तृघ्नः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥

वेदवाह्यलिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः अधिकारे सत्य-
प्याश्रमविशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्य-

हारिणः । पाषण्डादिमरणस्याशौचादिनिमित्ताभावान्मरणे
सति सपिण्डैरुदकादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । सुराप्य इत्या-
दिषु* लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् ।

आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः ।

प्रायोऽनाशकश्चाग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैः स्वेच्छता-
मिति ।

प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं शैलशिखरा-
दवपातनम् । इत्यादिभिर्निमित्तैः शास्त्राविहितमार्गेणैच्छा-
पूर्वकं मृतानामशौचादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह्मणाद्द्वेद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतभ्यो यत्प्रदीयते ।

नांपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरीक्षे विनश्यति ॥

मनुः ।

वृथासङ्करजातानां*स्मरज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिणाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥

वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादि-
रहिताः सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः । प्रमादात्पूर्वोक्तनि-

* आदिना आत्मत्यागिन्य इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम् । + वृथाजातानां सङ्करजाता-
णाञ्चेत्यर्थः इत्यादयः श्रयमाणः प्रत्येकं सम्बुध्यते इति न्यायादिति शेषः ।

मित्तैर्मरणे विद्यत, एवाशीचादिकम् ।

अतएवाङ्गिराः ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेतान्युदकादिभिः ।

तस्याशीचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

चाण्डालादिमृताहिताग्नेरग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म च
स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

वैतानम्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यञ्चतुष्यथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नी यजमाने वृथासृते ॥

वृथासृतः अविहितमार्गेण सृतः ।

तथा ।

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम् ॥

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । एवं पूर्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां
स्नेहादिनाग्न्याद्यौर्द्ध्वदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाम्नातम् ।

कृत्वाग्निमृदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं वृथा ।

रज्जुच्छेदाशुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ इति ।

एतच्च बुद्धिपूर्वकप्रत्येकाग्न्यादिकरणे ।

अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

यच्च सुमन्वादिभिर्मांसं भैक्षार्हास्तृषवणञ्च तथा एक-
रात्राभोजनादिकञ्चाभिहितम् तदशक्तविषये देशकाला-

द्यपेक्षानुसारेण योजनीयम् । यस्तु वृद्धादिलुप्तभिषक्क्रियः*
स्त स्यात्सहननमप्यनुज्ञातमादिपुराणेषु ।

वृद्धः शीचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानङ्घ्रातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकङ्गत्वा चतुर्थे आङ्गमारभेत् ॥

तथा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखायां देहत्यागङ्कुरांति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकाद्वात्मघाती भवेत्कचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्गेषु सर्वदा ।
अशौचं स्यात्प्रहं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥
वाराणस्यां स्त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्कचित् ॥

विवस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराजमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥

* औषधसंवेदनादिकिञ्चिन्मरहित इत्यर्थः । † शौचं न सह स्मृतिः तस्याः
अन्याचाररहित इत्यर्थः ।

धर्माज्जनासमर्थस्य* हादशवार्षिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य ।
एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां सं-
वत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

गोब्राह्मणैर्हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरे विशेषमाह

पराशरः ।

चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥

दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नी मन्त्रवर्जितम् ।

दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य चारेण चालयेत्ततः ।

स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ॥

संवत्सरादूर्वागपि तत्तत्प्रापानुसारेण द्विगुणादिकं प्राय-

श्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।

आयुषोऽनित्यत्वेन† संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकादिलोपप्रस-
ङ्गात् ।

तच्च नारायणबलिङ्कृत्वा ।

तथाच वृद्धयान्नवल्काः ।

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रक्षितं परन्तु स्वव्यापाराद्यमस्य इत्येव पाठो युक्तः ।
† पुत्रादिरूपाधिकारिणामिति शेषः ।

नारायणबलिः कार्य्या लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छीचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

नारायणबल्यौर्द्धदेहिककरणे भवतीत्यर्थः ।

सर्पहतेषु विशेषः ।

संवत्सरं यावत्पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारा-
यणबलिङ्गत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षाङ्गाच्च व्यासीद्देशेन
ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकङ्कुर्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितम् ।

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ।

विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥

दश पिण्डान् घृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ।

तिलमिश्रान् प्रदद्याद्दे संयतो दक्षिणामुखः ॥

विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यभसि ततः क्षिपेत् ।

नामगोत्रग्रहङ्गत्वा पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ।

धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरम् ॥

निमन्त्रयेत विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि वा ।

विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।

विष्णोरभ्यर्चनङ्गत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।

उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितरूपमनुस्मरन् ॥

मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वङ्कुर्यादतन्वितः ।

आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तथाचरेत् ॥

तृताञ्जला ततो विप्रस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिमहितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवं रूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं मङ्गीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतःपरम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचस्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतन्तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिलाभो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नामबुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाभस्तु तस्मै दद्याः समाहिताः ।
 मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥

भविष्यपुराणे ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागङ्गत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृण्यनाप्तवान् ॥ इति ।

उदकादिदानानन्तरकर्तव्यतामाह

याज्ञवल्काः ।

कृतोदकान् समुत्तीर्णान्मृदाहलसंस्थितान् ।

स्नाता नाववदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥

अववदेयुः बोधयेयुः ।

इतिहासरूपञ्च ।

मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारि सारमार्गणम् ।

करोति यः स मूढात्मा जलबुद्बुदसन्निभे ॥ इति ।

तथाच न रोदितव्यमपीति स एवाह ।

श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेती भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥

इतिहासश्रवणानन्तरं किङ्कर्तव्यमित्यत आह ।

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारवेश्मनि* ॥

आचम्यादाय सलिलं गौमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि† पदं शनैः ॥

धर्म्मार्थप्रेतनिर्हरणादिकर्त्तव्यतायामपि स्नानानन्तरं प्राणाना-
यस्य निम्बपत्रदंशनप्रभृतिगृहप्रवेशान्तकर्मकरणेन सद्यः
शुद्धिः‡ ।

यतः स एवाह ।

प्रवेशनादिकङ्कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्त्वणाच्छुद्धिं परिषां§ स्नानसंयमात् ॥

पराशरः ।

अनाथं ब्राह्मणम्प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

* द्वारि वेश्मनः इति पाठान्तरम् । † प्रस्तरं । ‡ सम्बन्धशून्यानामिति शेषः ।

§ उदासीनानामगौवसम्बन्धरहितानामिति यावत् ।

पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्वाक्तमन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम्* ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशीघ्रं विधीयते ॥

यत्तु स्नेहादिवशान्निर्हृत्य† तदन्नमश्नाति तद्गृहे च निवसति
तस्य दशाहाच्छुद्धिर्यस्तत्पूर्ववदेव निर्हृत्य तद्गृहे वसति न
तदन्नमश्नाति स त्रिरात्राच्छुध्यति । यश्च निर्हरणादिकमेव
करोति न तद्गृहवासं न च तदन्नभोजनं स त्वेकाहात् ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमस्ति तेषान्तु दशाहं नैव शुध्यति ।

अनदन्नमस्तेव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

एतच्च सजातीयविषयम् ।

विजातीयविषये तु गौतमीको विशेषः ।

अवरश्चेद्वर्णं पूर्ववर्णमुपसृशेत्पूर्वो वावरम् । तत्र

शार्वाक्तमाशौचमिति ।

उपसृशेन्निर्हरेत् । हीनवर्णश्चेदुत्कृष्टं निर्हरति उत्कृष्टश्चेन्नीचं
तत्र निर्हरणीयाशौचदिनैः शुद्धिः । ब्राह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरति
तदा मासेन शुद्धिः, शूद्रश्चेद्ब्राह्मणं तदा दशभिर्दिनैः, इत्यनेन
प्रकारेणानुसन्धेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामान्मोहाद्भयास्त्रोभाक्त्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति* विप्राय† चक्षविट्शूद्रयोऽनयः ।

स‡ तादृशेभ्यः§ पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

रात्रि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।

मन्त्री वा तदशीचन्तु चीर्त्वा पश्चात्करोति सः ॥

अनपत्ये अविद्यमानसपिण्डे च राजनि मृतं स्वपुरोहितस्तस्मै

रात्रे आदं कुर्यात्तत्प्रयुक्ताशीचं चीर्त्वेत्यर्थः । शवसंस्पर्श-

निमित्तं चाशीचं स्पर्शवत् एव न तद्भार्यादीनां तद्रव्याणां वा ।

तथाचाङ्गिराः ।

आशीचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेत् ॥

क्रिया वैतानोपासनाद्याः । गृह्याणां गृहे भवानामति-

क्रान्ताशीचेऽप्येवमेव ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।

त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्रव्यस्य कर्हिचित्¶ ॥

इति स्मरणात् । त्रिरात्रमिति मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

आशीचिनां नियमविशेषो याज्ञवल्कीन दर्शितः ।

* आर्हमिति शेषः । + विप्रमिति पाठान्तरम् । † विप्र इति शेषः । § चक्षि-
यादिस्त्रीषु जातेभ्यः । ¶ कस्मिन् स्थानेऽपीत्यर्थः । वस्तुतः कस्यचिदित्येव साधु ।

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।

क्रीताशना अयाचितलब्धाशना भवेयुरिति नियमादर्थादेत-
दभावे अनशनं सिद्धं दिनत्रयपर्यन्तमयं नियमः ।

तथाच वशिष्ठः ।

गृहाद्वजित्वा अयस्त्रस्तरे त्प्रहमनश्नन्त आसीरन् ।

क्रीतीत्यन्नेन वर्त्तेरन्निति ।

आशीचिनां शयनाय तृणमयस्त्रस्तरः अयस्त्रस्तर इत्युच्यते ।

मनुः ।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्प्रहम् ।

मांसाशनञ्च नाश्नीयुरिति ॥

गौतमः ।

अधःशय्याशयिनो ब्रह्मचारिणः सर्व्व इति ।

तथा वपनं दुःखानुभाविभिः सर्व्वैः सपिण्डैः पुत्रैरेव स्वस्वदेशा-
चारानुसारेण । प्रथमदिनप्रभृति विषमदिनेषु अपि आढादि-
प्रदानात्पूर्व्वङ्कर्त्तव्यम् ।

यदाहापस्तम्बः ।

अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।

अनुभाविनोऽल्पत्रयसः सपिण्डाः पुत्राश्च ।

तथा ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकम्भं प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥

तथा ।

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापितृगुरौ स्मृते ।

आधाने सोमपाने* च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ इति ।

देवलः ।

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानङ्गामाहहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ इति ।

प्रथमादिदिनेषु कृतक्षौरस्यापि शुद्धार्थं दशमदिनेऽपि वपन-
ङ्कर्त्तव्यम् । दशमदिनमिति सूतकान्तेऽपलक्षणम् । अन्ते च
वाससां त्याग इति स्मरणात् । सूतकान्तकर्त्तव्यवासस्याग-
साहचर्यात्किंश्मश्रुदित्यागोऽपि सूतकान्तेऽपि कर्त्तव्यः ।

अस्थिसञ्चयनदिनमपि वैकल्पिकम् ।

तत्र संवर्त्तः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनङ्कार्यं दिने तद्वाच्यैः सह ॥

विष्णुः ।

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि
प्रक्षेपः । द्वितीये त्वस्थिसञ्चय इति स्वगृह्यानुसारेण
व्यवस्था । अस्थिसञ्चयनदिवसे च श्मशानवासिदेवता-
नामुद्देशेन पूजा कर्त्तव्या ।

असृश्यत्वलक्षणाशीचनिवृत्तिकालनियममाह

देवलः ।

दशाहाद्विभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

* आधानकाले सोमे च इति पाठान्तरम् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनाम् ॥

त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णक्रमेण तु ।

अस्थिसञ्चयनकृतएव स्वाशौचत्रिभागतः ॥

शुद्धिर्न त्वस्थिसञ्चयनाभाव इति तात्पर्यम् ।

तथाच स्मर्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शी न दुष्यति । इति ।

एतदुपनीतविषयम् । अनुपनीते त्वस्थिसञ्चयनमन्तरेण स्वा-
शौचत्रिभागतः स्पृश्यत्वम् ।

तदाह देवलः ।

स्वाशौचकालादिज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शूद्रविट्चक्षुविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति ।

कर्मानधिकारलक्षणं त्वाशौचं स्वस्ववर्णाशौचकालानन्तरं
स्नानादिभिरपगच्छति । एतच्चाशौचमाहिताग्नेः संस्कारदिन-
प्रभृति अनाहिताग्नेसु मरणदिनप्रभृति अस्थिसञ्चयनं तूभयो-
रपि संस्कारादिदिनप्रभृतीति विवेकः ।

तथाचाङ्गिराः ।

अनग्निमत उत्क्रान्तैः* साग्नेः संस्कारकर्म्मणः† । इति ।

पैठीनसिरपि ।

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादिर्दिजातिषु ।

दाहादग्निमती विद्यादिदेशस्थे मृते तथा ॥ इति ।

* जननमरणदिनैः । † दाहदिनमारभ्य ।

साग्निकस्य दाहप्रभृत्येवाग्नीचादीनि तत्पुत्रादीनामासंस्कारात्सम्यादिकर्मलोपो नास्ति* ।

अग्नीचे नित्यनैमित्तिकयोर्निवृत्तिः पारस्करेण दर्शिता ।

नित्यानि विनिवर्त्तेरन्नित्यवैतानवर्जं शालाग्नावेकः

अन्य एतानि कुर्युः ।

अत्र नित्यशब्देनावश्यकनैमित्तिकानामप्युपसंग्रहम् । अतो वैतानानां स्मार्त्तानाञ्च कर्मणां प्रतिप्रसवेऽपि नैमित्तिकस्यापि प्रतिप्रसवः । काम्यानान्तु सर्वत्र सर्वव्यापिनिवृत्तिः । वितानाग्नीनां विस्तारः त्रेताग्निः । तत्र क्रियमाणानि नित्याग्निहोत्रादीनि वैतानानि वर्ज्यित्वा नित्यानि विनिवर्त्तेरन् इत्ययं निषेधो नित्याग्निहोत्रादिषु न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतः स्वयमेव कुर्यात् । शालाग्निर्गृह्याग्निस्तत्सम्बन्धिनां सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनां पात्रिकी कर्त्तव्यता करणमकरणं वा शास्त्रार्थ इत्यर्थः । यदा करणपक्षस्वीकारः तदा अन्य असपिण्डा एतानि कुर्युः अन्येनासपिण्डेनैतानि कारयेदित्यर्थः । तत्रापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयमेव कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् ।

पुलस्त्यः ।

सम्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजिन्मृतके वापि त्यजन् गच्छेद्दधो दिजः ॥

दृष्टिराहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासादिकश्चरुः । अनाहिताग्नेः स्थाली-
पाकादिरूपः ।

जातूकर्णः ।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तङ्कमं कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुश्रवणकर्माश्वयुज्यादिकः
स्थालीपाकश्च । असगोत्रा असपिण्डाः पिण्डनिषेधस्याशौच-
निमित्तत्वात् । अशौचरहितेन ब्रह्मचारिणा सपिण्डेन
होतव्यमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्ती आह्वभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावये*न तु हापयेत्† ॥

अग्निसाध्येऽपि वैश्वदेवस्य निवृत्तिस्तथा पञ्चयज्ञादीनामपि ।

तथाच संवर्त्तः ।

विप्रो दगाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ इति ।

एवञ्चोक्तनित्यनैमित्तिकव्यतिरेकेणैतरेषां नैमित्तिकानामपि
निवृत्तिः । यत्पुनः

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते । इति

तत्काम्यहोमाभिप्रायं वैश्वदेवाभिप्रायं वा ।

सन्ध्याविषये विष्णुपुराणे ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्टते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सूतके आशीचे सन्ध्यायाः न स्वरूपतः परित्यागः अपि तु मन्त्रोच्चारणपूर्विकायाः । पुलस्त्येन प्राणायामरहितमानसिक-सन्ध्याभ्यनुष्ठानात् ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत् ।

मनसा धारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विजः ॥ इति ।

अञ्जलिप्रक्षेपस्तु सावित्रीमुच्चार्य कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके सावित्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य दक्षिणाङ्गत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात् । इति ।

सूतकादौ ग्रहणे जाते स्नानदानश्राद्धे न दोषः ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने* ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके वाऽऽसपिण्डैरसमानोदकैश्चाशीचान्नं न भीक्ष्यम् ।

* राहुदर्शननिमित्तस्नानदानश्राद्धादिकरणे इति यथकाराशयः ।

उभयत्र दशाहानि* कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

उभयत्र सूतके सूतके च । सकुल्यानान्तु न दोषः ।

सूतकेषु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति तेनैवाकृत्वात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषोऽनुपावहेत् ॥

उभाभ्यां दाढभोक्तृभ्यां यद्यपि दाढा सूतकाद्यपरिज्ञाते दातुः
सूतकं नास्ति ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात्† तत्रापि दाढ-
परिज्ञानमन्तरेण केवलं भोक्तृज्ञानेऽपि वचनाद्भाजने दोषो
भोक्तुरेव उपपद्यते भोक्तुरपि ज्ञानं भोजननिवृत्तौ निमित्तम् ।
सूतकादिस्वरूपनिष्पत्तिरेकोऽयः तज्ज्ञानञ्चापरः एतदुभय-
विशिष्टः‡ निमित्तम् । एवञ्च निमित्तैकदेशस्य प्रसवादेर्भोक्ता
ज्ञातत्वादेकदेशविभावितन्यायेनाऽन्यस्यापि सम्भाव्यमानत्वात्

* दशाहानि इत्युपलक्षणं तेन क्षत्रियादरेपि जननमरणाशौचे जाते असपिण्डैः
असमानोदकैश्च द्वादशाहैरपि पितृभ्यः अशौच्यं न भोक्तव्यम् । † अशौचं प्रतीति शेषः ।
‡ सूतकादिस्वरूपोत्पत्तिजज्ञानरूपोभयविशिष्टम् ।

§ निङ्गते लिखितं नैकर्मकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणाथमया ह्यर्वाभवेदितः ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनम् । यो लिखितानेकं सुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये साक्षादिभि-
र्विभावितः सर्वं दद्यात् । एकदेशविभावनाहिजानतः एव तस्य तदपलापेन दुःशीलत्वाव-
धारणादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते । सत्यविभावकस्यापि प्रक्रान्ताविषये यथार्थवाक्य-
निश्चयादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येव तर्कपरम्परागत एकदेशविभावितन्यायः ।

केवलभोक्तृज्ञानेऽपि भोजननिवृत्तिः । यदा तु दात्रा ज्ञातं न भोक्ता एकदेशविभावितन्यायात्तदापि भोक्तुरेव वचनाद्भोजन-
निमित्तो दोषः न दातुः । अपि च दातुः सूतकान्नभोज-
यित्वदोषोऽस्त्येव अथञ्च भोजयित्वनिमित्तो दोषः मृतके
सूतके विहितप्रथमादिदिननवश्राद्धादिव्यतिरिक्तकाले विज्ञेयः
तत्काले विहितत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अपि दातृगृहीत्राश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन^१ ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

बृहस्पतिः ।

विवाहीक्षवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजात्तमैः ॥

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगृह्णादकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठवृणेष्वसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाजिने^२ चैव पक्वापके स्वयङ्ग्रहः^३ ।

* भोजनकारयित्वनिमित्तदोषः । † ग्रन्थकारमते ज्ञातेऽज्ञाते वा श्राद्धार्थं ब्राह्मण-
भोजने कोऽपि दोषो नास्ति । ‡ तिलौषध्याजिन इति पाठान्तरम् । § स्वयङ्ग्रह इति
अन्यान्तरीयः पाठः ।

पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

स्वयङ्ग्रहः स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्व इति पक्वं
भक्ष्यजातमपक्वं तण्डुलादिकं चान्नसचवृत्तादेव ग्राह्यं नान्य-
स्मात् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अन्नसचप्रवृत्तानां*माममन्नमगर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रन्तु पयः पिबेत् ॥

अत्र भक्ष्यव्यतिरिक्तादनादिविषये पक्वशब्दः । इतरथा मरीचि-
वचनविराधात् । व्रतादिश्वारम्भेषु सक्तु पश्चाच्चेत्सूतकादिकं
भवति तदा तावन्मात्रे सूतकाभावः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आहुते होमिऽर्चने जपिः ।

प्रारम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति स्मरणात् । सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारम्भश्च
तेनैवोक्तः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः† ।

नान्दीमुखं‡ विवाहादौ आहुते पाकपरिष्किया ॥

प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अध्यायित्वे, सन्निहितलग्नान्तराभावे
च विष्णुनैवाभ्यनुज्ञा दंता ।

* अन्नदानरूपयज्ञप्रवृत्तानामशौचिनां सकाशात् आमामन्नग्रहणे दीषी नास्ति इति
समुदायार्थः । † तथेति पाठान्तरम् । ‡ व्रतसचयोरिति पाठान्तरम् । § नान्दी-
आहुतिमिति पाठान्तरम् ।

अनारब्धविशुद्धार्थं कुष्माण्डैर्जुहुयादृतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याग्नी ततः शुध्यति सूतिकी ॥

कुष्माण्डैः कुष्माण्डमन्त्रैः* ॥

* यहैवा देवहेलनं देवासश्चक्रमा वयम् ।

आदित्यास्तस्मान्मा सुचतर्तस्यर्तेन मामित ॥

देवा जीवनकाम्या यदाचारुतमुदिस ।

तस्मात्त इह सुचत विश्वदेवाः सजीषसः ॥

ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वती ।

कृतान्नः पात्येनमी यत्किञ्चाचरुतमुदिस ॥

इन्द्राग्नी मितावरुणौ सोमी धाता ब्रह्मरूपिः ।

ते नो मञ्जन्वेनसो यदन्यकृतमार्गम ॥

स जात शःसादृत जामिशःसाज्जायस शःसादृत वा कनीयसः ।

अनाष्टं देवकृतं यदेन तस्मात्त्वमस्मात्प्रातर्देवा मुमुग्धि ॥

यदाचा यन्नमसा बाहुभ्यामुरुभ्यामग्नीवद्वाः शिश्रैर्यदचरुतं चक्रमा वयम् ।

अग्निमी तस्मादेनमः गार्हपत्यः प्रमुञ्चत् चक्रम यानि दुष्कृता ॥

येन त्रितो अर्णवान्निर्वभुव येन सूर्यं तमसो निर्मसाच ।

येनेन्द्रो विश्वा अजहादरातीर्मेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानशान आक्षि ॥

यत्कुमीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि ।

एतत्तदर्थं अनृणा भवामि जीवन्नव प्रति तत्तं दधामि ॥

यन्मयि माता यदा पिपिष यदन्तरिक्षं यदा शसाति ।

क्रामामि त्रिते देवा दिवि जाता यदाप इमं मे ।

वरुण तत्त्वायामि त्वन्नी अग्ने सत्वन्नी अग्ने त्वमग्ने अयासि ॥

मुमुग्धि सप्त च ॥ ३ ॥

तैत्तिरीय आरण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

यददीव्यवृणमहं वभुवादित्सन्वा सञ्जगर जनेभ्यः ।

अथानुलोमजविजातीयसपिण्डाशौचम् ।

तत्र बौधायनः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषामशौचे क्षत्रियादिजननादिनिमित्ताशौचे ।

हारीतः ।

दशाहाच्छुद्धयते विप्रो जन्महानी* स्वयोनिषु ।

अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चताम् ॥

यद्वृक्षाभ्यां चकर किन्विपाण्यक्षाणां वयमुपजिघ्रमाणः ।

उगम्यस्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि ॥

उग्रम्यग्रे राष्ट्रभृत्किन्विषाणि यदक्षतमनुदत्तमेतत् ।

नेत्र कृष्णानृणव इक्ष्मसानी यमस्य लीके अधिरञ्जुराय ॥

अवते ईड् उदुत्तममियम्ने वरुण तत्त्वायामि त्वन्नी अग्ने स त्वन्नी अग्ने ।

सङ्कुसुकी विकुसुकी निर्ऋत्यो यश्च निखनः ॥

ते योऽस्मत् यक्ष्मनागसो दूरादूरमचीचतम् ।

निर्यक्ष्मचोचते कृत्यान् निर्ऋतिश्च ॥

तेन योऽस्मत्सृक्कातै तमस्मै प्रसुवामसि ।

दुःशः सानुशः साभ्यां घणेनासुघणेन च ।

तेनान्योऽस्मत्सृक्कातै तमस्मै प्रसुवामसि ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनुभिरगन्नाहि मनसा सः शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नीतयद्विलिष्टं ॥

कृत्यान् निर्ऋतिश्च पञ्च च ॥ ४ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

* जननमरणे इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रचिरात्राभ्यां
वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण शुद्धिर्हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु
सपिण्डेषु जाते मृते वा तदाशीचव्यपगमे शुद्धिः ।
बौधायनेनोक्तमनापद्विषयं हारीताद्युक्तं त्वापद्विषयमिति
व्यवस्था । एतेषां सापिण्डं त्रिपुरुषमेव पिण्डास्त्वावर्तन्ते
त्रिष्विति सापिण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् ।

अपरो विशेषः आपस्तम्बेनोक्तः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां यावन्मृतकसूतके ।

तेषान्तु पैतृकं शौचं विभक्तानान्तु मातृजम् ॥

पितृगृहेऽवस्थितानां तद्विभक्तानां पितृजातीयमाशौचं
विभक्तानान्तु मातृजात्याभिहितमित्यर्थः । प्रतिलोमानान्तु
सूतकादिकं नास्त्येव प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणात् ।
मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्मलापकर्षणार्थं शौचं कुर्यात् ।

अथ समानोदकाशौचम् ।

जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

तत्र मनुः ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥

एकोदकाः समानोदकाः ते च सप्तमपुरुषोद्धभागिनः* ।

समानोदकभावानुवृत्तिश्च यावज्जन्मनाम्नोर्विज्ञानम् ।

तथाच भवः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ इति ।

वर्त्तत इत्यन्वयः ।

अथ प्रोषितमरणजननाशौचम् ।

तत्र निर्देशजननश्रवणे पितुः सचेलस्नानाच्छुद्धिः ।

यदाह भवः ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धी भवति मानवः ॥

पुत्रस्य इति सम्बन्धसूचकत्वात्पितुरेव स्नानं सपिण्डानान्तु
दशाह्नदिके व्यतीते सूतकं नास्त्येव ।

अतएव देवलः ।

नाशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषु* दिनेष्वपि ।

प्रोषितमरणे तु याज्ञवल्क्यः ।

प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ।

देशान्तरस्य सपिण्डमरणे दशरात्राद्यशौचकाले चानतिक्रान्ते
दशरात्रादिशेषं यावदशौचं भवति । न श्रवणप्रभृति पुनर्द-

शाहिकमित्यर्थः । दशाहाद्यनन्तरं मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं
ततः षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी ततो नवमादूर्वागिकाहः । ततः
संवत्सरपर्यन्तं स्नानोदकदानाभ्यामेव शुद्धिः । संवत्सरानन्तरं
स्नानेनेति विवेकः ।

यदाह बृहद्विंशतिः ।

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादूर्वागूढं स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानं सहचरित*मुदकदानमप्याक्षिपति ।

मनुः ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ।

सृष्ट्वा स्नानेनेत्यर्थः । अन्यानि यानि विरुद्धवचनानि तानि
पूर्वोक्तविषय एव योज्यानि एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव पैठीनसिः ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

दशाहमिति द्वादशाहाद्युपलक्षणार्थम् । सूतकी भवेदित्यनेन
प्रेतकार्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । सापत्न्यमातरि विशेषो दत्ते-
णोक्तः ।

पितृपत्न्यामपेतानां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एतच्च वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहितदेशान्तरस्थलमृती । देश-
न्तरमृते तु सपिण्डे मासत्रयादर्व्यागपि सद्यःशौचम् ।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे* पतौ† ।

मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥

इति स्मरणात् ।

देशान्तरलक्षणमाह बृहमनुः ।

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाची यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

बृहस्पतिः ।

देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशददन्त्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥

अत्र च देशान्तरतो व्यवस्था ।

स्मृत्यर्थसारे तु अन्यथा, तद्यथा

स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवं सवर्णोत्तमपत्नीषु चैवम् ।

एवमित्यनेन मातापितृसवर्णाशौचमेवेति ग्रन्थकारः परामृष्ट-
वान् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णायाः मातुः सपत्न्या मरणे
तु पुत्रस्य त्रिरात्रं हीनवर्णपत्नीषु चैवम् । संवत्सरे व्यतीते तु
सपत्न्योः परस्परं चैवमिति । अतिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-
एव । एतच्च वयोवस्थाशौचवत्सर्व्ववर्णसाधारणम् ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

* वानप्रस्थाश्रमिणि । † भर्त्तरि, अस्य च क्लीवे वैखानसे च इत्यनेन सम्बन्धः ।
तथाच क्लीवे पतौ वानप्रस्थे च पतौ भर्त्तरि मृते स्नानमात्रमशौचम् ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

अयमर्थः । जन्मप्रभृत्युपनयनादव्वर्चीने* वयसि सदाशीचं तत् सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यम् । यच्च दशाहादिके अतिक्रान्ते तदपि तुल्यम् । उपनीतोपरमे दशद्वादशेत्यादिरूपेण विषमम् । तस्मिन्नेव उपनीतोपरमे एवातिकालजमतिक्रान्ताशीचम्भवति । न पुनर्व्ययोवस्थाशीचातिक्रम इति ।

अथ प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम् ।

प्रोषितादिमृतशरीरालाभे तदस्थिभिः प्रतिकृतिं† कृत्वा अस्थ्यामप्यलाभे स्वस्वगृह्योक्तप्रकारेण पर्णशरैः प्रतिकृतिं कृत्वा दाहः कार्यः । तत्राहिताग्निर्यदि प्रोषितमृतस्तदा दशाहद्वादशाहादिकः‡मेवाशीचं भवति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारकृत्वा शववदशौचमिति ।

सम्पूर्णाशीचं संस्कारादूर्ध्वमिति शेषः । अनाहिताग्नेस्तिरात्रम् ।

* पूर्वकालं । † शरीरप्रतिनिधिम् । ‡ शरीरालाभे अस्थिमात्रदाहे च आहिताग्ने-
ब्राह्मणस्य दशाहशौचं क्षत्रियस्य द्वादशाहशौचं वैश्यस्य पञ्चदशाहशौचमिति दाहादूर्ध्व-
मिति शेषः ।

सुपिष्टैः*जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः ॥
 एवं पर्जन्यं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 इति स्मरणात् ।

अथोपाध्यायाद्युपरमे ।

तत्र सन्निधाने अहरित्यनुवृत्तौ
 याज्ञवल्क्यः ।
 गुर्वन्तेवास्यानूचानः†मातुलश्रोत्रियेषु च ।
 गुरुपाध्यायः । एकग्रामनिवासिनः सन्निहितश्रोत्रियस्यैत-
 दाशौचम् ।
 तद्यथाश्वलायनः ।
 एकाहं सत्रह्यचारिणि समानग्रामे च श्रोत्रियः । इति ।
 सत्रह्यचारो एकाचार्योपनीतः ।
 आचार्यविषये मनुः ।
 त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति ।
 तस्य पुत्रे च पत्न्याञ्च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥
 सन्निहितगुणवच्छ्रोत्रियसन्निहितमातुलाद्युपरमे
 मनुरेव ।
 श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥
उपसम्पन्नो मैत्रादियुक्तो* गुणयुक्तो वा ।

वृहस्पतिः ।

त्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेषु शुचिर्भवेत् ।
वृहप्रचेताः ।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
पितृरूपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥
श्वशुरयोर्भगिन्याञ्च मातुलान्याञ्च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निग्राम् ॥

तथा ।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥
विदेशस्थभगिन्यादिषु स्नानाच्छुद्धिः ।

तथाच वृहविष्णुः ।

भगिन्यां संस्कृतायान्तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
श्यालके तत्सते चैव सत्यः शौचेन शुध्यति ।
अत्र भ्रात्रपेक्षया भगिन्यास्तदपेक्षया च भ्रातुः स्नानाच्छुद्धिः ।

* जपयज्ञादियुक्तः । तथाच मनः । जप्येनैव तु संसिद्धिदब्राह्मणी नात्र संशयः ।
कुप्यादन्यत्र वा कुप्यान्मैत्री ब्राह्मण उच्यते ॥

न तु स्नात्तन्तरापेक्षया तस्य पूर्वोक्तरीत्या निर्देशादिमरणे*
ज्ञेयं तथा सन्निधाने ।

ग्रामेश्वरे कुलपती श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिश्वे पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

अत्र शिश्वश्रोत्रियो निर्गुणौ । दिवा चेदाशीचमायाति† तदा
नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः ।

विष्णुः ।

असपिण्डे स्ववेश्मनि सूतमृत एकरात्रम् ।

वृद्धविष्णुः ।

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशीचं निर्गते शुचितामियात् ॥

अनेनैव न्यायेन नगरेऽपि स्वस्ववीथीं‡ यावत् शवस्तिष्ठति
तावदाशीचमिति विज्ञेयम् । उक्तप्रकारेण अन्येऽपि गुरुलघ्वा-
शीचकल्पाः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया गुणवद्गुणापेक्षया व्यव-
स्थापनीयाः । क्षेत्रजादिषु

यान्नवल्काः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ।

अहोरात्रमित्यनुवर्तते। अनौरसेषु क्षेत्रजदत्तकादिषु जातेषु
मृतेषु च । प्रतिलोमव्यतिरिक्तमन्यमाश्रिता अन्यगताः ।
प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशीचाभाव एव । एतच्चासन्निधाने ।

* दशाहादिकालोत्तरमरणश्रवणे । † आपततीति पाठान्तरम् । ‡ स्वकीयपथम् ।

सन्निधौ विष्णुः ।

अनौरसेषु पुच्छेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

अत्र त्रिरात्रमित्यनुवर्तते । परः पूर्वः पतिर्यासां भार्याणां
ताः परपूर्वाः एवंविधाः स्वरिण्याद्या यमाश्रितास्तस्यापि
त्रिरात्रमित्यर्थः । भार्यापुत्तशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् । यस्य
च भार्या यस्य च पुत्तस्तस्यैवाशीचं सपिण्डानान्तु सद्यः
शीचम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥

एतच्च सन्निधाने असन्निधाने तु पूर्वोक्तमेकाहं गोत्रिणः स्नान-
शुद्धाः स्युरिति । यत्र पितुस्त्रिरात्रात् पूर्णाशीचम्, तत्र
सपिण्डानां स्नानाच्छुद्धिः । यत्र तु पितुस्त्रिरात्रं तत्र सपिण्डा-
नामेकाहम्* ।

अतएव मरीचिः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहन्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

स्वदेशराजनि मृते

* बह्व्य पुस्तकेषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु यत्र पितुस्त्रिरात्रं तत्रासन्निधाने
सपिण्डानां स्नानात् शुद्धिः सन्निधाने तु एकाहमित्येवं भवितुमर्हति ।

मनुः ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

ज्योतिषा सह वर्तते सज्योतिः अङ्गि चैवास्तमनपर्यन्तं रात्रौ
चेदुदयपर्यन्तमित्यर्थः । राज्ञां विषये विशेषेणैव अग्नीचा-
भावमाह ।

महीपतीनां नाग्नीचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं सङ्ग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥

महीपतीनामाग्नीचाभावस्तु अमाधारणप्रजापरिपालनशान्तिक-
पौष्टिकादौ नित्यनैमित्तिकादिषु तु पूर्वोक्तैव व्यवस्था । यस्य
च मन्त्रिपुरोहितादेरनन्यसाध्यकर्मणि सद्यः शौचम् ।

यदाह प्रचेताः ।

कारवः शिल्पिनी वैद्या दासी दासस्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनः चेलनिर्सेजकचित्रकारा-
दयः । एतेषाञ्च स्त्रीयस्त्रीयासाधारणकर्मण्येव सद्यः शौचं
नान्यत्र ।

तथाच विष्णुः ।

न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न
कारूणां कारुकर्मणि ।

शातातपः ।

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

एतदापदिषयम् ।

तथाच ।

सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्यहाच्छुचिः ।

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शशुद्धो भवति नित्यशः ।

अथानुगमनाशौचम् ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।

अनुगम्याभसि स्नात्वा स्पृष्टाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥

इयञ्च स्नानादिजन्याशुद्धिः समानोत्कृष्टजातीयानुगमने ।

ब्राह्मणेन क्षत्रियानुगमने कृते

वशिष्टेनोक्तम् ।

मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमथौचमस्निग्धं त्वहो-

रात्रम् । शवानुगमने चैवमिति ।

एवमित्यनेनाहोरात्रमतिदिशति । वैश्यानुगमने पक्षिणी

परिकल्पनीया । क्षत्रियापेक्षया न्यूनत्वात् शूद्रापेक्षयाधिक-

त्वात् । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने

पराशरः ।

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्मित्रमायं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥

त्रिरात्रे तु ततस्त्रीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्* ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राऽय विशुध्यति ॥

अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने एकाहमित्यनुसन्धेयम् ।

शङ्कः ।

कच्छपादः सपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।

अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥

ज्ञाने तु द्विगुणम् ।

पारस्करः ।

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम्† ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥

अथाशौचसन्निपातनिर्णयः ।‡

तत्र यस्याशौचस्य यावत्कालस्तन्मध्ये तत्समस्य न्यूनस्य वा
सन्निपाते पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिरन्तरापतितस्य च ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।

स्वल्पाशौचमध्ये तु दीर्घाशौचसन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

यदाहोशना ।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति ॥

अपरो विशेषस्त्वङ्गिरसाभिहितः ।

सूतके मृतकञ्चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं* कुर्यान्न सूतकम् ॥

मातर्य्ये प्रमीतायामशुद्धी† म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

पितुः शेषेण इति पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः न मात्राशौच-
शेषेणेत्यर्थः । पित्राशौचकालमध्ये माता यदि म्रियते तदा
पित्राशौचगमनानन्तरं मातुः पक्षिणीं कुर्यादिति तात्पर्य्यम् ।
ब्रह्मपुराणे ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्द्ध्वं द्वितीयान्तु मृतकान्ताच्छुचिः स्मृता ।

एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

अस्यार्थः । सूतक्यसम्बन्धचरमाहोरात्रस्य यदाद्यं भागद्वयं
दिवसस्य चतुर्द्धा विभागी यद्दहोभागात्मकं तत्र द्वितीयसूतके
पतित आद्यात् सूतकाच्छुद्धिः । अत उर्द्ध्वमस्तमयानन्तरं
सूतकान्तरापाते द्वितीयमृतकविशेषमर्थवदिति । अमुमेवा-
भिप्रायं प्रकटयन्नितीयसूतकान्तरमप्याह

* शौचं शुद्धिं तथाच मृतकं मरणाशौचमधिकृत्य शुद्धिं कुर्यान्न तु मृतकं जनना-
शौचमधिकृत्य इत्यर्थः । † मातृमरणजन्याशौचमध्ये ।

गौतमः ।

रात्रिशेषे सति हाभ्यां प्रभाते तिसृभिः रात्रिमात्राव-
शेषेण पूर्व्याशीचेन शुद्धिः ।

अपितु तदनन्तरं हाभ्यां प्रभाते रात्रेः पश्चिमयामे जननादि-
सन्निपाते तिसृभिः रात्रिभिः शुद्धिर्न पूर्वशेषेणैव ।

शातातपः ।

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिः सूतिकामग्निदञ्च हित्वेतर-
सपिण्डानाम् ।

सूतिकामग्निदं हित्वेत्याद्यसंग्रहे स्मरणात् ।

शातातपः ।

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥
प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मर्ध्यं चेज्जननं भवेत् ।
तथैवाशीचपिण्डेऽपि शेषं दद्याद्यथाविधि ॥

एवमेवाशीचसन्निपातेऽपि ।

प्रजापतिः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याशीचेन शुध्यति ॥

जातकर्मादिकर्माणि तात्कालिकी शुद्धिः ।

अथ दहनकालेऽग्निनाशे ।

तत्र यमः ।

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे तथा कृते ।

वर्षायभिहते चाग्नौ ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥

शेषा लब्ध्वावदग्धेन निर्मयं तत्र कारयेत् ।

शेषं लाभे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः ॥

अप्सु प्राश्यन्ततः शेषमाग्नेय्यस्ताः स्मृता बुधैः* ।

शेषं लब्ध्वा अरण्यप्रभृतिकाशेषं लब्ध्वा दग्धे वाग्न्युत्पादन-
समर्थेन निर्मयं वा कृत्वाग्निमुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत् ।
अरण्यादिकाष्ठालाभे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्बन्धि योमथिताग्नि-
स्तेन तस्याप्यभावे अप्सु प्रक्षिपेत् इत्यर्थः । एवमनाहिताग्ने-
रपि न्यायस्य समानत्वात् । अयन्तु विशेषः अरण्यभावान्नमन्यी-
भावइति ।

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

प्रहत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शः प्रपद्यते ।

अशौचसमाप्तिपर्यन्तमिति शेषः ।

* बहुषु पुनर्केषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु अप्सुप्राश्यन्तु तत् शेषं समर्थेन
निमग्न्य चेति पाठः समर्चीनः । निर्णयमिन्धौ तु यजम्याशं इति कृत्वा क्वचित्क्वचिदन्यथा
कृत्वा च वचनं लिखितम् । यथा यजमानं चितारुद्धं पातन्यासं तथा कृते । वर्षायभिहते
वज्री कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ तददग्धकाष्ठेन मथनं तत्र कारयेत् । तच्छेषालाभतोऽन्येन
दग्धशेषेण वा पुनः । इत्यन्धं लौकिके वज्री इतशेषं दहेत् वा इति ॥

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

आशीचमन्तरा दर्शयदि स्याद्वरवर्णिनाम्* ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्व्यादित्याह गौतमः ।

पैठीनसिः ।

आद्येन्दावेव कर्त्तव्याः प्रेतपिण्डोदकक्रियाः ।

द्विरेन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते ॥

द्विरेन्दवे चन्द्रद्वये एकः प्राचीनः क्षीणः चन्द्रः अपरो भावी
वृद्धिमान् । एवं सामान्येन मातापितृविषयेऽपि दर्श एव
पिण्डोदकदानादितन्त्रसमाप्तिप्रसक्तौ श्लोको गौतमेनोक्तः ।

अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशीचं दद्यात्पिण्डं तिलाञ्जलीन् ॥

पित्रोरित्येकशेषः ।

यत्तु ।

पित्रोराशीचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावतैवीत्तरं तन्त्रं पर्य्यवस्य त्र्यहात्परम् ॥

इति गालववचनम् । तस्य त्वयमर्थः पित्राशीचमध्ये दर्शपाते
समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्याचिता किमुतान्याशीचमध्य इति । पितृ-
व्यतिरिक्तसपिण्डविषये तु उत्तरतन्त्रस्यावश्यकसमाप्तिप्रदर्श-
नार्थं पुनः पितृविषयेऽपि नियमार्थमिति । भवतु वा पितृ-
विषयेऽपि नियामकम् । तथापि

* ब्राह्मणादीनाम् । सर्व्ववर्णिनामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इत्यनेन न्यायेन शिष्टाचारसहकृतेन पित्रोस्तु यावदाशौच-
मित्यनेन गीतमवचनं गालववचनञ्च बाध्यत इति पित्राशौच-
मध्ये दर्शपातेऽपि यावदाशौचं पिण्डादिकं दद्यात् । इतरेषान्तु
दर्शावधिकमेवोत्तरतन्त्रसमापनमिति विवेकः । अथवा क्षेत्र-
जस्य बीजपितृविषयं दत्तकादिपुत्राणां प्रतिग्रहीत्रादिमाता-
पितृविषयञ्च गालववचनं गीतमवचनन्तु औरसपुत्रिकापुत्रमातृ-
विषयम् अथवा औरसादीनां सर्वेषामपि स्वमातापितृविषये
आपदनापत्कल्पाश्रयणेन व्यवस्था विज्ञेया ।

अथ देशान्तरगतस्य जीवहार्ता नाकर्ण्यते तत्र पितृविषये
जातूकर्णः ।

पितरि प्रोषिते स्वस्य न वार्त्ता नैव वा गतिः ।

ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षाकृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

पितृव्यतिरिक्तविषये

वृहस्पतिः ।

यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्वादशवत्सरम् ।

कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥*

* वङ्गदेशीयनिबन्धे तु सन्देहे त्वादयम इति कृत्वा अन्यथा कृत्वा च पितृविषये तु
एतद्वचनं पठितं यथा गतस्य न भवेद्वार्त्ता यावद्वादशवर्षापर्यन्तम् । प्रतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं
सूतशास्त्रैः ॥ इति ।

अथ च पित्र्येविकारभक्त्यालनियमस्त्वं ज्ञातमरणदिनस्य
सांवत्सरिकस्य कालनियमवद्विज्ञेयः । स च आहप्रकरणे
वक्ष्यते । एवं पैतृमेधिके कृते यदि जीवन्नागच्छेत्तदा तं दृत-
कुम्भे स्नापयित्वा शुभलग्ने उत्थायु जातकर्मादिभिश्चूडः कर-
णान्तैः संस्तुत्य उपनयनविधानेनोपनीय वहनपूर्वकं द्वादशा-
हमशक्ती त्रिरात्रं वा व्रतं कारयित्वा स्नानानन्तरं पूर्वस्थित-
भार्यां तदभावे अन्यां वा उदाहयेत् । ततश्च अग्नय आयुष्मत्
पुरोडाशकपालं कुर्यादिति विहितामिष्टिमायुष्मतीङ्गत्वा
यद्याधानेच्छुस्तदा ब्राह्म्यस्तीमेनेद्वा तथैन्द्राग्न्येन पशुना चेष्टा
अग्नीनादध्यात् ।

यदाह मनुः ।

जीवद्यदि समागच्छेद्दृतकुम्भैर्नियोज्य तम् ।

उडृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमुपवास्य तु ।

स्नात्वाद्वहेत तां भार्यां अन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्म्यस्तीमेन वा यजेत् ।

अथैन्द्राग्न्येन पशुना गिरिङ्गत्वा च तत्र तु ॥

द्रष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतून्स्ततः । इति ।

आहितानेर्यत्र पुरोडाशस्तत्र नाहिताग्निश्चरुः ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते ।

यत्र वाहिताग्नेः पुरोडाशस्तत्र वा नाहिताग्नेश्च-
रुवः ।

इति मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरुद्धे ।

स्तवकः पञ्चम आसीदामोदाकष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगृति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमल्लेत्यादि विरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये पञ्चमः स्तवकः ।

—

षष्ठः स्तवकः ।

दाहादि^{स्व}रूपकालापगमे चाशीचस्तवके कुलव्यापिनी
शुद्धिरभिहिता । तदनन्तरमिह स्तवके द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सौवर्षराजताजानामूर्द्धपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्णं सुवर्णविकारः । राजतं रजतविकारः । अजं
शङ्खशक्तिमुक्ताफलादि । ऊर्द्धपात्रं यन्त्रियोलूखलादि ।
ग्रहा ऐन्दवा यवादयः । अश्मा दृषदादि । मूलमार्द्रकादि ।
विदलं वेणुदलादि । विदलग्रहणं तद्विकाराणां कृत्रादीना-
मुपलक्षणार्थम् । चर्म अजादीनां तच्च तद्विकाराणां वरत्रा-
दीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रादीनि स्नेहरहि-
तानि । चमसा होलचमसादयः । एतेषां लेपरहितानां
मूत्रायुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा शुद्धिः प्रक्षालनात् शुद्धिः ।

तथा ।

चरुसुक्सुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ।

चरुर्मृगमयी चरुस्थाली । सुक् जुह्वादि । शुवः प्रसिद्धः । सस्नेह-
पात्राणि प्राशित्रहरणादीनि* लेपरहितानि चर्वादीनि

* प्राशितहरणादीनीति पाठान्तरम् । प्राशिविहरणादीनीति पाठान्तरम् ।

उष्णेन वारिणा शुध्यन्ति । सौवर्णादीनां लेपरहितानामेव
पूर्वोक्तशुद्धिः ।

तथाच मनुः ।

निर्लेपङ्गाञ्जनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अजमशमयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥

अनुपस्कृतम् उपस्कृतं उक्तीर्णं रेखाद्युपेतं न उपस्कृतमनुप-
स्कृतम् । रेखादिखातेषु सूत्राद्युच्छिष्टावस्थानरहितमित्यर्थः ।

काकमुखदूषितपात्रस्य शुध्यन्तरमाह

शङ्खः ।

क्षणाशकुनिमुखावसृष्टं निर्लिखेच्छापदमुखावसृष्टं*पात्रं
न प्रयुञ्जीतेति ।

निर्लेखनं शस्त्रैरुपरितनावयवापकर्षणं त्वक्ष्णमिति† यावत् ।
यद्वापस्तम्बेनोक्तम् ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

शुध्यन्ति दशभिः‡ चारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ इति ।

एतच्च स्वल्पोपहतविषयम् । अत्र च चारो भस्म । एवं
सर्व्वं न्यूनाधिकशौचकल्पाः । स्वल्पाधिकाधिकारविषयत्वेन
व्यवस्थापनीयाः । उष्णेन वारिणा शुध्यन्तीत्यनुवृत्तौ

याज्ञवल्करः ।

स्नासूर्पाजिनधान्यानां मूषलालूखलानसाम् ।

स्फाः काष्ठकुरिका यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । अत्र पुनर-
जिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । एतेषामुष्णेन वारिणा
वक्ष्यमाणमृदाद्यन्यतमेन सहितेन शुद्धिरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

तैजसानां सूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमद्यैरत्यन्तवासिता-
नामावर्त्तनम् । अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् । स्पर्श-
मात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परिमार्जनमतै-
जसानामेवंभूतानामुत्सर्ग इति ।

अग्निसंयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम् । भस्मना परिमार्जनं
कांस्यस्य नियतम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन सौवर्णराजताजाना-
मित्युपक्रम्य वारिणा शुद्धिरिष्यते इति केवलोदकमेवोपात्तम् ।
तदपि मृदादिसहितमेव वारिणा शुद्धिहेतुरिति विज्ञेयम् ।

तत्र विशेषमाह हारीतः ।

अद्भिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनम् । स्नेह-
वैवर्णीपहतानां यवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गमयचूर्णे-
र्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां भस्मना कांस्यानां
शाणतैलसिकता*वधर्षणैः कार्णायसानां† शिलाव-
धर्षणैर्मार्जनैर्मणिमयानामिति ।

शाणं‡ लौहभैक्षाय साधनम् । तद्गुणवर्जनं तद्वन्धापकर्षणम् ।

* बालुका ।

† लौहाकर्षणकारिलौहविशेषाणाम्, चुम्बकः यस्य प्रसिद्धिः ।

‡ धर्षणयन्त्रविशेषः ।

स्नेहवैवर्णीपहताः उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथा भवति
तथोपहता इत्यर्थः । यवादिचूर्णानामेकार्थत्वात्* विकल्पः ।
उदकस्य तु पूर्वशोधनद्रव्यैः सह समुच्चयः ।

शङ्खः ।

सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्ज्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

सूतिकोच्छिष्टादिभिः कांस्यव्यतिरिक्ततैजसानामल्पकालोप-
घाते यवचूर्णादिभिर्मार्ज्जनं शुद्धिहेतुः कांस्यस्य तथा न । अपि
तु तापनं मार्ज्जनञ्च शुद्ध्यापादकमित्यर्थः । प्रतिमार्ज्जनमुदक-
प्रक्षालनमावर्त्तते ।

द्विजातिभुक्तोच्छिष्टसंस्पर्शे तु स एवाह

शङ्खः ।

ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव सक्तकम्पामार्ज्जनाच्छुचिः ।

चतुर्थेन† तु यद्भुक्तं चतुर्भिर्यत्र मार्ज्जनम् ॥

अग्नीं प्रक्षिप्य गृह्णीयादस्तीं प्रक्षाल्य यत्रतः ।

गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टः‡ नत्पात्रं शुचितामियात् ॥

आहापस्तम्बः ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रीच्छिष्टानि यानि च ।

मणिमुक्ताप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

एतदल्पोपहतविषयम् ।

सृङ्गाण्डानामल्पोपहतौ

याज्ञवल्करः ।

पुनःपाकान्महीमयमिति ।

मद्याद्युपहतौ तु परित्याग एव ।

तथाच मनुः ।

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा षीवनैः* पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन सृण्मयम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः† ॥

सुरादिग्रहणं शुक्रशोणितादीनामुपलक्षणार्थम् ।

तथा ।

ताम्रमस्त्रेन शुध्येत न चेदामिषलेपनम् ।

आमिषेण तु यत्क्षिप्तं पुनर्दाहेन शुध्यति ॥

आदिपुराणे ।

सुवर्णरीप्यशङ्काश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि‡ चपु§सीसमयानि च ॥

मिल्लेपानि च० शुध्यन्ति केवलेन जलेन च ।

शूद्रोच्छिष्टानि शोष्यानि त्रिधा चाराम्बवारिभिः ॥

* सुखामृतैः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादिषु रक्षितः परन्तु तापनैः खनैरिति पाठः

साधुः खनैः सृत्तिकाभ्यन्तररक्षयैः अथवा लेखनं शाणम् । ‡ पित्तलम् । § रत्नम् ।

अत्र द्रव्याणां त्रिधा त्रिप्रकारं मार्जनम् । न तु त्रिमार्जनम् ।
शातातपेन दशकृत्वो मार्जनविधानात् ।

गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टे तु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च ॥

एतच्च भस्मभिः शोधनं श्वकाकाद्युपहतौ भूमौ सप्तरात्रखननानन्तरम् ।

यथा ।

सूतिकाशवविष्मूत्ररजस्वलाहतानि च ।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नी यद्यद्यावत्क्षहेदपि ॥

यद्व्यं यावदग्निप्रक्षेपं सहते यावता अग्निप्रक्षेपेण न नश्यति
तावत्कुर्यादित्यर्थः ।

बोधायनः ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणम् । गोमूत्रे वा
सप्तरात्रं परिवासनम्* । लेपनिर्हरण† शक्ती पुनःकरणम् ।
अन्यथा गोमूत्रे वा वासनमिति व्यवस्था ।

अङ्गिराः ।

गण्डूषं पादशीचञ्च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

पुनराकारमादिशेत् पुनराकारः पुनःकरणम् ।

तथा ।

लीहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।
दहनात्खननाद्वापि शैलानां*मशसापि वा ।
काष्ठानां त्वक्षणा†च्छुद्धिर्मृद्गोमयजलेरपि ॥

याज्ञवल्काः ।

त्वक्षणं दारुशृङ्गास्थ्रां गोबालैः फलसम्भुवाम् ।
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥

उच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानामेतेषां मृदुदकादिभिर्लेपानपाये त्वक्षणं
लेपयुक्तावयवापनयनं शुद्धिः । फलसम्भुवां नारिकेलादि-
फलसम्भूतानां प्रक्षालनेनानपगतलेपानां गोबालैरवघर्षणं
शुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुवादीनां प्रक्षालनादिभिः कृतशौचानां
दर्भैर्देशपवित्रेण वा कर्माङ्गत्वसिद्धयर्थं हस्तेन मार्जनं कर्तव्यम् ।
ततो यज्ञकर्मणि विनियोजनीयानीत्यर्थः ।

हारीतशातातपो ।

संहतानान्तु पात्राणां यथैकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि‡ ॥

शङ्खः ।

मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिक्तम् ॥

यस्य शीघ्रद्रव्यस्योच्छिष्टादिसंयोगजं तज्जं स्वभावजं च मलं

येन भस्मादिनोदकसहितेनोपहृत्यते तस्य तच्छोधकं भव-
तीत्यर्थः ।

इति तैजसादिपात्रशौचम् ।

अथ वस्त्रादेः ।

तत्र यमः ।

यदि सूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिराण वा ।

चेलं समुपहन्येत अग्निः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥

यदश्वसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

क्षेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥

एतच्च क्षेदनादिना शुद्ध्यापादनमत्यन्तामेधोक्तमवसुविषयम् ।

क्षिन्नदग्धयोरपि परित्यागविधानादरिद्रस्य च उत्तमेष्वपि

क्षेदनादिना शुद्धिः ।

व्यासः ।

वस्त्रं सृदश्वसा शुध्येद्रज्जुवैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकच्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च ॥

वेणुवेत्रनडादिविकारो वैदलं सूर्पादि, यदा तु बहुविधा-

न्यपि वासःप्रभृतीनि राशीकृतानि चाण्डालादिभिः सृष्टानि

तत्रापि सृष्टान्यल्पानि असृष्टानि च सृष्टापेक्षयाधिकानि वा

तदा सृष्टमात्रमुद्धृत्य तस्योक्तप्रक्षालनादिभिः शुद्धिः कार्या ।

अवशिष्टस्य प्रोक्षणाच्छुद्धिः ।

अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्यः ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च बहूनां धान्यवाससाम् ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

शेषस्य प्रोक्षणविधानात् उद्धृतस्य प्रक्षालनादिभिः शुद्धिरिति गम्यते । यदा तूक्तबहूनि राशीकृतानि सर्वाण्यपि स्पृष्टानि तदा प्रोक्षणादेव शुद्धिः यदा तु पुनः स्पृष्टानि बहूनि अस्पृष्टानि चाल्पानि तदा सर्वेषामपि प्रक्षालनमेव ।

यदाह मनुः ।

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शीघ्रं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानां अङ्गिः शीघ्रं विधीयते ॥

रागिगतबहुत्वञ्च पुरुषग्राह्यभारादूर्द्ध्वं वेदितव्यम् । अनेको-
द्वाह्ये दारुणिले भूमिसमे इति बौधायनेनानेकोद्वाह्यस्यैव
द्रव्यान्तरस्य स्वल्पशीघ्रत्वदर्शनात् ।

यान्नवल्कः ।

सोषरोदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं वारिष्टैः कुतपं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षौममिति ।

ऊषरं मृत्तिकाविशेषः । तत्सहितं नोदकेन गोमूत्रेण वाविक-
कौशिकं शुध्यति । ऊर्णमयमाविकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि
कौशिकम् । वल्कलं तन्तुक्तमंशुपट्टम् । श्रीफलं विल्वफलम् ।
पर्वतच्छागलोमकतः कुतपः । अरिष्टफलं फेनकम् । अतसी-

सूत्रनिर्मितं क्षीमम् । एतच्चातिघाते अल्पोऽल्पघाते तु प्रोक्षणेनैव
द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वादेतेषां चालनासहत्वाच्च ।

अतएव देवलः ।

उर्णाक्षीयकुतपपटक्षीमदुकूलजाः ।

अल्पशीचा भवन्त्येते शेषेण प्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि चालयेच्छोधनैः स्वकैः ॥

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोधयित्वातपैः किञ्चित्करैः सम्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावच्छोधयेदिति ॥

तूलिकोपधाने चोर्णादिमये उर्णादिनिर्मितानामिव प्रचाल-
नेन पूर्वरूपनाशत् । पुष्परक्तग्रहणम् प्रचालनासहहरिद्रादि-
रक्तस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एतदुक्तं भवति यत्कुसुमादिरागरक्तं
चालनासहं तदातपशोषणादिना शुष्येत । यच्च मञ्जिष्ठादिकं
चालनेन न विनश्यति तच्चालनेनैव नातपशोषणमात्रेण ।

आपस्तम्बः ।

शुनोपहतञ्चैलमवगाहेत प्रक्षाल्यं वा । तं देशम-

ग्निना संसृज्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ वाचस्य प्रयतो

भवति ।

वस्त्रसहितस्यैव नामेरुर्द्ध्वस्यर्धे अवगाहः अधस्ताच्चेत्प्रचालन-
मिति विवेकः ।

प्रचेताः ।

चेलानामुपहतानामुत्खेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्र-
च्छेदनं वा नवानां वाससानभ्युक्षणादिति ।
उत्खेदनं काथनम् । नवानां वाससां यन्त्रादुत्तीर्णानाम् ।
शङ्खलिखितौ ।

अहतानां प्रोक्षणमिति ।
अहतं यन्त्रनिर्मुक्तम् ।
शङ्खः ।

शयनासनयानानां संहतवच्छौचम् ।
संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत् । अनेन प्रोक्षणाच्छुद्धिरित्युक्तं भवति ।
अङ्गिरास्तु शयनादीनामपि संहतशब्दवाच्यत्वमाह ।
शयनासनयानानि रोमबन्धानि यानि च ।
वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥
इति चिलादिशुद्धिः ।

अथ धान्यादेः ।

तत्र बीधायनः ।

ब्रीहयः प्रोक्षणादङ्गिः शाकमूलफलानि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा निसृष्टोकरणेन वा ॥
विष्णुः ।

असिद्धस्यात्रस्योपहतमुत्सृज्य शेषे कण्डनप्रक्षालने
कुर्यात् । बह्वनान्तु कश्यपोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रोक्षण-

पर्यग्निकरणावगाहनैर्व्रीहियवगोधूमानां विमर्शन-
प्रोक्षणैः फलीकृतानां निष्पेषणदलनप्रोक्षणैः शमी-
धान्यानामिति ।

अस्यार्थः । अनेकपुरुषोढार्याणां व्रीहियवगोधूमानां प्रोक्षण-
पर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । पर्यग्निकरणमग्न्यभिमर्शनम् ।
अवगाहनं प्रक्षालनम् । अत्र प्रोक्षणादीनि सर्वाणि सर्वत्र
दोषाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया योज्यानि । व्रीह्यादितण्डुलानां फली-
कृतानां विमर्शनप्रोक्षणेन च शुद्धिः । विमर्शनमल्पानां बहनां
प्रोक्षणं कण्डनशुक्लीकृता निरस्तक्षुद्रकणास्तण्डुलाः फलीकृता
इत्युच्यन्ते । विमर्शनं पाणिभ्यां निर्मलीकरणम् । शमीधान्यानां
कीशीधान्यानां मुद्गादीनामेकपुरुषोढार्याणां विघर्षणविमर्शनं
ततोऽल्पानां दलनेन अनेकपुरुषोढार्याणां प्रोक्षणेन च । यच्च
तण्डुलांस्तु परित्यजेदिति तदत्यन्ताल्पपरिमाणविषयम् ।

आदिपुराणे ।

गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तद्वतो व्रीहिर्धातुर्द्रव्यस्य सद्ब्रह्मः ॥
मृगमयेनावब्रह्मनामधोभुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न दीपं मनुरस्त्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणोऽग्नी स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिविधा यत्र केवलं गृहदीपनम् ।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयेत् ॥

शङ्कः ।

पुष्पफलानां विष्किरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षण*मित्येके । पर्णानामद्भिः प्रक्षालनं शकृदुपयुक्तानां†मुत्तर्गः । विष्किरा ग्राम्यकुक्कुटादयः । अवधूतं पादावकीर्णम्‡ । विष्किरावधूतानामिति सर्व्वत्रान्वेति ।

बौधायनः ।

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं परोक्षाहृतानां§-मभ्युक्षणमेवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतानाममेध्याद्युपहृतानामेकपुरुषोद्धार्याणाम् ॥

क्षुद्रसमिधां यन्नियत्वेन प्रसिद्धपलाशादिव्यतिरिक्तापामार्गादिसमिधाम् ।

विष्णुः ।

मृत्युर्णलणकाष्ठानां श्वभिश्चण्डालवायसैः ।

स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्याग्निमारुतैः ॥

तथा प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति ।

व्यासः ।

रथ्याकर्हमतीयानि नावः पथि लणानि च ।

मारुतैर्नैव शुध्यन्ति पत्त्येष्टकचितानि च॥ ॥

इति धान्यादिशौचम् ।

* इह अभ्युक्षणमेव प्रक्षालनशब्दलक्ष्यमिति केषाञ्चिदादीनां मतम् । † कुक्कुट-विष्टोपयुक्तानाम् । ‡ सष्टम् । § अपत्यक्षाहृतानाम् । ॥ पत्तिक्रमेण इष्टकेन रचितानि ।

अथ सिद्धान्तादेः ।

तत्र मनुः ।

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रेपेण विशुध्यति ॥

भक्ष्यपक्षिजग्धविषयमेतत्* । अवधूतं यस्योपरि वासोऽवधूतं†
पक्षिभिरुत्क्षिप्योत्क्षिप्य त्यक्तं वा । अवक्षुतं यस्योपरि क्षुतं
क्तम् । मृद्ग्रहणमुदकभस्मनोरपि प्रदर्शनार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये । इति ।

यच्च पाकानन्तरं केशकीटैर्दूषितं तस्य मृदादिप्रक्षेपेण शुद्धिः ।
यच्च केशकीटावलीभिः सह पक्वं तत्परित्याज्यमेव ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम् । इति ।

पराशरः ।

पक्वं द्रोणाधिकं त्वन्नं काकश्वाद्युपघातितम् ।

ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं‡ भवेत् ।

हैमोदकेन वाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाथ वा ॥

अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषाम्§ ।

विप्राणां ब्रह्मघोषेण॥ पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

* येषां पक्षिणां मांसभक्षणं शास्त्रविहितं तद्विषयम् । † वस्त्रं कम्पायितम् ।

‡ लालायुक्तम् । § संस्पर्शादिति शेषः । ॥ वेदध्वनिना ।

द्रोणः षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् ।

यच्च यमदग्निनाभिहितम् ।

अन्नमैकाहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।

केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुध्यति ।

क्रीतस्यापि विधिर्दृष्टः एष एव मनीषिभिः ॥

तदल्पधनविषयम् ।

वशिष्टः ।

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिश्च संसृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ।

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । एतद्ग्रहणं बह्वन्नकार्यप्रदर्शनार्थम् ।

प्रकृतेषु प्रस्तुतैश्च वश्यभ्राविसर्वीक्षवेषु च ।

संस्कारमपि स एवाह ।

द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रीक्षणेन च ।

क्वाग्नेन मुखसंसृष्टमन्नन्तु शुचितामियात् ॥

घनाः पर्पटवटकादयः* । द्रवाणां प्लावनेनैव तेषां शुद्धिर्गो-
रसस्य ।

यदाह शङ्खः ।

अपणं† घृततैलानां प्लावनङ्गीरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदङ्गिः शाकमूलफलानि च ॥

अपणासम्भवे सजातीयद्रव्यप्लावनेनैव शुद्धिः* । तथा घृत-
दधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदीषः ।

तथा ।

आधारदीषे तु नयेत्यात्रात्प्राचान्तरं द्रवम् ।

घृतञ्च पायसं क्षीरं तथैवेत्तुरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

यमः ।

आममांसं घृतह्रौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।

स्नेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

एतच्चाकरभाण्डविषयम् । अनाकरेऽपि द्रोणाधिकात्रीपसेचन-
समर्षघृतादिविषयमपि । ततो न्यूनस्य देशकालाद्यपेक्षया
अपणादिभिः शुद्धिर्भवति ।

यदाह वीधायनः ।

देशङ्गालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचम्प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शातातपः ।

गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रयोः† ।

अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥

कुण्डशाला यज्ञशाला ।

* सजातीयं पात्रान्तरस्थिततज्जातीयं मद्यं भावनेन वस्त्रान्तरितकरणेन इत्यर्थः ।

† गोकुलं कुण्डशालायां तिलयन्त्रक्षुयन्त्रयोः इति अश्वान्तरीयपाठः ।

शङ्कः ।

निर्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।

कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च ऊर्णाकार्पासयांस्तथा ।

शेषेषु* कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः ॥

निर्यासा हिङ्गुप्रभृतयः । इदं स्वल्पपरिमाणविषयम् । बह-
नान्तु बौधायनेनोक्तम् ।

बहनां कुसुम्भकार्पासगुडलवणानां सर्पिषां कठिनी-
भूतानां चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ।

अत्यल्पे तु परित्यागः । तत्रापि देशकालाद्यपेक्षया परित्यागः ।

मनुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टी द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इति सिद्धान्तादिशुद्धिः ।

अथ भूम्यादेः ।

त्रिविधाशीचशीध्या भूमिः ।

तथाच देवलः । *

यत्र प्रसूयते जन्तुर्भियते दह्यतेऽथवा ।

चाण्डालेनाषितं† यत्र यत्र मूत्रादिसङ्गतिः ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ॥

श्वशूकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ।

अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥

एवं त्रिविधायाः अपि शुद्धिप्रकरणमाह

स एव ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।

यत्र मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते दहन्ते वा यत्र चाण्डालेनैवा-
ध्युषितमेवंविधा अमेध्या भूः पञ्चधा पञ्चभिर्दहनगन्धार्द्रता-
द्यपनयनकिञ्चित्कालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुध्यति । यत्र च
मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते वा अत्यन्तविष्ठादिसंसर्गवती वा
स्यात्मा दहनवार्ज्जितैः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिरेव शुध्यति ।

दुष्टान्विता द्विधा त्रिधा शुध्यते मलिनैकधा ॥

श्वशूकरखरादिभिः प्रत्येकं मिलित्वा वा चिरकालमधिवा-
सिताया दुष्टायास्तु त्रिभिः गोक्रमणसेकोल्लेखनैः । उद्ग्रयाम-
कुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया भुव उल्लेखेनैकेन शुद्धिः ।

अतएव याज्ञवल्क्यः !

भूशुद्धिर्मार्ज्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्दहनमार्ज्जनलेपनात् ॥

मार्जनं सम्मार्जन्या तृणादीनामपसारणम् । दाहस्तृण-
काष्ठादौ । कालः गन्धलेपादिक्षयो यावता भवति सः । सेकः

प्रवर्षणेन क्षीरगोमूत्रयोक्तकैर्वा । उल्लेखनं खननं त्वक्षणं वा ।
लेपनं गोमयादिभिः । अत्र भूग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्गृह-
ग्रहणं प्रतिदिनं मार्जनलेपनप्राप्त्यर्थं मार्जनमुपलेपनञ्च सर्वत्र
समुच्चीयते ।

यमः ।

खननात्पूरणाद्वाहादद्भिर्घर्षणं लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाङ्गुलिः शुध्यति सप्तधा ॥

एतच्च पूर्वोक्तहेतुभिः पुनःपुनर्दृष्टभूविषये समस्तं शुद्धिहेतुः
अन्यत्र व्यस्तः यथायोग्यम् ।

तथा ।

गोचर्ममात्रमुद्विन्दुः गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

यत्रैकादशगावः उपविशन्ति तावान् भूभागो गोचर्म गोः
पृथिव्याः समूढं कृतसम्भार्जनमथवा गोः पुच्छसम्बन्धाद्भूवि
पातित उदकविन्दुः गोचर्ममात्रं शोधयति । गोपुच्छं स्पर्श-
यित्वा तेनोदकेन सेके कृते एकेन विन्दुनेयती भूः शुद्धा भव-
तीत्यर्थः ॥

संवर्त्तः ।

•

* उपरितनानां किञ्चित् कृत्वा मृत्तिकोन्मीचनम् । + वर्षण इति पाठान्तरम् ।

† व्यस्तं असमस्तं अनेकश इति यावत् । § यत्रैव ता दशगाव इति पाठान्तरम् ।

॥ एकेन विन्दुनैव तावन्नैवमुद्भावयतीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषणे ।
 प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
 गृहादपास्य तत्सर्वं लेपनेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ क्रागेन घ्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
 सर्वमभ्यक्षयेद्देश्म ततः शुद्धेदसंशयः ॥

बौधायनः ।

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनमुपरायाः* कर्षणं
 क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य क्वादनमूर्द्धन्तु शवोपघाते भित्ति-
 लक्षणं सूर्यरश्मिप्रवेशोऽग्निज्वालाभिर्भर्षणम् ।
 क्लिन्ना क्लमिकीटाद्याक्रान्ता तामाच्छादयेन्नेध्यां मृदमाहृत्य
 इत्यर्थः ।

व्यासहहस्यती ।

भूमिष्ठमुदकं मेध्यं वैतृष्ट्यं यत्र गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तं चेदमेध्ये न तद्वदेव शिलागतम् ॥

देवलः ।

अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।
 अक्षीणाश्चैव गोपाना-दापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
 उद्धृत्य ताः प्रशस्ताः स्युः शुद्धे पात्रे यथाविधि ।
 एकरात्रोषितान्तान्तु त्यजेदपः समुद्धृताः ॥

ता इति सर्व्वनाम्नो गोल्लसिमात्रपर्याप्ताः अल्पा एव ताः परा-
मृष्यन्ते । अतो बह्वदकादेरुद्धृतानां रात्रुषितानां न दोषः ।
तडागादेरुद्धृता अथापो रात्रावनुषितोदकान्तरसम्भवे अशुद्धा
एव ।

तथा ।

अक्षीण्यानि* तडागानि नदीवापीसरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शात्तीर्थतः परिवर्ज्येत्† ॥

तीर्थमुदकावतरणमार्गः ।

बृहस्पतिः ।

मृतपञ्चनखाः कुप्या दम्पत्योपहृताः‡स्तथा ।

अपः समुद्ररेत्सर्वाः§ शेषा वस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनङ्गत्वा कूपे पत्त्येष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवे तोयसमुद्भवे ॥

हारीतः ।

वापीकूपतडागे तु मानुषं शीर्य्यते यदि ।

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैर्दूषितञ्च खरादिभिः ।

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैः. चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

* अत्र अक्षीणानि इत्येव साधु परन्तु आदर्शपुस्तके अदर्शनात् लिखितम् । † तीर्थतः
परिवर्ज्येदित्यनेन तीर्थातिरिक्ते दोषो नास्तीति प्रतीयते । ‡ स्त्रीपुरुषसम्बन्धिरजोरितसा
उपहृताः । § शेषं वस्त्रेण शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

देवलः ।

उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डान्मदस्तथा ।

अचिरकालोपघाते स्वल्पे तु

हारीतः ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।

श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशेषतः ॥

आपस्तम्बः ।

उपानच्छेत्तविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव वा ।

एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां पष्टिमुद्धरेत् ॥

विष्णुः ।

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

स्थावरेषु प्रवाहरहितेषु ।

शातातपः ।

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यमः ।

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगनं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

कश्यपः ।

दृतीनां व्यञ्जनं शुद्धिः ।

दृतिश्चर्मकोशः । व्यञ्जनं कृषायद्रव्येण शोधनम् ।

यमः ।

प्रपास्वरण्येऽवटके च कूपे
द्रोण्या जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहु-

रापन्नतश्च क्षितिजम्विवेत्तत् ॥

अयमर्थः । यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तब्राह्मणादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि
तथापि तन्नतं जलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न पेयम् ।
आपदि तु पेयं यदि चेदरण्यगतं प्रपादि । द्रोणी अश्मा-
दिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशोटितिः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणस्य * प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥

बोधायनः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि च† ॥

हारीतः ।

स्नानुपपत्तौ शुद्धेन तदन्तर्द्वाय समामनन्ति संस्पर्शे सचेलं
स्नानमेवं ग्राह्यमिति ।

अयमर्थः । स्त्रीयशय्याद्यलाभे शुद्धेन कम्बलादिना तत्परकीयं
शय्यादिकमन्तर्द्वायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शे

* ब्राह्मण्येति पाठान्तरम् । † आसनं शयनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीत्यात्मन-

एतानि परेषामशुचीनि च इति पाठान्तरम् ।

सचेलं स्नानं विधीयत इति । एतच्च बलात्पतितदिशय्यादि-
स्वीकारे प्राप्नो वेदितव्यम् ।

इत्युदकादिशुद्धिः ।

अथाशुद्धपवादः ।

तत्र मनुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतभैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

ब्रह्मचारीति विहितभिक्षावृत्तीनामुपलक्षणार्थम् ।

भिक्षावृत्तावधिकारिणश्चाह

मनुः ।

सान्तानिकं यत्तमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

गुर्व्वर्धपितृमात्रर्थः स्वाध्यायार्थ्यपतापिकः ।

नवैतान् स्नातकान्विद्याङ्गाङ्गणान्धर्मभिक्षुकान् ॥

सन्तानप्रयोजनं सान्तानिकः, दत्तसर्व्वस्वः सर्व्ववेदसः ।

शौग्यपतापी । यावता रथ्याप्रसर्पणादिरूपेणोपघातेन विना
भैक्षं न सिध्यति तन्मात्रापवादो द्रष्टव्यः ।

तथा ।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्ननुरवधीत् ।

क्रव्याद्विषं हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्यभिः ॥

क्रव्यादः श्येनादयः । दस्यवो व्याधाः* ।

मत्तिका विप्रुषच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्रग्धे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥

मत्तिकाग्रहणमवर्जनीयस्पर्शानां दंशादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विप्रुषः अविज्ञाताकाराः‡ । छाया निषिद्धातिरिक्ता रजोऽपि
निषिद्धेतरत् ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

एतच्चोपघातसन्देहे विज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनीनां शुनो मुखम् ।

रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां§ सदा शुचिः ॥

यमः ।

मुखतो गौरमेध्या तु मेध्याऽजो॥ मुखतस्तथा ।

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्व्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ॥

अदूष्यं काञ्चनङ्गावः स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

* दस्युविलः वकः इति पाठान्तरम् । † मत्तिकाग्रहणमतिवर्जनीयस्पर्शानां दीनामुप-
लक्षणार्थमिति पाठान्तरम् । ‡ वेदपाठकालानच्युतमुखाभूतविन्दव इति शेषः विप्रुषी-
प्रक्षविन्दव इत्यमरः । § रतिकाले स्त्रीमुखं शुचि स्नानात्ययः प्रस्रवणकाले वत्समुखं वृक्षे
वृक्षस्य फलप्रक्षरणे पक्षिमुखं शुचि मृगयाकाले मृगदर्शने कुङ्कुरमुखं शुचि इत्यर्थः ।
॥ कागः ।

काञ्चनस्यालङ्करीभूतस्य स्वेदादिदोषाभावप्रतिपादनपरम् ।
उच्छिष्टाद्युपहतस्य शुद्धाभिधानात् ।

आकराः शुचयः सर्व्वे शकुनिः फलपातने ।

श्वा मृगग्रहणे मेध्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी ॥

आकराः सुराकरव्यतिरिक्ताः । आकराः शुचयः सर्व्वे वर्ज्ज-
यित्वा सुराकरमिति पैठीनसिस्मरणात् । ब्राह्मणभार्याया-
अपि शूद्रायाः पीतमद्याया बुद्धिपूर्व्वकं गन्धरसास्वादनरहितं
मुखं रतिसंसर्गे शुद्धमेवेत्यर्थः ।

दधि सर्पिः पयः क्षीरं भाण्डे दोषो न विद्यते ।

मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

मार्जारस्य स्पर्शे शुद्धत्वमेवेत्यर्थः । अशुचित्वं कर्मकालादन्यत्र
तत्र स्नानविधानात् ।

अत्रिः ।

मधुपर्कं च सोमे च अम्बु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वच्चेष्ट वचनं यथा ॥

अम्बु भोजनानन्तरममृतापिधानमसीति अग्नीकरणार्थं य-
आपो गृह्यन्ते ताः मधुपर्काद्युच्छिष्टस्य मन्त्रोच्चारविषयम् ।

वृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचिः ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम् ॥

उपहृतिरहितब्राह्मणचरणस्पृष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । —एवम्
ब्राह्मणव्यतिरिक्तचरणस्पर्शो दोषावह इत्युक्तमभवति ।

अदृष्टा सन्तता धारा वातोद्भृताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

षट्त्रिंशन्वते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टसु भवेन्नरः ॥

दन्तलग्ने तु विशेषो भोजनप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्रिः ।

पत्रैर्मूलफलेः पुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टसु भवेद्विजः ॥

यान्नवल्काः ।

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखजाः विप्रुषः श्लेष्मविन्दवो मुखान्निर्गता आचमनप्रापका न भवन्ति ।

अत्र विशेषमाह गौतमः ।

न मुख्याः* विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति चेदङ्गे निपतन्तीति ।

वृहस्पतिः ।

द्राक्षेत्तुयन्त्वाकरकारुहस्ता-

गोदीहनीयन्तविनिःसृतानि ।

बालैरथ स्त्रीभिरनुष्ठितानि

प्रत्यक्षदुष्टानि शुचीनि तानि ॥

यत्र विनिःसृतानि इक्षुरसादीनि बालैः स्त्रीभिश्च कृतानि
 रथ्याप्रसर्पणादिभिर्निर्मितैर्यत्राचमनप्राप्तिस्तत्राचमनमहत्वापि,
 यान्यप्यवस्तुस्पर्शपाकादीनि कृतानि तानि प्रत्यक्षतो दुष्टानि*
 अशुचिभिः कृतानीति ज्ञातान्यपि शुद्धानीत्यर्थः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवको हि षष्ठ आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात् ॥

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लत्यादिविरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेयं षष्ठः स्तवकः ।

